

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 32

Київ – 2023

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 32: міжвідомчий збірник наукових праць. Головний редактор Степан Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. 307 с.

У збірнику наукових праць висвітлюються актуальні проблеми всесвітньої історії (питання нової та новітньої історії Російської імперії і Царства Польського, Чехословаччини, Німеччини, Словаччини, Хорватії і США) та міжнародних відносин. Чільне місце в ньому займає проблематика війни РФ проти України й пошуку нової системи міжнародної безпеки. Зокрема, досліджується діяльність української дипломатії в ООН у контексті боротьби за незалежність і територіальну цілісність України, вплив регіонального чинника на формування глобального безпекового середовища, роль НАТО в європейській системі безпеки, пошук регіональної безпекової парадигми Західної Європи тощо. Також збірник містить актуальну наукову інформацію.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
протокол № 6 від 28 вересня 2023 р.*

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

Степан Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (*головний редактор*);

Оксана Іваненко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

Олег Бажан, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент, Інститут історії України НАН України;

Євгеній Бевзюк, доктор історичних наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Геннадій Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;

Микола Вегеш, доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мирослав Волошук, доктор історичних наук, доцент, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Любіца Гарбульова, кандидат історичних наук, доцент, Пряшівський університет (Пряшів, Словачка Республіка);

Наталія Городня, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Андрій Грубіно, доктор історичних наук, професор, Західноукраїнський національний університет;

Станіслав Конечни, кандидат історичних наук, доцент, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словацька Республіка);

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Андрій Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Ірина Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, Центр студій Східної Європи Варшавського університету (Варшава, Республіка Польща);

Дмитро Миколенко, доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Дорота Міхалюк, доктор габілітований, професор, Університет Миколая Коперника (Торунь, Республіка Польща);

Ян Рихлік, доктор габілітований, професор, Карловий університет (Прага, Чеська Республіка);

Міхал Шмігель, кандидат історичних наук, доцент, Університет Матея Бела (Банська Бистриця, Словачка Республіка).

Р е ц е н з е н т и:

Іван Вовканич, доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Тарас Грищенко, доктор історичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України.

Відповідно до Закону України «Про медіа» Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення зареєструвала Інститут історії України Національної академії наук України суб'єктом у сфері друкованих медіа, ідентифікатор медіа в Реєстрі — R30-01404, назва друкованого медіа — «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (рішення № 980, протокол № 22 від 28.09.2023 р.).

Збірник включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Наказ МОН України № 1188 від 24.09.2020 р. «Історичні науки», категорія «Б»).

Реєстрація в міжнародних базах даних: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); ERIH PLUS; Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); Ulrich's Periodicals Directory (USA).

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 8704, факс +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

Веб-сайти видання: <https://mzu.history.org.ua/index.php/MZU/index>
<https://mzu44.webnode.com.ua>

International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings. Issue 32:
Interagency collected scientific papers. Ed. by Stepan Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2023. 307 p.

The collection of scientific papers covers topical issues of world history (problems of modern and contemporary history of the Russian Empire and the Kingdom of Poland, Czechoslovakia, Germany, Slovakia, Croatia and the United States) and international relations. It focuses on Russia's war against Ukraine and the search for a new system of international security. In particular, it analyses the activities of Ukrainian diplomacy in the UN in the context of the struggle for Ukraine's independence and territorial integrity, the influence of the regional factor on the formation of the global security environment, the role of NATO in the European security system, the search for a regional security paradigm in Western Eurasia, etc. The collection also contains relevant scientific information.

Recommended for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 6, September 28, 2023.

E d i t o r i a l b o a r d :

Stepan Vidnyanskyj, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Editor-in-chief*);

Oksana Ivanenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

Oleh Bazan, PhD in History, Senior Researcher, Associate Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Evgen Bevzyuk, Doctor of History, Associate Professor, Uzhhorod National University;

Hennadii Boriak, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Natalia Gorodnia, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Lubica Harbul'ová, PhD in History, Associate Professor, Prešov University (Prešov, the Slovak Republic);

Andriy Hrubinko, Doctor of History, Professor, West Ukrainian National University;

Stanislav Konečný, PhD in History, Associate Professor, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Košice, the Slovak Republic);

Andriy Kudryachenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine";

Oleksandr Lysenko, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Andriy Martynov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Iryna Matiash, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Centre for East European Studies of University of Warsaw (Warsaw, the Republic of Poland);

Dorota Michaluk, Doctor Habilitatus, Professor UMK, Nicolaus Copernicus University (Toruń, the Republic of Poland);

Dmytro Mykolenko, Doctor of History, Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University;

Jan Rychlík, Doctor Habilitatus, Professor, Charles University (Prague, the Czech Republic);

Michal Šmigel', PhD in History, Associate Professor, Matej Bel University (Banska Bystrica, the Slovak Republic);

Mykola Vehesh, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University;

Myroslav Voloshchuk, Doctor of History, Associate Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Reviewers:

Ivan Vovkanych, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University;

Taras Hryshchenko, Doctor of History, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Viktor Danylenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

In accordance with the Law of Ukraine “On Media”, the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine registered the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine as a print media entity, media identifier in the Register — R30-01404, name of the print media — “the International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings” (decision No. 980, protocol No. 22, dated from September 28, 2023).

Inclusion in the List of the academic publications of Ukraine: the Order No. 1188, dated from September 24, 2020, of the Ministry of Education and Science of Ukraine (“History”, Category “B”).

Registration in the international databases: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); ERIH PLUS; Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományok Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); Ulrich’s Periodicals Directory (USA).

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskiy Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine
Tel. +38 044 279 87 04, fax +38 044 279 63 62, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

The publication websites: <https://mzu.history.org.ua/index.php/MZU/index>
<https://mzu44.webnode.com.ua>

З М І С Т

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ Й ПОШУК НОВОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Степан Віднянський. ООН та українська дипломатія в боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України в умовах російсько-української війни	10
Ярослава Верменич. Регіональний фактор у формуванні глобального безпекового середовища: концепти та тенденції.....	45
Андрій Мартинов. Вступ Швеції і Фінляндії до НАТО як чинник зміни європейської системи безпеки.....	66
Євгеній Бевзюк, Ольга Котляр. Західна Євразія: пошук регіональної безпекової парадигми.....	81

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Oksana Ivanenko. The Role of Universities in Modernisation Processes against the Background of Attemptations of Social and Political Transformations in the Russian Empire (60s–70s of the XIX Century)	106
Ірина Шандра. Погляд ззовні на економічний розвиток Царства Польського (друга половина XIX — початок XX ст.).....	124
Андрій Кудряченко, Ігор Срібняк. Громадсько-політичний та національний активізм полонених вояків-українців у таборі Вецляр, Німеччина, 1917 р.: зміст і форми (за матеріалами часопису «Громадська Думка»)	138
Олександр Кравчук. Чехословацька республіка та її перший президент у оцінках М. Славінського.....	155
Volodymyr Lytvyn. The Strategy of the Security Service of the Third Reich for Keeping High-Ranking Prisoners in the “Alpine Fortress” and Its Impact on Post-War International Relations.....	178
Володимир Алмашій. Етнополітичні процеси у Словаччині (1989–1995 pp.).....	202
Галина Саган. Проблемні питання у визнанні Республікою Хорватія Голодомору геноцидом українського народу.....	220
Ірина Матяш. Публічна дипломатія в діяльності Першої Леді (на прикладі України й Польщі)	244

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, СПОГАДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Тетяна Клинїна. Серія “THE FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES” (FRUS) як приклад офіційної документальної історії	262
Оксана Повякель. ЛІТАЮЧИЙ АМБАСАДОР. Спогад про першого офіційного представника України в Республіці Польща	281
Віталій Андрейко, Ігор Тодоров. МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ. Рецензія на книгу: Степан Віднянський, Андрій Мартинов. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.	287
Степан Віднянський. УКРАЇНСЬКА ДИЛОМАТІЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ. Презентація книжки-есе Надзвичайного і Повноважного Посла, професора Бориса Гуменюка «Слово — зброя дипломата». Вінниця: ТВОРИ, 2023. 192 с.	299

CONTENTS

RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE AND THE SEARCH FOR A NEW SYSTEM OF INTERNATIONAL SECURITY

<i>Stepan Vidnyanskyj.</i> The UN and Ukrainian Diplomacy in the Struggle for Independence and Territorial Integrity of Ukraine in the Context of the Russian-Ukrainian War	10
<i>Yaroslava Vermenych.</i> Regional Factor in Shaping the Global Security Environment: Concepts and Trends	45
<i>Andriy Martynov.</i> Sweden's and Finland's Accession to NATO as a Factor in Changing the European Security System	66
<i>Evgen Bevzyuk, Olga Kotlyar.</i> Western Eurasia: the Search for a Regional Security Paradigm.....	81

ISSUES OF WORLD HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

<i>Oksana Ivanenko.</i> The Role of Universities in Modernisation Processes Against the Background of Attemptations of Social and Political Transformations in the Russian Empire (60s–70s of the XIX Century)	106
<i>Iryna Shandra.</i> An Outside Perspective on the Economic Development of the Kingdom of Poland (Second Half of the Nineteenth — Early Twentieth Centuries)	124
<i>Andriy Kudryachenko, Ihor Sribnyak.</i> Social, Political and National Activism of Captured Ukrainian Soldiers in the Wetzlar Camp, Germany, 1917: Content and Forms (Based on the Materials of the “Public Opinion” Magazine).....	138
<i>Oleksandr Kravchuk.</i> The Czechoslovak Republic and Its First President in the Assessments of M. Slavinsky	155
<i>Volodymyr Lytvyn.</i> The Strategy of the Security Service of the Third Reich for Keeping High-Ranking Prisoners in the “Alpine Fortress” and Its Impact on Post-War International Relations.....	178
<i>Volodymyr Almashiy.</i> Ethnopolitical Processes in Slovakia (1989–1995).....	202
<i>Galyna Sagan.</i> Problematic Issues in the Recognition of the Holodomor by the Republic of Croatia as Genocide of the Ukrainian People	220
<i>Iryna Matiash.</i> Public Diplomacy in the Activities of the First Lady (on the Example of Ukraine and Poland)	244

SCHOLARLY SURVEYS, MEMOIRS AND REVIEWS

- Tetiana Klynina.*** The Foreign Relations of the United States (FRUS) Series as an Example of Official Documentary History262
- Oksana Poviakel.*** A FLYING AMBASSADOR. Memories About the First Official Representative of Ukraine in the Republic of Poland281
- Vitaliy Andreyko, Ihor Todorov.*** THE INTERNATIONAL DIMENSION OF RUSSIA’S WAR AGAINST UKRAINE. A Review of the Book: Stepan Vidnyanskyj, Andriy Martynov. The Russian-Ukrainian War and the International Community: A Monograph. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. 264 p.....287
- Stepan Vidnyanskyj.*** UKRAINIAN DIPLOMACY DURING THE WAR. Presentation of the Book-Essay by Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary, Professor Borys Humeniuk “The Word is a Diplomat’s Weapon”. Vinnytsia: TVORY, 2023. 192 p.....299

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ Й ПОШУК НОВОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE AND THE SEARCH FOR A NEW SYSTEM OF INTERNATIONAL SECURITY

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.010>

УДК 341.123+341.71(477)“2014/2023”

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України

зав. від. історії міжнародних відносин

і зовнішньої політики України

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

ООН ТА УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ В БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється діяльність Організації Об'єднаних Націй і Ради Безпеки ООН під час російсько-української війни 2014–2023 рр. та активність української дипломатії із захисту незалежності й територіальної цілісності України. Аналізуються, зокрема, процеси ухвалення та голосування на сесіях Генеральної Асамблеї ООН та засіданнях Ради Безпеки щодо питань, пов'язаних з агресією РФ проти України, та вказується на їх неефективність. Наголошується на необхідності реформування всієї діяльності ООН відповідно до сучасних викликів глобального світу в умовах формування нової, багатополюсної системи міжнародних відносин. Особлива увага приділяється гострій проблемі трансформації найвпливовішого органу Організації Об'єднаних Націй — Ради Безпеки, її структури та механізмів ухвалення рішень, в основі яких

ще з 1945 р. залишається принцип розподілу на постійних і непостійних членів та наділення перших — США, СРСР (а сьогодні його незаконної спадкоємиці РФ), Китайської Народної Республіки, Франції та Великої Британії — правом вето, що вже не відповідає нинішнім реаліям, адже ексклюзивне володіння правом вето провідними гравцями світової політики є прямим порушенням принципу рівноправності держав-членів ООН. Також розглядається активна діяльність зовнішньополітичного відомства України під час війни Росії проти України. Йдеться не лише про реалізацію ним складних поточних завдань розширення дієвої про-української коаліції у світі, відновлення загальної поваги до Статуту ООН та рівності прав незалежних держав і народів, але й про перспективи повоєнного облаштування устрою в Європі та світі за активної участі України. Підсумовується, що українська дипломатія у складних умовах воєнного стану і кризи ООН та усієї системи міжнародної безпеки досить гідно виконує свою відповідальну місію із захисту національних інтересів України в сучасному глобальному світі.

Ключові слова: Україна, російсько-українська війна, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки ООН, українська дипломатія.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>
ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

THE UN AND UKRAINIAN DIPLOMACY IN THE STRUGGLE FOR INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article highlights the activities of the United Nations and the UN Security Council during the Russian-Ukrainian war of 2014–2023 and the activity of Ukrainian diplomacy in defending Ukraine's independence and territorial integrity. The author analyses, in particular, the voting processes at

the UN General Assembly and Security Council meetings on issues related to the Russian aggression against Ukraine and points out their ineffectiveness. The author emphasises the need to reform all UN activities in accordance with the current challenges of the global world in the context of the formation of a new, multipolar system of international relations. Particular attention is paid to the acute problem of transforming the most influential body of the United Nations — the Security Council, its structure and decision-making mechanisms, which have been based on the principle of division into permanent and non-permanent members since 1945. The principle of division into permanent and non-permanent members and veto power for the former — the United States, the USSR (and today its illegal successor, the Russian Federation), the People's Republic of China, France and the United Kingdom — no longer corresponds to current realities, as the exclusive possession of veto power by the leading players in world politics is a direct violation of the principle of equality of UN member states. The article also examines the active work of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine during the Russian war against Ukraine. It is not only about the realisation of the complex current tasks of expanding an effective pro-Ukrainian coalition in the world, restoring universal respect for the UN Charter and the equal rights of independent states and peoples, but also about the prospects for post-war arrangements in Europe and the world with Ukraine's active participation. It is concluded that Ukrainian diplomacy, in the difficult conditions of martial law and the crisis of the UN and the entire international security system, is quite adequately fulfilling its responsible mission of protecting Ukraine's national interests in the modern global world.

Keywords: Ukraine, Russian-Ukrainian war, United Nations, UN Security Council, Ukrainian diplomacy.

Все помітнішою рисою сучасних суспільно-політичних процесів у світі стає масова втрата віри у безумовність та лінійну неухильність прогресу, порушення каузальності світоглядної картини, коли послідовна низка непередбачуваних подій втрачає характеристики закономірності, стаючи результатом випадкових рішень і спонтанних та часто необґрунтованих дій, а також формування конфліктогенних ідентичностей, які стимулюють насилля. Аналізуючи нову реальність, що виникла за останні місяці та роки, високий представник ЄС із зовнішньої та безпекової політики Жозеп Боррель у резонансному виступі на загальній зустрічі послів Європейського Союзу у Брюсселі 10 жовтня 2022 р. наголосив, що «ми увійшли у світ, де панує радикальна невизначеність... Невизначеність перетворилася на правило. Події, які мали б ніколи не відбутися, відбуваються одна за одною». Він, зокрема, дав розгорнуту характеристику

сучасного світу, де панують: «безладна багатополарність», «структуроутворююча конкуренція між США і Китаєм», «глобальна конкурентна боротьба за доступ до стратегічних сфер», «тренд на авторитаризм», «зростання націоналізму, ревізіонізму плюс політика ідентичності»¹.

Підтвердженням цьому є нічим не спровокована й несподівана для багатьох війна Росії проти «братнього народу» України 2014–2023 рр., яка стала першою великою війною в умовах багатополарного світу і зруйнувала існуючу з часів завершення Другої світової війни міжнародну систему безпеки. Водночас системний підхід до історії міжнародних відносин ґрунтується на інтелектуальному припущенні про міжнародні відносини як певну систему, яка об'єктивно виникає, розвивається та внаслідок вичерпання свого потенціалу руйнується, поступаючись місцем новій. Саме цей процес розпочався після окупації Росією Автономної республіки Крим у березні 2014 р. й особливо чітко проявився після віроломної широкомасштабної агресії РФ проти України 24 лютого 2022 р., яка викликала глобальні геополітичні зрушення у світі й засвідчила нагальну потребу перебудови усієї системи міжнародної безпеки.

78 років тому, 24 жовтня 1945 р. набув чинності Статут Організації Об'єднаних Націй, однією з 50 країн-фундаторів якої була Україна. Перша стаття глави 1 Статуту ООН зафіксувала наступні пріоритетні цілі цієї універсальної міжнародної структури:

1. Підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою здійснювати ефективні колективні заходи для попередження та ліквідації загрози миру, недопущення актів агресії. Проводити мирними засобами у відповідності до принципів справедливості й міжнародного права розв'язання міжнародних конфліктів, які можуть привести до порушень миру;

2. Розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправ'я та самовизначення народів;

3. Здійснювати співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, сприяти розвитку поваги до прав людини та до основних свобод для всіх без поділу на раси, статі, мови, релігії;

4. Бути центром для погодження дій націй у досягненні цих спільних цілей.

У статтях цього засадничого для людства міжнародного правового документа, який і далі відіграє важливу роль єдиної визнаної «конституції усього міжнародного співтовариства» і головного міжнародного інструменту для підтримання миру, закріплений також механізм безпекової мережі ООН, зокрема йдеться про зобов'язання всіх держав-членів утримуватися від погрози силою або застосування сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави².

Утім, майже відразу після створення ООН розпочалася т. зв. перша «холодна війна» (1946–1991), яка може тлумачитись як варіант гібридної війни. Однак тоді така війна стабілізувала біполярну систему міжнародних відносин, а після 2014 р. — із початком агресії Росії проти України, чергова глобальна гібридна війна засвідчує факт нової трансформації світової системи, максимального загострення глобальних протиріч. Глобальна гібридна війна є комплексним використанням інтелекту, інформації, кібернетичних війн, економічного тиску, національної і транснаціональної корупції, дипломатичного шантажу, субсидійованого насилля на «польовому» рівні. Внаслідок цього втрачається правова гарантія міжнародної безпеки. Система міжнародних організацій, якими опікується ООН, перебуває в дисфункціональному стані, потерпає від дефіциту фінансових ресурсів, недостатньо ефективного їхнього використання, що є симптомами кризи існуючої системи міжнародних відносин. На заваді змінам перебувають ті, хто отримує прибутки від існуючої системи. Відсутність прозорості діяльності бюрократії ООН є одним із маркерів кризи міжнародного управління.

Слід зазначити, що найрадикальніші зміни з часу створення ООН відбулись упродовж 90-х років «довгого двадцятого століття», коли суттєво трансформувалася вся система міжнародних відносин. Виникнення нових держав унаслідок розпаду СРСР, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія та Чехословацької Федеративної Республіки спонукало ООН прийняти близько 25 нових держав-членів. Тоді здавалося, що Організація Об'єднаних Націй здатна ефективно адаптуватись до нової, однополярної системи міжнародних відносин на чолі з США, яка виникла після завершення «холодної війни».

Однак із початком XXI століття ефективність Статуту ООН як чинника стримування геополітичних амбіцій передусім постійних членів Ради Безпеки ставала дедалі сумнівнішою. Гострі протиріччя між провідними світовими потугами з приводу багатьох актуальних міжнародних проблем упродовж певного часу лише відтіняли інституційну кризу самої ООН. Зокрема, проголошені 2005 року з нагоди 60-річчя ООН амбіційні плани реформування Ради Безпеки так і не розв'язані й сьогодні. Не реалізовані й більшість завдань «Порядку денного 2015», які стосуються зменшення у світі соціальної нерівності, подолання експлуатації жінок і дітей, реалізації програм початкової і середньої освіти, забезпечення мешканців планети питною водою тощо, а також наміри скликаного Генеральною Асамблеєю ООН у вересні 2000 р. в Нью-Йорку «Саміту Тисячоліття» з метою обговорення майбутнього Об'єднаних Націй. Звичайно, більшість цих завдань і намірів не виконані, зважаючи на глибоку світову фінансову кризу й пандемію «Ковід-19», але на заваді

їхньому втіленню залишаються й політичні протиріччя та егоїзм багатших держав-членів ООН. Водночас, відбулися глобальні зрушення в розстановці сил на міжнародній арені. З одного боку, США залишились єдиною наддержавою, з іншого, чітко визначилася тенденція поступового формування так званої багатополюсної системи міжнародних відносин. Все це поставило на порядок денний гостре питання реформування структур і методів діяльності ООН.

Одним із найпотужніших викликів у цьому плані М. Барне і М. Фіннемор вважають інституційні й нормативно-правові проблеми взаємодії ООН та існуючих регіональних міжнародних організацій. А на думку Р. Везеля, на початку XXI століття чіткою стала тенденція до кризи системи міжнародного права, яким великі держави дедалі частіше нехтують, виходячи із примату не сили права, а права сили. Постійний представник України при ООН С. Кислиця, своєю чергою, висловив думку, що головною перешкодою на шляху реформування Організації Об'єднаних Націй є її Статут, який був розроблений за часів формування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин з урахуванням інтересів постійних членів Ради Безпеки ООН. Про необхідність позбутися ілюзій щодо Статуту й надзвичайно пафосного ставлення до Організації Об'єднаних Націй загалом говорив також і Генеральний секретар ООН А. Гутерріш у промові з нагоди 75-річного ювілею організації у 2020 році. Для розв'язання проблем сьогодення, «як ті, хто готував Статут, ми маємо подивитися без ілюзій на нинішню нерівність, її коріння, а також страждання, до яких вона призводить»³, — наголосив він.

У центрі міжнародної уваги опинилась передусім проблема трансформації найвпливовішого органу Організації Об'єднаних Націй — Ради Безпеки. Структура Ради Безпеки ООН та механізми для ухвалення рішень, що їх країни-переможниці в Другій світовій війні узгодили ще на Ялтинській конференції 1945 р., і в основі яких лежить принцип розподілу на постійних і непостійних членів та наділення перших — США, СРСР (а сьогодні його спадкоємиці РФ), Китайської Народної Республіки, Франції та Великої Британії — правом вето, вже не відповідають нинішнім реаліям, адже ексклюзивне володіння правом вето провідними гравцями світової політики є прямим порушенням принципу рівноправності держав-членів ООН. Зокрема, у роки «холодної війни» право вето давало можливість двом суперпотугам — СРСР та США — вільно діяти у своїх зонах впливу. Наприклад, загалом за період 1945–1990 рр. вето в Раді Безпеки використовувалось 279 разів: найбільше це робив СРСР — 117 разів, США — 58, Велика Британія — 26, Китай — 19, Франція — 16 разів накладали вето на рішення цього важливого безпекового органу⁴.

Водночас слід зазначити, що досить важливу роль відіграють і непостійні члени Ради Безпеки ООН, що визначається наступним чинником.

Самі лише п'ять постійних членів РБ ООН, попри те, що кожен із них має право вето, не можуть ухвалити жодного рішення, адже для цього потрібні голоси кваліфікованої більшості, тобто 9 з 15 нинішніх членів Ради Безпеки. Тому непостійні члени РБ фактично володіють колективним правом вето. Зазначимо, що певне реформування Ради Безпеки після затвердження Статуту ООН уже відбувалось. Під впливом об'єктивного збільшення кількості членів Організації Об'єднаних Націй з 50 в 1945 р. до 112 в 1963 р. та зважаючи на необхідність забезпечити країнам, що розвиваються, участі в роботі РБ, Генеральна Асамблея ООН у 1963 р. ухвалила рішення збільшити кількість непостійних членів Ради Безпеки ООН з 6 до 10 країн, довівши загальну чисельність членів цієї структури до 15. Проте ця міні-реформа не зачепила компетенцій РБ та прав його постійних членів. З того часу кількість членів ООН збільшилась до 193 держав. Жорстка фінансова криза ООН поставила питання надання насамперед багатим країнам місць постійних членів РБ, що, зокрема, може підвищити статус, наприклад, Німеччини та Японії, які внаслідок поразки у Другій світовій війні не були допущені в Раду Безпеки як її постійні члени. Отже, постала нагальна потреба перегляду кількості членів РБ ООН.

Формування цього органу відбувається на основі визначеного регіонального представництва. Враховуючи геополітичне значення певних регіонів та їхню сумарну економічну вагу, було визначено п'ять регіональних груп, країни яких могли претендувати на місце непостійних членів Ради Безпеки ООН: Азія, Африка, Латинська Америка, Центральна-Східна Європа й Західна Європа. Зрозуміло, що кожна регіональна група, окрім держави, зокрема й Україна, відповідно до власних інтересів пропонують свої варіанти розширення та реформування РБ. Певні ідеї висувають навіть різні міжнародні інституції. Наприклад, Соціалістичний інтернаціонал вимагає більшої демократизації і прозорості рішень РБ ООН, а також тіснішої взаємодії Ради Безпеки з Генеральною Асамблеєю, чия роль також має бути посилена. За збільшення Ради Безпеки до 26 членів виступає Рух Неприєднання та інші міжнародні організації. Тому в 1993 р. Генеральна Асамблея ООН створила робочу групу з проблеми розширення та удосконалення методів роботи Ради Безпеки⁵.

Водночас реформування РБ ООН по суті означатиме закріплення відповідно до норм міжнародного права нової постмодерної системи міжнародних відносин. Головним здобутком дискусій і пропозицій щодо реформування ООН, і зокрема Ради Безпеки, які тривають уже тридцять років, стало усвідомлення міжнародною спільнотою неминучості цієї доволі болісної, але необхідної процедури. Про це, зокрема, відверто

заявив Генеральний секретар ООН А. Гутерріш під час візиту до Києва у квітні 2022 року: «Я висловлюся дуже ясно: Рада Безпеки не змогла зробити все, що в її силах, щоб запобігти й закінчити цю війну [російсько-українську. — *Авт.*]. І це викликає величезне розчарування і гнів». Через рік, 24 квітня 2023 р. на засіданні Ради Безпеки ООН до реформи цього безпекового органу закликали представники США, Великобританії, Японії та кількох країн Європейського Союзу. Зокрема, представниця США в РБ Лінда Томас-Грінфілд заявила, що Росія, яка цього місяця головує в ООН, грубо порушує принципи статуту організації, розпочавши загарбницьку війну, гальмуючи зернову угоду і вийшовши з договору про СНО. А представник Франції Ніколя де Рів'єр нагадав, що Росія і раніше порушувала верховенство міжнародного права. Він навів як приклад вторгнення російських військ до Грузії у 2008 році, підтримку «сепаратистів» на Донбасі з 2014 року та порушення збройового ембарго з Іраном. Рів'єр також згадав, що Франція та Мексика виступили з ініціативою, яка рекомендує постійним членам Ради Безпеки ООН утримуватися від застосування права вето у випадках, коли йдеться про масові звірства, і закликав інші країни приєднуватися до неї⁶.

Про необхідність реформувати Раду Безпеки ООН, а також Бреттон-Вудської системи вчергове заявив Генеральний секретар ООН А. Гутерріш під час виступу на саміті «Групи семи» в Хіросімі у травні 2023 р. «Глобальна фінансова архітектура — застаріла, дисфункціональна і несправедлива. Зіткнувшись із економічними кризами через пандемію Covid-19 і вторгнення Росії в Україну, вона не змогла виконати свою головну функцію та виступити страховою сіткою для світу», — наголосив Гутерріш у Японії⁷. Україна теж активно відстоює позицію реформування ООН, зокрема Ради Безпеки, яке набуло особливої актуальності через неспровоковану і брутальну збройну агресію РФ проти України⁸. Утім, на заваді реалізації цих проєктів, пропозицій і намірів стоять виклики сучасного глобального світу, коли між націями немає єдності, тривають війни між членами ООН, виникають суперечності між старими й новими демократіями, загострюються гуманітарні проблеми у світі тощо.

Найбільші гуманітарні кризи та найкривавіші міжнародні конфлікти нині організовує та підживлює постійний член Ради Безпеки ООН Російська Федерація: в Молдові (Придністров'ї), Грузії, Сирії, Лівії і, зрештою, в Україні, початок російської агресії проти якої в 2014 році став потужним ударом по нормам Статуту ООН і усім принципам міжнародного права. Водночас, Росія систематично зловживає своїми правами постійного члена Ради Безпеки ООН, ветуючи важливі рішення на підтримання міжнародного миру та безпеки. Наприклад, із 22 випадків застосування вето з 2010 по 2020 рр. 19 разів це робила саме РФ. З них двічі було

заветовано проекти резолюцій із російсько-українського конфлікту (щодо незаконного референдуму в АР Крим у 2014 р. та створення міжнародного трибуналу щодо збиття літака МН-17 у 2015 р.) і 15 проектів резолюцій щодо сирійського конфлікту. «Це свідчить, — як вважає Постійний представник України при ООН Сергій Кислиця, — про те, що РФ продовжила практику СРСР — використовувати вето для обслуговування своїх національних інтересів, відстоювання своєї зовнішньої політики й просування окремих, важливих для неї питань порядку денного... Лише за останні роки наймолодший необраний член РБ, Росія, про яку, до речі, не згадано в Статуті ООН (прочитайте статтю 23 чинної редакції, де й досі фігурує СРСР), перевершила Радянський Союз за кількістю воєн, які розв'язала проти своїх сусідів і в інших точках, країнах світу». Тому, продовжує свою думку відомий український дипломат: «важливим є прогрес щодо реформування Ради Безпеки, передусім у частині впорядкування та врегулювання застосування права «вето», а також подальше посилення ролі Генеральної Асамблеї, яка в умовах нездатності Ради Безпеки адекватно реагувати на всі сучасні виклики міжнародному миру та безпеці набуває щодень більшої ваги й відповідальності»⁹.

Отже, нині Організація Об'єднаних Націй опинилася по суті в ситуації Ліги Націй напередодні Другої світової війни: міжнародне право дискредитується вибірковістю його застосування, а світова громадська думка стає об'єктом різних підступних маніпуляцій. У підсумку менш ефективними стають традиційні механізми підтримання глобальної стабільності ООН, як і інших міжнародних безпекових організацій. І це добре відчуває Україна, яка стала жертвою російської агресії і для успішної боротьби з ворогом потребує значної підтримки й допомоги від міжнародних партнерів та союзників, а також надійних міжнародних гарантій безпеки, територіальної цілісності й суверенітету своєї національної держави.

Тому цілком закономірно з лютого 2014 р. нове керівництво України, українські дипломати суттєво активізували діяльність на міжнародній арені з метою забезпечення масштабної міжнародної підтримки та потужного тиску на Росію заради перемоги українського народу над агресором і захисту Статуту Організації Об'єднаних Націй. Слід наголосити, що млява реакція світової спільноти на агресію Росії проти Грузії у серпні 2008 р. зробила можливою російську агресію проти України в 2014 р. На жаль, сумний приклад Криму також не змінив ситуацію з паралічем механізмів колективної безпеки в Європі. Лише 5 березня 2014 р. у Парижі відбулися переговори державного секретаря США Дж. Керрі, міністра закордонних справ Великої Британії В. Гейга та виконувача обов'язків міністра закордонних справ України А. Дешиці, учасники яких лише

закликали Росію підключитися до проведення консультацій щодо гарантування безпеки України. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила 10 березня 2014 р. резолюцію, в якій закликала підписантів Будапештського меморандуму 1994 р. та інші європейські держави лише розглянути можливість реальних угод, що гарантували би незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. Загалом, тимчасова окупація РФ Автономної республіки Крим фактично розколола світову спільноту за різними оцінками факту російської агресії проти України¹⁰.

У цій ситуації Організація Об'єднаних Націй, зважаючи на роль Росії як постійного члена Ради Безпеки ООН, виявилась фактично паралізованою й уже звично продемонструвала нездатність виступати реальним гарантом миру й безпеки у світі. Незважаючи на те, що з ініціативи України світова спільнота в рамках ООН неодноразово обговорювала питання Криму та подальшого масштабування російської агресії проти України й ухвалила низку важливих захисних документів, їх дієвість виявилась незначною, а голосування за них продемонструвало неоднозначне ставлення до російсько-української війни 2014–2023 рр. держав-членів ООН. Це підтвердили, наприклад, дебати навколо кримського питання на дев'яти екстрених засіданнях Ради Безпеки, які відбувалися між 28 лютого та 15 березня 2014 р., коли Росія ветоувала проекти резолюцій, запропоновані українською стороною.

Перше засідання Ради Безпеки ООН щодо ситуації у Криму відбулося вже 28 лютого 2014 р., на якому РБ висловила підтримку територіальної цілісності України, закликала усі сторони до політичного діалогу й нагадала про необхідність виконання міжнародних договорів, зокрема Будапештського меморандуму 1994 р. Засідання Ради Безпеки було закритим, рішення не було ухвалено, лише опубліковано комюніке за результатами обговорення. У подальшому РБ ООН регулярно розглядала питання Криму: з 1 по 19 березня 2014 р. вона шість разів збиралася з цього питання, але офіційних рішень ухвалено не було. Наприклад, 3 березня 2014 р. Рада Безпеки ООН розглянула військово-політичну присутність Росії у Криму й виступила із застереженням проти військової інтервенції РФ на теренах України. Того ж дня з візитом в Україні перебував заступник Генерального секретаря ООН Ян Еліассон, який обговорював з новим українським керівництвом кримську проблему в контексті загострення українсько-російських відносин. У Зверненні Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй від 13 березня 2014 р. зазначалося, що «незважаючи на стриманість та поміркованість дій органів державної влади України та її Збройних Сил, усі намагання мирного розв'язання конфлікту, ситуація на території Автономної Республіки Крим різко погіршується внаслідок активізації дій з боку Збройних Сил та

Чорноморського флоту Російської Федерації. Фактично йдеться про неспровокований акт агресії проти України з боку Російської Федерації та її спроби анексувати частину території суверенної держави» і тому «згідно з визнанням Статутом ООН (стаття 51) правом на самооборону, Україна залишає за собою право звернутися до держав та регіональних систем колективної безпеки за допомогою щодо відновлення її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності»¹¹. Того ж дня перед Радою Безпеки ООН виступив прем'єр-міністр України А. Яценюк, який засудив військову інтервенцію Росії у Криму. Утім, 15 березня 2014 р. Росія наклала вето на резолюцію Ради Безпеки ООН щодо засудження референдуму про відокремлення Криму від України, яку підтримали 13 членів РБ, а Китай утримався від голосування.

31 березня 2014 р. у зв'язку із заявою кримських татар про право на самовизначення, Рада Безпеки ООН вкотре обговорила ситуацію в Україні та гуманітарне становище в Криму. Водночас Україна запросила миротворців ООН для проведення операцій на Донбасі, а генсек ООН Пан Гі Мун запропонував посередницькі послуги для врегулювання конфлікту в Україні. 28 травня 2014 р. Рада Безпеки ООН обговорювала антитерористичну операцію (АТО) української влади на Донбасі, але конкретних рішень ухвалено не було. 22 липня 2014 р. РБ ООН прийняла резолюцію із закликом незалежного міжнародного розслідування катастрофи малайзійського пасажирського літака в Донецькій області. 5 серпня 2014 р. Рада Безпеки відмовилася задовольнити пропозицію РФ про направлення до Донбасу гуманітарної місії Міжнародного Червоного Хреста, розглядаючи це як прихований мотив для Путіна ввести російські війська на схід України. Водночас Україна звернулася з листом до Генерального секретаря ООН із проханням продовжити на тримісячний термін мандат Моніторингової місії ООН із прав людини, яка працювала в Україні з 15 березня 2014 р.

Засідання Ради Безпеки ООН щодо ситуації в Україні відбувалися регулярно й надалі. Наприклад, на 27-ому такому засіданні 21 січня 2015 р. представник України в ООН Ю. Сергєєв звинуватив Росію у прямій війсьній агресії проти України й вимагав виключення РФ із Ради Безпеки, а на 30-ому засіданні щодо України 27 лютого 2015 р. РБ обговорила проблеми дотримання Мінських угод. Неодноразово Рада Безпеки ООН обговорювала також питання: гуманітарної кризи та загальної ситуації на Донбасі, порушення Мінських угод, створення міжнародного трибуналу для розслідування справи про збиття 17 липня 2015 р. малайзійського пасажирського літака в небі над Донбасом, дотримання прав людини в Україні, заяви Путіна щодо територіальних змін на Донбасі, щодо ситуації в Криму і з правами кримськотатарського населення оку-

пованого Росією півострова, щодо введення миротворців ООН на окуповану територію Донбасу та посилення санкцій проти Росії, щодо агресивних дій росіян у Керченській протоці проти українських моряків, щодо надання російських паспортів українським громадянам в окремих районах Донецької і Луганської областей, щодо загроз, які несе міжнародній безпеці Москва тощо. Утім, Російська Федерація систематично блокує усі рішення Ради Безпеки ООН, що стосуються її агресивних дій в Україні.

Проблеми Криму за ініціативою України обговорювалися також на трьох сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Зокрема, 27 березня 2014 р. на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН вперше широко обговорювалась проблема Криму. В результаті агресію Росії в Криму засудили 100 держав, але підтримали 11 країн (Росія, Білорусь, Зімбабве, Венесуела, Сирія, Болівія, Вірменія, КНДР, Куба, Нікарагуа й Судан) і 58 країн, включно з КНР, «проігнорували» цю процедуру й утрималися від голосування, а 24 країни взагалі не брали участь у голосуванні за резолюцію про територіальну цілісність України, авторами якої виступили делегації Німеччини, Канади, Коста-Рики, Литви, Польщі та України, а ще 41 країна підтримала проєкт як спонсори¹². На думку фахівців-міжнародників, «така формула висловлювання незгоди з якимось рішенням і демонстрації своєї позиції часто застосовується в дипломатичній практиці. Така поведінка часто допомагає державам «зберегти обличчя», щоб у кінцевому рахунку не зіпсувати стосунки, які пізніше доволі складно відновити»¹³. Однак як би там не було, в результаті майже половина держав-членів ООН не підтримали резолюцію «Територіальна цілісність України», згідно з якою «ГА ООН підтверджує суверенітет і територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах і не визнає правомірності будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим і статусу міста Севастополя, що спирається на результати загальнокримського референдуму, що відбувся 16 березня 2014 р., оскільки цей референдум не має законної сили», а також закликає усі держави, міжнародні організації і спеціалізовані органи не визнавати зміни статусу АР Крим і м. Севастополя й утриматися від будь-яких дій, які можна було би тлумачити як таке визнання¹⁴. Утім, ця резолюція стала першою вагомою відповіддю міжнародного співтовариства на початок збройної агресії Російської Федерації проти України.

Наступна резолюція ГА ООН, що стосувалася ситуації із правами людини в тимчасово окупованих Росією АР Крим та місті Севастополь, була схвалена 19 грудня 2016 р. Щоправда, за цей документ (71/205) проголосували 70 країн, ще 77 утрималися, а проти виступили 26 делегацій, серед яких — Росія, Вірменія, Білорусь, Китай, Індія, Сербія, Пів-

нічна Корея та інші. За рік, 19 грудня 2017 р. Генеральна Асамблея ООН у Нью-Йорку голосувала за новий проєкт резолюції про ситуацію з правами людини в Криму, розроблений Україною. Назва й тематика документа, винесеного цього разу на розгляд ООН, збігалася з минулорічною. Однак проєкт нової резолюції ООН був предметнішим, об'єктивнішим і більш сфокусованим на правах людини. Ці зміни, серед іншого, стали результатом співпраці українських дипломатів із правозахисними організаціями. Також до проєкту були включені нові виклики й можливості для захисту прав людини у Криму, які з'явилися протягом 2017 року. Зокрема, в ньому ситуація у Криму визнана триваючою окупацією й міжнародним збройним конфліктом, що на практиці означає, що кримчани, які стали жертвами окупації, можуть розраховувати на ширший інструментарій міжнародно-правових механізмів захисту. Резолюція також врахувала початок процесу «Україна проти Росії» в Міжнародному суді ООН і вимагала від Росії «повністю й негайно» виконати постанову Суду від 19 квітня 2017 року про тимчасові заходи в цій справі, звертаючи увагу на встановлену практику дискримінації українців, кримських татар, інших етнічних та релігійних груп. Вона також засуджувала: встановлення законів РФ у Криму, автоматичне присвоєння кримчанам російського громадянства, мілітаризацію Криму, примусове виселення й конфіскацію приватної власності окупаційною владою в порушення норм міжнародного права, переслідування релігійних спільнот у Криму, зокрема кримських мусульман, заборону культурних, релігійних установ, правозахисних організацій і засобів масової інформації. Нарешті, резолюція ГА ООН звертає увагу на зусилля України щодо підтримки зв'язків зі своїми громадянами, що проживають на окупованому півострові — економічних, фінансових, політичних, соціальних, інформаційних, культурних та інших — і закликає полегшити кримчанам «доступ до демократичних процесів, економічних можливостей і об'єктивної інформації». Усі ці зміни й доповнення до резолюції ООН були дуже важливими для України. В підсумку, цей оновлений, сильніший проєкт рішення ГА ООН щодо прав людини у Криму підтримала майже така ж кількість країн, як і минулого року: за проголосувала 71 держава, утрималися — 77, голосували проти 25 країн¹⁵.

Отже, Україна з самого початку російсько-української війни проявляє значну активність на міжнародній арені, і зокрема в ООН, щодо засудження та приборкання російської агресії і відновлення територіальної цілісності своєї держави. 3 березня 2015 р., наприклад, президент України П. Порошенко підписав Указ «Про звернення до ООН та ЄС стосовно розгортання на території України міжнародної операції з підтримання миру і безпеки». З подібним проханням Україна звернулася і до Ради

Безпеки ООН. 17 вересня 2015 р. була опублікована Заява Верховної Ради України з приводу 70-річчя Організації Об'єднаних Націй та членства України в ООН. У ній, зокрема, наголошувалося на актуальності принципів Статуту ООН щодо розвитку добросусідських відносин між націями на основі принципів верховенства міжнародного права, суверенної рівності держав, утримання в міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, мирного врегулювання міжнародних спорів. 11 серпня 2016 р. українська делегація в РБ ООН виступила із заявою щодо російських провокацій у Криму й підтримки територіальної цілісності України. 13 жовтня 2016 р. в українських ЗМІ була опублікована стаття спеціального представника ООН Джихан Султанглу «Майбутнє Донбасу. Яку роль відіграє ООН у зусиллях з відновлення регіону».

13 лютого 2017 р. за головування України в Раді Безпеки ООН було ухвалено резолюцію щодо підвищення зусиль у протидії терористичним атакам проти об'єктів критичної інфраструктури в рамках Глобальної контртерористичної стратегії ООН. 9 вересня 2017 р. українські дипломати довели до відома Генерального секретаря ООН А. Гуттеріша позицію України щодо введення миротворців на Донбас. 12 січня 2019 р. українські ЗМІ опублікували розлогу статтю представника України в ООН В. Єльченка «ООН майбутнього», в якій, зокрема, дипломат закликав позбавити Росію права вето в Раді Безпеки ООН. Ця вимога прозвучала і у виступі президента України П. Порошенка на Генеральній Асамблеї ООН 20 лютого 2019 р., в якому йшлося про ситуацію на окупованих Росією територіях України.

25 вересня 2019 р. на загальних дебатах 74-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН новообраний президент України В. Зеленський у своєму першому виступі на цьому найвищому міжнародному форумі наголосив: «Завершення війни, повернення всіх окупованих українських територій і панування миру є моїм завданням... Саме тому ми потребуємо світової підтримки. Я розумію: всі присутні тут мають власний державний клопіт. І чужі проблеми не повинні хвилювати вас більше, ніж власні. Але в сучасному світі, де ми з вами живемо, більше немає чужої війни. І ніхто з вас не зможе почувати себе у безпеці, коли йде війна в Україні, коли йде війна в Європі»¹⁶. А у зверненні до Ради Безпеки ООН 8 травня 2020 р. з нагоди 75-річчя закінчення Другої світової війни в Європі міністр закордонних справ України Д. Кулеба нагадав, що Росія не має права приватизувати перемогу та вести гібридну війну проти України.

Однак, всі зазначені вище звернення, заяви, пропозиції та міжнародне засудження агресії і агресора — Російської Федерації — поки що не привели до позитивного результату. Росія систематично зловживає своїми

правами постійного члена Ради Безпеки та втручає рішення, що стосуються її агресії проти України. У такий спосіб Росія порушує засадничу норму Статуту ООН. На жаль, відсутність однаковості постійних членів Ради Безпеки ООН унеможлиблює виконання головного завдання цієї безпекової структури щодо захисту України та підтримання міжнародного миру й безпеки. Наприклад, 19 лютого 2020 р. Рада Безпеки ООН розглянула питання виконання Мінських угод. Непостійні члени РБ ООН Бельгія, Естонія, Німеччина, Польща, а також постійний член Ради Безпеки Франція цілковито підтримали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України в її міжнародно-визнаних кордонах. Метою ж Росії було перекладання на Україну відповідальності за невиконання Мінських угод, що мало стати вагомим аргументом домагатись «покарання» України та скасування економічних санкцій з Росії. Аби уникнути такого розвитку подій, німецько-французькі посередники намагалися показати, що Україна виконує Мінські угоди, а на заваді їхньої повної імплементації залишається імперська позиція Росії. Утім зазначені ініціативи були вчоргове заблоковані російською стороною.

Не набагато кращим виглядає, а про це вже йшлося вище, і головування держав-членів ООН під час ухвалення резолюцій Генеральною Асамблеєю ООН щодо російсько-української війни. Наприклад, якщо у грудні 2018 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, в якій засудила мілітаризацію Росією Чорного та Азовського морів, то через рік, у грудні 2019 р. за резолюцію ГА ООН «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим і м. Севастополя, а також районів Чорного і Азовського морів» проголосували лише 63 країни, утримались 66 країн, а проти голосували 19 країн: Вірменія, Білорусь, Бурунді, Камбоджа, Китай, Куба, КНДР, Іран, Киргизстан, Лаос, М'янма, Нікарагуа, Філіппіни, Росія, Сирія, Судан, Венесуела, Зімбабве.

Все це, на жаль, підтверджувало думку колишнього міністра закордонних справ України, директора Центру дослідження Росії В. Огризка, висловлену ще в листопаді 2016 р., про те, що «з практичної точки зору немає жодної перспективи вирішити українсько-російський конфлікт в ООН». Загалом, військово-політичне замороження цього конфлікту впродовж 2014–2021 рр. перетворило його на виснажливе протистояння, на справжнє випробування дієвості державних структур як України, так і Росії в умовах гібридної війни. Однак за цих обставин актуалізувалося питання готовності Організації Об'єднаних Націй, демократичних країн світу нівелювати асиметрію потенціалів Києва і Москви в цьому протистоянні. Адже Кремлю не звикати потужними засобами пропаганди переконувати росіян та світову громадськість у т. зв. підступних намірах ворожого оточення, яке тільки і мріє, як розчленувати «матінку Росію»,

перетворити Україну на «АнтиРосію», незважаючи на, за його переконанням, «історичну єдність українців і руських» і «корінні руські землі на Україні».

Росія, плануючи анексію Криму та гібридну агресію проти України, розраховувала на те, що міжнародне співтовариство, зокрема ЄС, швидко не вивчить уроки своїх балканських помилок та залишатиметься розділеним у питанні спільної зовнішньої політики щодо російської гібридної війни проти України. Впродовж 2014–2022 рр. російська дипломатія докладала максимум зусиль, аби грати на протиріччях всередині Європейського Союзу. Російська політика на цьому етапі полягала у визнанні факту європейських санкцій за анексію Криму з блокуванням інституційних контактів на рівні ЄС — Росія. Нейтралізація такої політики, вважали російські еліти, була можлива шляхом активізації двосторонніх відносин з окремими країнами-членами ЄС. Кремль фактично поділив країни ЄС за критерієм критичного ставлення до Росії на умовні три групи: 1) найбільш послідовно «антиросійські» налаштовані; 2) «нейтральні» зі схильністю до «конструктивної» політики в окремих секторальних питаннях; 3) готові до активнішої співпраці в обхід санкцій. У першій групі російська дипломатія бачила Польщу, Естонію, Латвію, Литву, Чехію. З цими країнами Кремль має напружені конфліктні відносини. До другої групи входили лідери Європейського Союзу — Німеччина (з якою реалізований стратегічний проєкт — газопровід «Північний потік-2»), Франція (традиційно має російський сентимент), Данія, Швеція, Фінляндія (скандинавські країни так і не заблокували побудову газопроводу на Балтиці), Італія (є акціонеркою газопроводу «Південний потік»), Іспанія, Португалія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург (зазнає збитків від санкцій проти РФ у своїй банківській системі), Словенія, Хорватія, Болгарія, Румунія, Мальта, Ірландія. Останнім часом балканська частина цих країн (Болгарія, Румунія, Хорватія) мають напруженіші відносини з РФ. Третя група найпроблемніша для спільної зовнішньої політики ЄС та перспективна для Росії. Це Австрія (австрійські фірми беруть участь у модернізації інфраструктури в окупованому Криму), Угорщина («Росатом» будує нові ядерні реактори на угорській атомній станції «Пакш»), Греція і Кіпр (мають православні сентименти до РФ).

Однак показово, що попри спроби Росії мотивувати насамперед Угорщину, Австрію до накладення вето на продовження режиму санкцій проти РФ за анексію Криму, ці зусилля зазнають невдачі. Навіть країни, які отримують певні преференції від продовження торговельно-економічного співробітництва з Росією, виявляються неготовими до відкритого порушення принципу консенсусу щодо ухвалення принципових зовнішньополітичних рішень Європейського Союзу. Насамперед тому, що

сучасні неспокійні часи чергової трансформації міжнародної системи вимагають від середніх і малих за кількістю населення й політичним потенціалом країн Євросоюзу політичного реалізму та відповідальності. Надто ризикованими можуть бути гіпотетичні перспективи автономного плавання у бурхливих водах міжнародної політики. Окупація Криму показала, що РФ відкрито нехтує міжнародним правом та готова силовими засобами переглядати існуючі кордони в Європі. Російська війна проти України є надто чутливим питанням сучасних міжнародних відносин, аби середні й малі країни ЄС почувались у безпеці без європейської солідарності та відповідальності. Тому в інтересах цих країн не провокувати розколи й непорозуміння всередині Європейського Союзу щодо такого принципового питання, як порушення міжнародного права й загроза миру в Європі внаслідок окупації Криму та подальшої російської агресії проти України.

У цій ситуації перед Україною стояло набагато складніше завдання: захищати національний суверенітет і територіальну цілісність в умовах гібридної війни та одночасно проводити соціально непопулярні, але необхідні для модернізації українського суспільства та успішного просування на шляху євроінтеграції реформи. І за цих умов вкрай важливими для України є успіхи на дипломатичному фронті, значення яких неймовірно збільшилося після початку широкомасштабної агресії Росії проти України в 2022 році. Звичайно, головну роль у стримуванні російської агресії та захисті України відіграють Збройні Сили України й добровольчі батальйони, які своїми героїчними діями на початку широкомасштабної війни зламали амбіційні агресивні плани Росії окупувати Україну за декілька днів/тижнів. Водночас українські дипломати весь час тримали зовнішній фронт, добиваючись консолідованої підтримки міжнародного співтовариства й забезпечення його систематичного тиску на агресора. Зокрема, дипломатичні зусилля України під час консультацій у Мінську та переговорів у Нормандському форматі дали змогу суттєво зменшити інтенсивність вогню на Донбасі, що врятувало тисячі життів військових і цивільних.

Важливим успіхом української дипломатії стало проведення в Києві 23 серпня 2021 р., напередодні 30-ої річниці відновлення незалежності України, за участі 46 високих делегацій (усіх країн-членів ЄС і НАТО, низки інших держав та міжнародних організацій) установчого саміту нового міжнародного формату — Кримської платформи. Варто звернути увагу на те, що консолідована позиція Європейського Союзу стала мотивом до орієнтації на нього країн, які ведуть переговори про вступ до ЄС. Зокрема, міністрами закордонних справ були представлені Республіка Північна Македонія й Чорногорія. На жаль, косовська проблема завадила

бути представленими на «Кримській платформі» Албанії і Сербії. Боснійські серби, боснійські мусульмани і боснійські хорвати також не досягли консенсусу щодо представлення на «Кримській платформі» Боснії та Герцеговини.

Саміт Кримської платформи 2021 р., на якому міжнародні учасники вперше з 2014 р. публічно визнали Крим окупованою територією й ухвалили декларацію про деокупацію Криму та його повернення під контроль України, став, на думку міністра закордонних справ України Д. Кулеби, «наймасштабнішим міжнародним заходом, який Україна проводила за всю історію незалежності, і, безперечно, однією з найважливіших подій року в українській зовнішній політиці. Кримська платформа перекреслила роки самонавіювання, яким займалися російські чиновники, розповідаючи, що питання Криму, мовляв, «закрите». Участь 46 партнерів у саміті Кримської платформи в Києві переконливо довела, що питання Криму «закритим» стане лише тоді, коли над півостровом замайорить український прапор. Росії доведеться повернути загарбані території законному господареві та відповідати за свої злочини»¹⁷.

Водночас, Україна активно розвивала двосторонню співпрацю зі стратегічними партнерами. Зокрема, партнером України номер один у безпековій сфері стали Сполучені Штати Америки. Новий етап українсько-американських відносин відкрив візит президента України В. Зеленського до США 31 серпня — 3 вересня 2021 р., під час якого він з американським президентом Дж. Байденом підписали Меморандум стратегічного партнерства з метою поглиблення взаємодії у сферах безпеки та оборони, торгівлі, енергетики й інших галузях. А під час візиту до США міністра закордонних справ України Д. Кулеби 10–11 листопада 2021 р. сторони підписали Хартію стратегічного партнерства. За підсумками переговорів з американськими високопосадовцями Д. Кулеба заявив, що «Росія уникає перемовин. І на рівні лідерів, і на рівні міністрів закордонних справ. Але ми постійно шукаємо шляхів активізації цього процесу. І в принципі у Вашингтоні і в Києві є розуміння, що ще активніше залучення США до процесу мирного врегулювання пішло б на користь усім учасникам»¹⁸.

Другим важливим стратегічним партнером України стала Велика Британія. 1 січня 2021 р. набула чинності Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю та стратегічне партнерство між двома державами, яка вивела відносини Києва й Лондона на принципово новий рівень.

На європейському напрямку впродовж 2021 р. українська дипломатія домоглася створення «Люблінського трикутника» (Литва, Польща, Україна). Зміцнювались відносини України з країнами «Вишеградської четвірки» та «Бухарестської дев'ятки» (Румунія, Польща, Чехія, Словаччина,

Угорщина, Латвія, Литва, Естонія, Болгарія). У червні 2021 р. Україна, Грузія, Молдова створили «Асоційоване тріо».

З метою протистояння широкій інформаційній пропаганді Росії у світі та боротьби з її дезінформацією під час російсько-української війни, міністерство закордонних справ України кардинально оновило й посилило інформаційну, іміджеву та культурну діяльність, розробивши Комунікаційну стратегію і Стратегію публічної дипломатії. Наприклад, у 2021 р. з ініціативи України в ООН уперше відбувся спеціальний захід під назвою «Перевірка фактів як глобальна практика з протидії дезінформації та неправдивим відомостям». Також з метою привернення уваги міжнародної спільноти до незаконних арештів і тортур у донецькій в'язниці «Ізоляція» та інших місць позбавлення волі українських громадян на окупованих територіях Донбасу, МЗС України започаткувало міжнародний проєкт «Isolation: must speak» тощо.

2022 рік став найважчим роком в історії незалежної України і найскладнішим роком для української дипломатії. Гібридна війна з неоімперською Росією, що в різних формах тривала протягом восьми років і була скерована переважно на руйнування української ідентичності, перейшла в нову фазу — широкомасштабну збройну агресію Росії проти України, спрямовану на цілковите знищення Української держави. Ця війна стала історичним випробуванням для України, усіх державних інститутів, кожного українця й українки. Вона, зокрема, поставила амбітні, найскладніші завдання перед українською дипломатією із захисту національних інтересів України в усіх куточках світу і на всіх міжнародних майданчиках в умовах воєнного стану. «Місія України, нашої дипломатії, — наголосив з цього приводу міністр закордонних справ України Д. Кулеба, — полягає в тому, щоб і надалі об'єднувати світ у протистоянні терористичній Росії та іншим ревізіоністам. Це відповідає життєвим інтересам абсолютної більшості суверенних держав, які поважають Статут ООН. Від консолідованості міжнародної спільноти залежить не просто майбутнє світового порядку та демократії, а й нормальне та стабільне життя в усіх куточках планети. Альтернатива — повернення світу в стан війни всіх проти всіх і багаторівневі кризи на континентах». Д. Кулеба також заявив, що «Україна переконана в необхідності формування ефективної безпечної архітектури світу, яка має засновуватися на повазі до міжнародного права та жорстких гарантіях безпеки, а не деклараціях. Наша держава готова виступити драйвером цих процесів у глобальному вимірі»¹⁹.

Так, ще 31 січня 2022 р. на прохання України відбулося засідання Ради Безпеки ООН щодо загрози російської агресії проти України. 14 лютого 2022 р. Генеральний секретар ООН А. Гутерріш провів телефонні розмови з міністрами закордонних справ України й Росії Д. Куле-

бою та С. Лавровим. Йшлося про деескалацію ситуації по периметру українсько-російського державного кордону. 17 лютого 2022 р. відбулося чергове засідання Ради Безпеки ООН щодо безпекової ситуації навколо України через концентрацію російських військ по всьому периметру кордону. 18 лютого 2022 р. сайт МЗС України опублікував Заяву-протест до ЮНЕСКО у зв'язку з будівельними роботами у Бахчисарайському палаці. А 21 лютого 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав скликати Раду Безпеки ООН у відповідь на визнання В. Путіним незалежності «ДНР» і «ЛНР».

Незважаючи на усі превентивні заходи, попередження й застороги міжнародного співтовариства, на світанку 24 лютого 2022 р. Путін розпочав брутальне широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну, що поклало початок найбільшій війні в Європі з часів Другої світової війни й викликало глибоке обурення світової спільноти. Того ж дня Генеральний секретар ООН А. Гутерріш засудив чергове порушення РФ суверенітету й територіальної цілісності України, а наступного дня, 25 лютого, відбулося засідання Ради Безпеки ООН, на якому Росія, яка за ротаційним принципом саме головує в РБ з порушенням процедури (згідно зі статтею 20 Тимчасових правил процедури РБ, не має головує представник країни/країна, безпосередньо пов'язана з питанням, що розглядається, тобто в цьому випадку РФ), заблокувала український проєкт резолюції із засудженням широкомасштабної війни Росії проти України та закликом до виведення російських військ з її території, а також утриматися від будь-якої подальшої незаконної погрози силою або її застосування проти будь-якої держави-члена ООН. ОАЕ і Китай утрималися від голосування за цей проєкт резолюції Радбезу, яка мала створити додаткові підстави для подання України до Міжнародного суду (МС) в Гаазі. У відповідь Постійний представник України при ООН С. Кислиця, а також міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликали усі країни розірвати дипломатичні відносини з РФ, а міжнародні організації — заблокувати або призупинити членство Росії.

26 лютого 2022 року Україна все ж подала до Міжнародного суду заяву про порушення справи проти Російської Федерації щодо порушення Конвенції 1948 р. про попередження злочину геноциду та покарання за нього. При цьому наводилися незаперечні факти, що свідчать про планування акцій геноциду. Одночасно Україна звернулася до МС із проханням вжити заходів, «аби запобігти непоправній шкоді правам України та її народу та уникнути загострення чи розширення суперечки між сторонами за Конвенцією про геноцид». Не висловлюючись по суті, Міжнародний суд у своєму рішенні від 16 березня 2022 року вказав три тимчасові заходи: Російська Федерація має негайно призупинити вій-

ськові операції, які вона розпочала 24 лютого 2022 року на території України; Росія має гарантувати, що будь-які військові чи нерегулярні збройні формування, якими вона може керувати або підтримувати, а також будь-які організації та особи, які можуть підлягати її контролю чи керівництву, не вживали жодних заходів для сприяння військовим операціям; обидві сторони повинні утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити чи продовжити спір у Міжнародному суді чи ускладнити його вирішення.

27 лютого 2022 р. на засіданні Ради Безпеки ООН було ухвалено рішення про скликання 28 лютого 2022 р. за ініціативою України екстреної сесії Генеральної Асамблеї ООН у питанні засудження Росії за її агресію проти України. Відкриваючи сесію ГА, Генеральний секретар ООН А. Гутерріш наголосив: «Атака на Україну — це виклик всьому світу». На обговорення був винесений проєкт резолюції, підготовлений Україною і підтриманий 96 країнами-членами ООН. Постійний представник України при ООН С. Кислиця у своєму виступі зазначив: «Вперше з тих пір як з'явилася ООН ведеться повномасштабна війна в Європі. Війська напали з території Росії, Білорусі та окупованих частин України... Росія заблокувала Чорнобильську АЕС. Нанесла удар по мирним цивільним судам. Росія б'є по дитячим будинкам, садкам, автобусам з мирними людьми. Вже понад 300 мирних людей загинуло, в тому числі 16 дітей. Росія має зупинити напад на Україну. Росія має вивести війська з території України. Також Генасамблея має засудити дії Білорусі. Напад на Україну — це загроза демократії в усьому світі»²⁰.

Після тривалого обговорення за участю представників багатьох держав світу, на шостому засіданні екстреної сесії Генеральної Асамблеї ООН 2 березня 2022 р. була ухвалена резолюція на підтримку суверенітету України і з вимогами до РФ припинити агресію проти неї та вивести російські війська з України й водночас вирішити питання деокупації Криму та Донбасу. Важливо відзначити, що Генеральна Асамблея ООН не лише засудила дії Росії щодо України, а у своїй резолюції назвала їх агресією Російської Федерації проти України. При цьому, спираючись на резолюцію від 1974 р. про визначення агресії як використання збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, учасники обговорення підтвердили відданість суверенітету, незалежності, єдності та цілісності України, включно з її територіальними водами, що означало: доки РФ не звільнить загарбане море — вона буде вважатися агресором. При цьому важливим є і те, що ООН засуджує будь-які заяви Російської Федерації про застосування зброї масового знищення. ООН звертає увагу також на потенційний вплив війни на зростання продовольчої небезпеки в

усьому світі, оскільки Україна є експортером зерна та іншої сільсько-господарської продукції, коли мільйони людей зіштовхуються з голодом або загрозою голоду, відчувають серйозну нестачу продовольства в кількох регіонах світу.

Абсолютна більшість держав-членів ООН — 141 країна, розуміючи, що якщо агресію Росії не зупинити зараз, вона не обмежиться Україною, проголосувала за ухвалення цієї резолюції. Тільки 5 країн не підтримали рішення ГА ООН з вимогами до РФ про припинення агресії проти України і «необхідності якнайшвидшого досягнення всеосяжного, справедливого й тривалого миру в Україні відповідно до принципів Статуту ООН». Серед таких — Росія, Республіка Білорусь, Сирія, КНДР та Еритрея. Утримались 35 країн, серед них — Китай, Казахстан, Пакистан, Іран, Венесуела, Куба, ПАР та інші. Загалом, результати голосування на цій сесії Генеральної Асамблеї ООН були важливим успіхом діяльності української дипломатії у перші дні широкомасштабного вторгнення Росії в Україну.

До таких успіхів слід також віднести ухвалу Міжнародного суду ООН у Гаазі 16 березня 2022 р., що зобов'язав Росію припинити розпочаті 24 лютого 2022 року воєнні дії в Україні, заявленою метою яких було «запобігання й покарання» нібито геноциду в Луганській та Донецькій областях України. Головна суддя Міжнародного суду ООН заявила, що Російська Федерація повинна, в очікуванні остаточного рішення у справі, призупинити воєнні дії та має також припинити будь-яку військову допомогу так званим «ЛДНР». У відповідь на це рішення 17 березня 2022 р. МЗС РФ цинічно заявило, що Міжнародний суд ООН нібито не має юрисдикції за позовом України з вимогою припинення російської агресії проти цивільних об'єктів України. 22 березня 2022 р. Рада Безпеки ООН не підтримала китайсько-російський проєкт резолюції про тимчасове припинення вогню заради вирішення гуманітарних проблем в Україні. РФ не погодилась на припинення військових дій у принципі. 31 березня 2022 р. Україна домоглася створення комісії ООН із розслідування скоєних російськими солдатами воєнних злочинів під час збройної агресії проти України. 4 квітня 2022 р. Росія на засіданні РБ ООН заперечувала свою причетність до масового вбивства цивільних громадян в Україні, зокрема, у місті-супутнику Києва — Бучі. Президент України В. Зеленський вчергове закликав виключити РФ із РБ ООН, а Генеральна Асамблея ООН консенсусом ухвалила резолюцію, яка зобов'язує держави — постійні члени Ради Безпеки ООН — обґрунтовувати застосування права вето в кожному окремому випадку. 7 квітня 2022 р. Генеральна Асамблея ООН позбавила Росію прав у Раді ООН із прав людини через злочини в Україні. 21 квітня 2022 р. Росія відкинула

пропозицію Генерального секретаря ООН А. Гутерріша щодо Пасхального припинення вогню, а 26 квітня під час його візиту до Москви Кремль заявив, що «США ведуть проксі-війну проти РФ на території України». Наступного дня, 27 квітня 2022 р. А. Гутерріш відвідав зруйноване російськими військами м. Бородянка Київської області. Росія завдала в цей день ракетного удару по Києву і, мабуть, у Генерального секретаря ООН не залишилося ілюзій щодо можливостей домовлятися з країною-агресором. 23 червня 2022 року Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) отримав від України заяву про відкриття справи проти Росії щодо «звинувачень українського уряду в масових і грубих порушеннях прав людини, вчинених Російською Федерацією та її військовими операціями на території України з 24 лютого 2022 року».

Загалом, на думку відомого вітчизняного дипломата, історика-міжнародника Б. Гуменюка, потужний імпульс формуванню нової, наступальної української дипломатії в умовах широкомасштабної російської агресії проти України дав президент Володимир Зеленський. «Не тільки неймовірна інтенсивність зустрічей з лідерами європейських і позаєвропейських держав, виступи в парламентах десятків країн світу, сприяння у формуванні могутньої міжнародної коаліції, яка ефективно допомагає нам руйнувати загарбницькі плани ворога, — все це є незаперечною дипломатичною заслугою в тім числі й глави держави. І справа, звичайно, не тільки в кількості зустрічей, виступів за кордоном, загальному обсязі зовнішньополітичних дій на найвищому рівні, а в змісті цієї роботи. Виступаючи перед парламентами європейських країн, глава держави називає речі своїми іменами, відкидає почуття меншовартості в розмовах з європейськими лідерами, сміливо вказує на ті свідомі чи несвідомі помилки, які вони вчинили і які призвели до трагічних подій сьогодення. Все це робиться дуже гідно, виважено, аргументовано, і тому з ним погоджуються, тому його поважають, тому йому довіряють», — зазначає Б. Гуменюк²¹.

Наприклад, після того, як 6 червня 2022 р. представник РФ в РБ ООН В. Небензя заперечив відповідальність Росії за продовольчу кризу у світі, президент України В. Зеленський закликав виключити РФ із Продовольчої організації ООН (FAO), а 10 червня 2022 р. він виступив із вимогою негайної реформи Організації Об'єднаних Націй. А 12 серпня 2022 р., після того, як на засіданні РБ ООН РФ відмовилась демілітаризувати Запорізьку атомну електростанцію, президент України В. Зеленський заявив, що «Росія пробила дно в історії світового тероризму». 18 серпня 2022 р. у Львові В. Зеленський провів переговори з президентом Туреччини Р. Ердоганом і Генеральним секретарем ООН А. Гутеррешем. Обговорювались умови постачання на світовий ринок українського продовольства.

24 серпня 2022 р. президент України В. Зеленський виступив на засіданні Ради Безпеки ООН. Він звинуватив РФ у обстрілі пасажирського потягу на станції Чапліно Дніпропетровської області й висловив невдоволення відсутністю чіткої позиції ООН щодо цього терористичного акту Росії. На цьому тлі 26 серпня 2022 р. РФ блокувала ухвалення підсумкового документа X Оглядової конференції ООН щодо договору про нерозповсюдження ядерної зброї. А після т. зв. референдумів, які відбулися у вересні 2022 року, Росія знову наклала вето на резолюцію РБ ООН, яка мала засудити приєднання окупованих територій до РФ. У зв'язку з цим, 20 вересня 2022 р. на відкритті чергової сесії Генеральної Асамблеї ООН міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав підтримати відновлення територіальної цілісності України в міжнародно-визнаних кордонах 1991 року, а 15 березня 2023 р. він заявив, що «Росію треба вигнати з Радбезу ООН, де вона сидить на троні безкарності». Глава МЗС України зауважив, що представники Росії незаконно узурпували місце СРСР у Раді Безпеки ООН у грудні 1991 року. Тоді, за його словами, жодна правова процедура, визначена Статутом ООН, не була дотримана. «Росія ніколи юридично не набувала статусу постійного члена Ради Безпеки ООН та має бути вигнана з цього поважного органу. В іншому разі злочинець у кріслі судді продовжуватиме ставити під сумнів легітимність всієї системи ООН, — наголосив Д. Кулеба²².

1 квітня 2023 р. у зв'язку з початком місячного головування Росії на ротаційній основі в Раді Безпеки ООН президент України В. Зеленський також вчергове заявив про нагальну необхідність реформування цього безпекового органу. «На жаль, ми маємо й новину очевидно абсурдну і деструктивну. Сьогодні держава-терорист почала головувати в Раді Безпеки ООН... Складно уявити щось таке, що більше доводить повне банкрутство таких інституцій. Немає такої форми терору, який ще не був би здійснений Росією. І не буде такої причини, яка зупинить реформу глобальних інституцій, зокрема Радбезу ООН. Реформу, яка очевидно назріла — щоб держава-терорист і будь-яка інша держава, яка хоче бути терористом, не могла зруйнувати мир. Терористи повинні програти, повинні відповідати за терор, а не головувати будь-де», — наголосив український президент²³.

Варто зазначити, що подібної думки дотримуються також чимало державних і політичних діячів світу. Заклик України підтримав, наприклад, міністр закордонних справ Чеської Республіки Ян Ліпавський: «Погоджуюсь із Володимиром Зеленським: Рада Безпеки ООН потребує реформування. Останнім доказом цього є те, що в інституції, яка мала б забезпечувати мир, головує держава, яка порушує Статут ООН і загрожує безпеці всього світу». Головний дипломат Європейського Союзу Жозеп

Боррель, своєю чергою, зазначив, що початок головування Росії «пасує дню дурня». А міністр закордонних справ Литви Габріелюс Ландсбергіс іронічно привітав Росію з початком головування в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй, написавши у Twitter: «Вітаємо Росію з початком головування в Раді Безпеки ООН! З нетерпінням чекаємо на енергійні дискусії щодо пропозиції України про місце призначення ваших військових кораблів». А напередодні Естонія, Латвія та Литва спільно виступили проти російського головування в РБ ООН. Закликав реформувати Раду Безпеки ООН і президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган: «Чинний устрій, за якого доля людства опиняється в руках п'яти держав [постійних членів РБ з правом вето. — *Авт.*], не є стійким. Потрібно невідкладно реформувати РБ ООН, із всеосяжним та інклюзивним порозумінням», — сказав турецький президент 4 квітня 2023 р. на вечері з іноземними послами та дипломатами²⁴.

Щоправда, свавільне застосування Росією права вето, що фактично паралізувало діяльність РБ ООН, змусило Генасамблею ООН вдаватися до певних контрзаходів. ГА ООН консенсусом ухвалила резолюцію A/RES/76/262, яка дозволяє ГА ООН збиратися щоразу, коли в Раді Безпеки застосовується право вето. Зокрема, президент ГА ООН повинен скликати офіційне засідання упродовж 10 днів.

У руслі цього рішення, наприклад, 11 жовтня 2022 р. Генеральна Асамблея ООН засудила масові російські ракетні атаки проти енергетичної інфраструктури України. 14 листопада 2022 р. ГА ООН ухвалила резолюцію про притягнення Росії до відповідальності за порушення нею міжнародного права через вторгнення в Україну, а також створення механізму компенсацій Україні за збитки, завдані російськими агресорами. Документ підтримали 94 держави, 73 утрималися, а 14 виступили проти (РФ, Білорусь, Сирія, Іран, Зімбабве, Куба, Китай, Еритрея, Малі, Центрально-Африканська республіка, КНДР, Ефіопія, Нікарагуа та Багамі). 23 лютого 2023 р. Генеральна Асамблея ООН проголосувала за проєкт резолюції, яка закликає до пошуку справедливого та міцного миру для України. Резолюцію підтримала 141 країна, 32 — утрималися, а сім країн проголосували проти (РФ, Білорусь, КНДР, Сирія, Еритрея, Малі та Нікарагуа), тобто удвічі менше, ніж у листопаді 2022 р.

31 березня 2023 р. президент України В. Зеленський на прес-конференції за підсумками т. зв. Бучанського саміту заявив, що спеціальний трибунал за злочини агресії Росії проти України має бути створений після перемоги України й завершення війни з Росією шляхом ухвалення відповідної резолюції Генеральної Асамблеї ООН. «Над цим ми працюємо... Ми розуміємо, для нас головне — набрати велику кількість держав, щоб велика кількість держав була об'єднана. І об'єднана вже

підтримувати той чи інший формат відповідної резолюції. І це буде крок номер один. А вже тоді перейдемо до практичних кроків щодо трибуналу», — сказав глава держави. У цьому контексті В. Зеленський згадав історичне рішення Міжнародного кримінального суду від 17 березня 2023 р. видати ордер на арешт президента Росії В. Путіна у зв'язку з ситуацією в Україні, який став, на його думку, «дуже серйозним сигналом» у напрямку створення трибуналу і значним досягненням української дипломатії²⁵.

Найбільшим на сьогодні успіхом проактивної роботи української дипломатії у ООН мабуть слід вважати історичне голосування 12 жовтня 2022 р. за резолюцію одинадцятої надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН» (ES-11/4). Цією резолюцією ГА ООН засудила псевдо-референдуми на окупованих територіях України, спроби РФ анексувати чотири області України — Донецьку, Луганську, Запорізьку та Херсонську, які «тимчасово окуповані Росією внаслідок агресії, що порушує територіальну цілісність, суверенітет і політичну незалежність України», і закликала держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи ООН не визнавати будь-які зміни статусу областей України та вимагати від РФ негайного та безумовного скасування своїх рішень щодо статусу областей України і виведення всіх своїх військ із території України в межах її міжнародно-визнаних кордонів. На відміну від трьох попередніх резолюцій ГА ООН із питань війни Росії проти України, ця отримала найбільшу підтримку серед 193 країн-членів ООН. За неї проголосували рекордні 143 держави, зокрема багато африканських та азійських країн, які змінили політичну позицію та поступово відмовляються від політики безумовного нейтралітету щодо російсько-української війни. Представники 5 країн проголосували «проти» цієї резолюції — РФ, Білорусь, КНДР, Нікарагуа, Сирія, і 35 «утрималися»²⁶.

Тим часом РФ продовжує політику бойкоту невідповідних їй рішень та дій ООН. Зокрема, за 15 місяців після широкомасштабного вторгнення Росії в Україну Рада Безпеки ООН провела 30 засідань, присвячених обговоренню наслідків російської агресії проти України (два з них за участю президента України), але РФ ветоувала практично усі проекти резолюцій²⁷. 21 жовтня 2022 р., наприклад, російська делегація бойкотувала засідання Ради Безпеки ООН, на якому розглядалось питання надання РФ іранських ударних безпілотних апаратів. МАГАТЕ відкинуло звинувачення РФ щодо можливості використання Україною «брудної» ядерної бомби. 3 листопада 2022 р. Рада Безпеки ООН відхилила російські пропозиції щодо розгляду теми «американських біологічних лабораторій в Україні». 8 листопада 2022 р. Київ відвідала посол США в ООН Лінда

Томас-Грінфільд. Йшлося про організацію міжнародної підтримки України у війні проти РФ. 14 листопада 2022 р. більшість держав-членів Генеральної Асамблеї ООН проголосували за резолюцію щодо відповідальності РФ за війну проти України. 30 листопада 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба провів переговори з директором МАГАТЕ М. Гроссі щодо критичної ситуації із безпекою на Запорізькій АЕС. 27 грудня 2022 р. міністр закордонних справ України Д. Кулеба ініціював питання виключення РФ зі складу держав-членів ООН. Однак цю ініціативу не підтримав Китай. 8 лютого 2023 р. російська сторона скликала чергове засідання Ради Безпеки ООН, аби розкритикувати створення «танкової коаліції» для підтримки України. РФ продовжила інтенсивно використовувати трибуну ООН для реклами свого пропагандистського порядку денного.

Нарешті, 23 лютого 2023 р., напередодні річниці широкомасштабного російського вторгнення в Україну, Генеральна Асамблея ООН переважною більшістю голосів ухвалила проєкт резолюції, який інкорпорує ключові положення запропонованої восени 2022 року Україною «формули миру» — плану з десяти пунктів, покликаному завершити повномасштабне російське вторгнення в Україну. На надзвичайній сесії Генасамблеї за резолюцію проголосувала 141 держава-член ООН, але 32 країни т. зв. «проросійського блоку» утримались під час голосування (зокрема Вірменія, В'єтнам, Іран, Казахстан, Киргизстан, Куба, Китай, Монголія, ПАР, Пакистан, Узбекистан), а сім країн виступили проти — Білорусь, КНДР, Еритрея, Малі, Нікарагуа, Росія й Сирія. А 26 квітня 2023 р. ГА ООН ухвалила резолюцію про співпрацю з Радою Європи, яка містила також жорсткі формулювання щодо Росії у зв'язку з її вторгненням в Україну і грубим порушенням прав людини. Резолюцію підтримали 122 країни, а проти неї проголосували цього разу лише 5 країн — РФ, Білорусь, Нікарагуа, Сирія та КНДР. Звичайно, ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН резолюції не мають обов'язкової сили відповідно до міжнародного права, проте вони, як справедливо наголошує заступниця міністра юстиції України І. Мудра, «впливають, а іноді й формують світовий політичний устрій»²⁸.

Загалом, нині Кремль докладає максимум зусиль, щоби формувати антизахідну, проросійську коаліцію в Організації Об'єднаних Націй, особливо під час ротаційного головування РФ у Раді Безпеки ООН. Зокрема, 31 березня 2023 р., напередодні головування РФ з 1 квітня у Раді Безпеки ООН, президент Росії В. Путін затвердив нову концепцію зовнішньої політики Росії, спрямовану на просування Кремлем потенційної антизахідної коаліції. У новій концепції зовнішньої політики РФ Захід зображується як антиросійська й міжнародна дестабілізуюча сила,

і прямо заявляється, що США та їхні «сателіти» розв'язали гібридну війну, спрямовану на ослаблення Росії²⁹.

Тому немає сумнівів, що РФ і надалі буде активно використовувати всі можливі засоби — енергетичний і торговельно-економічний шантаж, агресивну пропаганду та маніпуляції щодо реальних подій на російсько-українському фронті й міжнародній арені загалом, інші диверсії у світі на тлі систематичних ядерних погроз для розколу єдності євроатлантичних союзників України, а також залучення на підтримку своєї зовнішньої політики т. зв. «нейтральних» та «пасивних» держав і країн, що не визначилися чітко стосовно своєї політики щодо війни Росії проти України, насамперед серед держав Азії, Африки, Близького Сходу та Латинської Америки. Про це свідчить, наприклад, цинічна дезінформація РФ та реакція Організації Об'єднаних Націй щодо знищення греблі Каховської гідроелектростанції, що стало ще одним воєнним злочином та актом екоциду, здійсненим окупаційними силами Росії вночі 6 червня 2023 р. Зокрема, міністр закордонних справ України Д. Кулеба різко розкритикував реакцію ООН на підрив Росією Каховської ГЕС. «ООН дуже конкретно помилилася: в день, коли в нас відбувся по суті теракт і злочин геноциду, вони там святкували день російської мови, набрали в рота води щодо подій», — заявив він в етері телемарафону 9 червня. Президент України В. Зеленський напередодні теж заявив, що він шокований реакцією ООН і Червоного Хреста на підрив російськими окупантами Каховської ГЕС³⁰. Про це свідчать також публічні наміри РФ та конкретні дії щодо розміщення на території Білорусі тактичної ядерної зброї. Міністерство закордонних справ України 26 березня 2023 р. відреагувало на цей черговий провокативний крок злочинного путінського режиму офіційною заявою, в якій наголошується, що він підриває засади Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, архітектуру ядерного роззброєння та систему міжнародної безпеки загалом. «Звертаємося до держав “Групи семи” та Європейського Союзу попередити білоруську владу про далекосяжні наслідки для Білорусі, у разі її згоди прийняти на своїй території тактичну ядерну зброю від Росії... Україна очікує на ефективні дії щодо протидії ядерному шантажу Кремля з боку Великої Британії, Китаю, США та Франції, зокрема й як постійних членів Ради Безпеки ООН, які несуть особливу відповідальність за недопущення погроз агресії з використанням ядерної зброї... Вимагаємо негайно скликати з цією метою позачергове засідання Ради Безпеки ООН», — йдеться в заяві МЗС України³¹.

А щодо впливу російської дезінформації у країнах Африки, то про це свідчить т. зв. миротворча ініціатива про переговори між Україною та РФ — «10 основних складових» позиції країн Африканського Союзу щодо

російсько-української війни, які озвучив під час перебування в Україні делегації з Африки (Південно-Африканської Республіки, Коморських островів, Сенегалу, Замбії, Єгипту, Конго та Уганди) 16 червня 2023 р. президент ПАР Сиріл Рамафоса, на що президент України В. Зеленський чітко заявив, що мирні переговори з Росією можливі тільки після повного виведення російських військ з окупованих територій³².

Про протистояння України й Росії за увагу країн т. зв. Глобального Півдня для привернення їх на свій бік із питання ставлення до війни в Україні, свідчить, зокрема, перебіг подій на полях 78-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2023 р. Щоправда, незважаючи на активність як російської, так і української делегацій у цьому напрямі, говорити про те, що Росії або Україні вдається привернути країни Півдня до однозначної підтримки своєї позиції щодо російсько-української війни, на думку міжнародних оглядачів, все одно поки що не доводиться — занадто багато суперечливих інтересів. Водночас, як зазначають фахівці-міжнародники, той факт, що країни Глобального Півдня, що опинилися нині під такою посиленою увагою, формально дотримуються нейтральної позиції, скоріше за все грає на руку РФ. «Поки їхні лідери продовжують із готовністю розмовляти з російськими представниками в Генеральній Асамблеї і підтримувати Росію при голосуванні, їй вдається залишатися ізольованою лише від частину світу — причому не тієї, за чію підтримку сьогодні ведеться вирішальна боротьба»³³. Наприклад, голова російської делегації С. Лавров під час роботи сесії ГА ООН зустрічався з представниками близько 20 південних країн. А його виступи й заяви, зокрема на сесії ГА й засіданні РБ ООН, свідчать, що РФ не збирається змінювати свою агресивну поведінку, продовжуючи брехливу й нахабну політику, звинувачуючи США і т. зв. колективний Захід у порушенні Статуту ООН і загрозі глобального конфлікту, а також у підтримці «расистського режиму в Києві» тощо, фактично повторюючи брутальну лексику, якою свого часу постійно зловживав у ООН представник СРСР А. Вишинський, звинувачуючи США, інші західні країни в підготовці третьої світової війни. Зокрема, Лавров повторював стандартні брехливі тези Кремля й наративи російської пропаганди, без сорому й совісті заявивши, що саме США та їхні союзники несуть відповідальність за теперішню війну в Україні, відкинув умови офіційного Києва про можливість мирних переговорів лише після відновлення територіальної цілісності України в кордонах 1991 р. І це все лунало у стінах універсальної міжнародної організації — ООН.

Отже, діяльність Організації Об'єднаних Націй щодо протидії агресії РФ проти України має досить суперечливий характер. Зокрема, Рада Безпеки ООН довела свою повну неспроможність через вето країни-

агресора — РФ, постійного члена РБ. Зокрема, з початку широкомасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. і до вересня 2023 р. РФ скористалася своїм правом вето при голосуванні за п'ять проєктів Ради Безпеки щодо розпочатої нею війни в Україні й шість разів не голосувала за резолюції Генеральної Асамблеї ООН з питань цієї війни. Росія також показово ігнорує рішення Міжнародного суду ООН. Слід також зазначити, що під час голосування резолюцій ГА ООН щодо засудження російської агресії проти України доволі багато країн, від 30 до 40, зазвичай утримуються або взагалі не голосують, тобто якщо й не стають відкрито на бік Росії, але й не підтримують Україну в її справедливій війні проти агресора. До того ж, як відзначають фахівці-міжнародники, «країни, які не підтримують Україну, — у меншості, втім, на жаль, репрезентують більшість людства (Індія, Китай, В'єтнам, Іран, Казахстан, Шрі Ланка тощо). Їхні мотиви різні, проте головне — їхнє фактично свідоме ігнорування Статуту ООН»³⁴.

У зв'язку з цим перед українською дипломатією постає принципово важливе завдання ефективніше протидіяти російським намаганням, планам, пропаганді й дезінформації і протистояти агресивній зовнішній політиці РФ загалом та працювати на стратегічну перспективу, особливо в рамках ООН. Добре усвідомлюючи це, глава української дипломатії Дмитро Кулеба переконаний: «Україна нині перебуває в авангарді світових процесів. Стратегічне мислення, проактивність та патріотизм роблять українську дипломатію потужним інструментом забезпечення інтересів Української держави, бізнесу та громадян. А військові успіхи та спроможна зовнішня політика засвідчують, що сучасна Україна є сильною та суб'єктною державою на міжнародній арені»³⁵.

Це підтверджує й активна діяльність української делегації на чолі з президентом країни Володимиром Зеленським під час роботи 78-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2023 р. Зокрема, під час виступу на ГА ООН В. Зеленський запросив держави долучитися до підготовки глобального саміту щодо запропонованої Україною «формули миру» як «основи для оновлення існуючої архітектури безпеки», яку підтримали повністю або частково понад 140 держав і міжнародних організацій, а також закликав до ядерного роззброєння Росії і відкинув будь-які «тіньові домовленості» з нею³⁶. А на присвяченому війні в Україні засіданні Ради Безпеки ООН 20 вересня 2023 р. президент України представив конкретні пропозиції для реформування ООН, передусім для запобігання ситуаціям, коли постійні члени Радбезу можуть блокувати будь-які рішення. «Вето в руках агресора — ось те, що загнало ООН в глухий кут», — зазначив В. Зеленський, додавши, що це перетворює Організацію лише на «найбільш помітну у світі трибуну». Як перший крок до реформи ООН він

запропонував дати Генеральній Асамблеї реальну можливість долати вето «за умови набрання двох третин голосів, які відображають волю націй і з Азії, і з Африки, і з Європи, і з обох Америк, і з регіону Тихого океану». Серед інших кроків до реформування Організації президент України назвав розширення складу постійних членів Ради Безпеки ООН і створення системи запобігання агресії шляхом превентивних санкцій. «Українські солдати своєю кров'ю роблять те, що повинна робити Радбез, — зупиняють агресію і захищають принципи Статуту ООН», — завершив свій виступ В. Зеленський у Раді Безпеки³⁷. Президент України і члени української делегації на полях сесії Генеральної Асамблеї ООН провели також зустрічі й перемовини з лідерами понад 10 держав світу щодо підтримки України у її протистоянні російській агресії та української «формули миру». Зокрема, відбулися двосторонні зустрічі з представниками Німеччини, Болгарії, Чилі, Румунії, Албанії, Ізраїлю, Кенії, Бразилії, ПАР, а також із керівниками ЄС та президентом США й американськими законодавцями.

Зрештою, дипломатичну активність України засвідчують і результати експертного опитування, що проводились соціологічною службою Центру Разумкова з 26 лютого по 15 березня 2023 р. щодо оцінки фахівцями зовнішньої політики української влади в умовах війни Росії проти України: 90% з 40 опитаних експертів оцінили зовнішню політику України позитивно, лише 7,5 — негативно. Зокрема, найвище були оцінені такі напрями зовнішньої політики української влади: стосовно зміцнення відносин із країнами світу й міжнародними організаціями (95% вважають її ефективною), забезпечення зовнішньої підтримки для опору російській агресії (92,5%), розширення кола країн-союзників, що підтримують Україну у протистоянні російської агресії (92,5%), покращення міжнародного іміджу України, її авторитету у світі (92,5%), просування українських ініціатив на міжнародних майданчиках (90%), поширення у світі об'єктивної інформації про війну в Україні (90%), інтеграції до Європейського Союзу (87,5%), інтеграції України до НАТО (77,5%), захисту прав українців за кордоном (72,5). Дещо нижче була оцінена ефективність політики України щодо просування інтересів українського бізнесу на світових ринках: 55% експертів вважають її ефективною, а 27,5% — неефективною³⁸. Проте загалом, українська дипломатія у складних умовах воєнного стану і кризи ООН та усієї системи міжнародної безпеки гідно виконує свою відповідальну місію із захисту національних інтересів України в сучасному глобальному світі.

¹ «Ми входимо в ідеальний шторм»: Виступ топ-дипломата ЄС про нову світову реальність. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/12/7148529/>

² Див.: Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unic/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

³ Олена Губар. 75-річчя ООН: Гутерріш закликав до посилення співпраці. URL: <https://www.dw.com/uk/75-richchia-oon-hutterish-zaklykav-do-posylennia-mizhnarodnoi-spivpratsi/a-55008328>

⁴ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. К., 2006. С. 210.

⁵ Див: Там само. С. 211–225.

⁶ США, Японія та країни ЄС закликали до реформи Ради Безпеки ООН. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-reforma-rf/32377568.html>

⁷ Гутерріш на саміті G7: настав час реформувати Радбез ООН. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-guterrish-oon-reforma/32421391.html>

⁸ Див.: Грачевська Т., Гірман А. Проблеми та перспективи реформування ООН: позиція України. *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць*. Ужгород, 2023. Вип. 1 (30). С. 56–66.

⁹ Кислиця С. 75 років після війни. Статут ООН: жодних ілюзій. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. К., 2020. Вип. XXI. С. 306, 307.

¹⁰ Див.: Історія Криму в запитаннях та відповідях. К., 2015. С. 474–483.

¹¹ Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2014. № 14. С. 317.

¹² Див.: Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2014–2016). К., 2017. С. 308–309.

¹³ Чекаленко Л. У чому полягає механізм захисту ООН? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*. У двох книгах. Київ, 2022. Книга 2. С. 1427.

¹⁴ General Assembly official records, 68 session: 80 plenary meeting. Thursday, 27 March 2014, New York. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/768577?ln=en>

¹⁵ Печончик Т. Нова резолюція ООН щодо Криму: десять змін, важливих для України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/19/7075262/>

¹⁶ Виступ Президента України Володимира Зеленського на загальних дебатах 74-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-na-zagalnih-57477>

¹⁷ Кулеба Д. Українська дипломатія за 30 років незалежності України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. К., 2021. Вип. XXII. С. 10.

¹⁸ День. 13 листопада 2021. С. 1.

¹⁹ Кулеба Д. Зміцнюємо дипломатичний фронт заради перемоги України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. К., 2022. Вип. XXIII. С. 9.

²⁰ ООН розглядає резолюцію по російському нападу на Україну. URL: <https://intent.press/news/world/2022/oon-pidtrimala-zupinku-rosijskogo-napadu-na-ukrayinu/>

²¹ Гуменюк Б.І. Слово — зброя дипломата. К., 2022. С. 27–28.

²² Кулеба: Росію треба вигнати з Радбезу ООН, де вона сидить на троні безкарності. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/15/7393582/>

²³ Тищенко К. Зеленський: Не буде причини, що зупинить реформу Радбезу ООН. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/1/7396038/>

²⁴ Президент Туреччини закликав реформувати Раду Безпеки ООН. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/04/5/7159221/>

- ²⁵ Зеленський: трибунал щодо Росії хочемо створити через резолюцію ООН. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/31/7395942/>
- ²⁶ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/4. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
- ²⁷ Мудра І. Як змінилися настрої в ООН з початку повномасштабної війни в Україні. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/05/15/7402253/>
- ²⁸ Див.: Там само.
- ²⁹ Глущенко О. Путін докладає зусиль, щоб формувати антизахідну коаліцію в ООН — ISW. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/1/7395968/>
- ³⁰ Кулеба про реакцію ООН на підлив Каховської ГЕС: Набрали в рота води. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/9/7406199/>
- ³¹ Ядерна зброя РФ в Білорусі: МЗС вимагає зібрати Радбез ООН і дати сигнал Лукашенку. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/26/7395147/>
- ³² Президент ПАР назвав 10 мирних ідей Африки щодо війни в Україні. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/16/7407219/>
- ³³ Див.: Левен Д. Неделя высокого уровня. 78-я Генассамблея ООН в очередной раз стала площадкой противостояния Киева и Москвы. Рассказываем, как Зеленский и Лавров боролись за внимание стран Глобального Юга. URL: <https://novayagazeta.eu/articles/2023/09/23/nedelia-vysokogo-urovnia>
- ³⁴ Тодоров І., Тодорова Н. ООН у протидії російській агресії в Україні. *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць*. Ужгород, 2023. Вип. 1 (30). С. 39.
- ³⁵ Кулеба Д. Зміцнюємо дипломатичний фронт заради перемоги України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. К., 2022. Вип. XXIII. С. 11.
- ³⁶ Зеленський в ООН запросив країни на саміт щодо «формули миру». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/19/7420549/>; Зеленський в ООН закликав до ядерного роззброєння Росії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/19/7420555/>
- ³⁷ Зеленський пропонує реформувати ООН, щоб подолати вето Росії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/20/7420694/>
- ³⁸ Разумков центр. Проблеми зовнішньої політики та безпеки країни: думки та позиції експертів (лютий–березень 2023 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/problemy-zovnishnoi-polityky-ta-bezpeky-krainy-dumky-ta-pozytsii-ekspertiv-liutyi-berezen-2023r>

REFERENCES

1. Chekalenko, L. (2022). U chomu poliahaie mekhanizm zakhystu OON? *Za Idenitychnist' i Nezalezhnist'. Vijna Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni paraleli*. (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
2. *General Assembly official records, 68 session: 80 plenary meeting*. Thursday, 27 March 2014, New York. <https://digitallibrary.un.org/record/768577?ln=en> [in English].
3. *Guterrish na samiti G7: nastav chas reformuvaty Radbez OON*. <https://www.radio-svoboda.org/a/news-oon-guterrish-oon-reforma/32421391.html> [in Ukrainian].
4. Hluschenko, O. (2023). *Putin dokladaie zusyl', schob formuvaty antyzakhidnu koalitsiiu v OON — ISW*. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/1/7395968/> [in Ukrainian].
5. Hrachevs'ka, T., & Hirman, (2023). A. Problemy ta perspektyvy reformuvannia OON:pozytsiia Ukrainy. *Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist': zbirnyk naukovykh prats'*, 1 (30), 56–66 [in Ukrainian].
6. Hubar, O. (2020). *75-richchia OON: Hutterish zaklykav do posylennia spivpratsi*. <https://www.dw.com/uk/75-richchia-oon-hutterish-zaklykav-do-posylennia-mizhnarodnoi-spivpratsi/a-55008328> [in Ukrainian].

7. *Istoriia Krymu v zapytanniakh ta vidpovidiakh*. (2015). Kyiv [in Ukrainian].
8. Kuleba, D. (2022). Zmitsniuemo dyplomatychnyj front zarady peremohy Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna*, 23, 7–16 [in Ukrainian].
9. Kuleba, D. (2021). Ukrains'ka dyplomatiia za 30 rokiv nezalezhnosti Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna*, 22, 7–18 [in Ukrainian].
10. Kuleba *pro reaktsiiu OON na pidryv Kakhovs'koi HES: Nabraly v rota vody*. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/9/7406199/> [in Ukrainian].
11. Kyslytsia, S. (2020). 75 rokiv pislia vijny. Statut OON: zhodnykh iliuzij. *Ukraina dyplomatychna*, 21, 299–313 [in Ukrainian].
12. Leven, D. (2023). Nedelja vysokogo urovnja. 78-ja Genassambleja OON v ocherednoj raz stala ploshhadkoj protivostojanija Kieva i Moskvy. Rasskazyvaem, kak Zelenskij i Lavrov borolis' za vnimanie stran Global'nogo Juga. <https://novayagazeta.eu/articles/2023/09/23/nedelja-vysokogo-urovnja> [in Russian].
13. Mudra, I. (2023). Yak zminylysia nastroi v OON z pochatku povnomasshtabnoi vijny v Ukraini. <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/05/15/7402253/> [in Ukrainian].
14. My vkhodymo v ideal'nyj shtorm: Vystup top-dyplomata YeS pro novu svitovu real'nist'. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/12/7148529/> [in Ukrainian].
15. Pechonchyk, T. (2017). Nova rezoliutsiia OON schodo Krymu: desiat' zmin, vazhlyvykh dlia Ukrainy. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/19/7075262/> [in Ukrainian].
16. Prezydent PAR nazvav 10 myrnykh idej Afryky schodo vijny v Ukraini. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/16/7407219/> [in Ukrainian].
17. Prezydent Turechchyny zaklykav reformuvaty Radu bezpeky OON. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/04/5/7159221/> [in Ukrainian].
18. Razumkov tsentr. Problemy zovnishn'oi polityky ta bezpeky krainy: dumky ta pozytsii ekspertiv (liutyj–berezen' 2023 r.). <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/problemy-zovnishnoi-polityky-ta-bezpeky-krainy-dumky-ta-pozytsii-ekspertiv-liutyi-berezen-2023r> [in Ukrainian].
19. SSHA, Yaponiia ta krainy YeS zaklykaly do reformy Rady Bezpeky OON. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-reforma-rf/32377568.html> [in Ukrainian].
20. Statut Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsij. https://unic.un.org/aroundworld/unic/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf [in Ukrainian].
21. Todorov, I., & Todorova, N. (2023). OON u protydii rosijs'kij ahresii v Ukraini. *Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist'*: zbirnyk naukovykh prats', 1 (30), 32–43 [in Ukrainian].
22. Tyschenko, K. (2023). Zelens'kyj: Ne bude prychny, scho zupynyty reformu Radbezu OON. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/1/7396038/> [in Ukrainian].
23. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2006). *Ukraina v Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsij: 60 rokiv uchasti u rozv'iazanni najvazhlyvishykh mizhnarodnykh problem*. Kyiv [in Ukrainian].
24. Vystup Prezidenta Ukrainy Volodymyra Zelens'koho na zahal'nykh debatakh 74-i sesii Heneral'noi Asamblei OON. <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-na-zagalnih-57477> [in Ukrainian].
25. Yaderna zbroia RF v Bilorusi: MZS vymahaie zibraty Radbez OON i daty syhnal Lukashenku. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/26/7395147/> [in Ukrainian].
26. Zelens'kyj proponuie reformuvaty OON, schob podolaty veto Rosii. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/20/7420694/> [in Ukrainian].
27. Zelens'kyj: trybunal schodo Rosii khochemo stvoryty cherez rezoliutsiiu OON. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/31/7395942/> [in Ukrainian].

28. Zelens'kyj v OON zaklykav do iadernoho rozzbroiennia Rosii. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/19/7420555/> [in Ukrainian].

29. Zelens'kyj v OON zaprosyv krainy na samit schodo formuly myru. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/19/7420549/> [in Ukrainian].

30. Zovnishnia polityka Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. Anotovana istorychna khronika mizhnarodnykh vidnosyn (2014–2016). (2017). Kyiv [in Ukrainian].

31. Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsij. (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 14, 317 [in Ukrainian].

Received: 23.06.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

Ярослава Верменич

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історичної регіоналістики
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: verrosia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>
Researcher ID Web of Science: AAG-7193-2020
Scopus ID: 54881278600

РЕГІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР У ФОРМУВАННІ ГЛОБАЛЬНОГО БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА: КОНЦЕПТИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

Своєчасне виявлення наявних та попередження можливих загроз національній безпеці, посилення захисту національних інтересів в умовах сучасної безпекової ситуації та прогнозування тенденцій розвитку безпекового середовища мають завжди перебувати серед стратегічних пріоритетів державної політики. Мінливість та непередбачуваність безпекового простору внаслідок російсько-української війни активізують пошуки нових стратегій глобальної, регіональної та національної безпеки в умовах мілітарних викликів. Актуальність дослідження полягає в осмисленні контрверсійної дихотомії глобалізації і регіоналізації як векторів розвитку міжнародних відносин та геополітичних трансформацій. Метою статті є акцентування уваги на потенціалі їх взаємопов'язаності й взаємозалежності, рівнозначності взаємовпливів як глобалізаційних процесів на структуру регіоналізації, так і регіональних факторів на сучасну глобальну динаміку.

Доведено, що регіоналізація виступає як концептуальна модель структурування суспільства на основі внутрішнього плюралізму його територіальних одиниць, що поєднує як прагнення протистояння уніфікації і надмірній централізації, так і пошук нових, ефективніших форм регіонального управління. Визначено, що регіоналізм у сучасних наукових дискурсах постає як об'єктивна тенденція суспільного розвитку й теоретико-методологічний ключ до її простеження й репрезентації. Системний аналіз процесів регіоналізації глобального простору на основі інноваційних методологічних підходів соціогуманітаристики

дасть змогу прояснити справжній смисл світових трансформаційних процесів, репрезентувати нові гіпотези розвитку глобально-регіональних суспільних систем, генерувати оптимальні напрями та стратегії безпечної політики задля гарантії регіональної безпеки в європейському просторі.

Ключові слова: регіон, регіоналізм, національна безпека, безпекове середовище, геополітичні трансформації.

Yaroslava Vermenych

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of Historical Regional Studies
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: verrosia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>
Researcher ID Web of Science: AAG-7193-2020
Scopus ID: 54881278600

REGIONAL FACTOR IN SHAPING THE GLOBAL SECURITY ENVIRONMENT: CONCEPTS AND TRENDS

Timely detection of existing and prevention of possible threats to national security, strengthening the protection of national interests in the conditions of the current security situation, and forecasting trends in the development of the security environment should always be among the strategic priorities of state policy. The volatility and unpredictability of the security space as a result of the Russian-Ukrainian war intensify the search for new strategies for global, regional and national security in the face of military challenges. The relevance of the study lies in the understanding of the controversial dichotomy of globalization and regionalization as vectors of the development of international relations and geopolitical transformations. The purpose of the article is to emphasize the potential of their interconnection and interdependence, the equivalence of mutual influences of both globalization processes on the structure of regionalization and regional factors on modern global dynamics.

It is proven that regionalization acts as a conceptual model of structuring society based on the internal pluralism of its territorial units, which combines both the tendencies of opposition to unification and excessive centralization, and the search for new, more effective forms of regional management. It was

determined that regionalism appears in modern scientific discourses as an objective trend of social development and a theoretical and methodological key to its tracing and representation. A systematic analysis of the processes of regionalization of the global space based on innovative methodological approaches of socio-humanitarian studies will make it possible to clarify the true meaning of world transformation processes, to represent new hypotheses for the development of global-regional social systems, to generate optimal security policy directions and strategies to guarantee regional security in the European space.

Keywords: *region, regionalism, national security, security environment, geopolitical transformations.*

Глобальні трансформаційні процеси, свідками яких ми стали на початку XXI ст., репрезентують образ просторової структури світу у вигляді макрорегіонального комплексу — своєрідної системи регіонів, пов'язаних економічними, політичними, військовими, ціннісними й культурно-історичними відносинами. Поява різних варіантів концепту міжнародно-регіональної реальності — незаперечне свідчення того, що макрорегіони дедалі більшою мірою визначають мегатренди сучасного світового розвитку. Сучасна геополітична динаміка характеризується наявністю синергетичного ефекту дії «жорстких» сил, який виникає на ґрунті їх самоорганізації, що фактично виключає можливість управління світовим розвитком з якогось єдиного центру. Наслідки та перспективи глобалізації все більше осмислюються крізь призму процесів регіоналізації та децентралізації, кардинально змінюючи ідеології міжнародного взаємозв'язку. Формування політичного простору під впливом інтеграції глобальних і локальних процесів обумовлює явища глокалізації та детериторіалізації, пов'язані з відмовою від універсальних геополітичних концепцій і перехід до глибинного аналізу просторових та регіональних чинників.

Глибина, а головне — небачені раніше темпи зрушень на всіх рівнях соціальної взаємодії, поставили під сумнів або взагалі зруйнували традиційні критерії факторів сили і влади, сформовані в період чітко вираженої біполярності. Відійшли в небуття теорії Першого, Другого і Третього світів, звичні моделі центр-периферійних відносин, постійно піддаються корекції ідеї суверенітету. Оскільки за сучасних умов про варіанти безпроблемної взаємодії на глобальних і регіональних рівнях можна лише мріяти, істотного коригування потребуватиме уся система наукового забезпечення регіональної аналітики та просторового розвитку, включно з моделюванням і прогнозуванням імовірних безпекових ризиків. Для багатьох держав все більше стає зрозумілим, що національна стратегія безпеки перестає відрізнятися від міжнародної¹.

Реалії життя свідчать про різке загострення конфліктності у відносинах між країнами та регіонами, посилення впливу на усталені безпекові детермінанти культурно-етнічних суперечностей та пов'язаних із ними геополітичних, національних та регіональних проблем. Джерела цих протиріч загальновідомі, і сподіватися на «діалог цивілізацій» у сучасних реаліях щонайменше наївно. Логіка виживання вимагає від кожної країни вироблення власних алгоритмів суспільної взаємодії, базованих на усвідомленні самоцінності своєї культури і способів самоорганізації. За будь-якого розвитку подій проблеми суверенітету, єдності, інтеграції мають лишатися пріоритетними засадами національної стратегії, адже очевидно, що за нових умов майбутнє країни вирішальною мірою залежить від стану суспільної свідомості. Росія й надалі в тій чи іншій формі чинитиме спротив намаганням України остаточно вийти з її сфери впливу й домогатиметься обмеження її правосуб'єктності на світовій арені. А отже, лише поступальний рух у напрямі зміцнення національної єдності може слугувати надійною гарантією збереження її суверенітету, відновлення територіальної цілісності та формування безпекового середовища.

Міжнародний порядок значною мірою базується на динамічній рівновазі між світовими регіональними полюсами, але ця рівновага постійно порушується глобальними проблемами та викликами. Регіоналізація й набуття певних автономних прав територіальними структурами стало закономірною тенденцією розвитку політичних стратегій майже усіх країн пострадянського простору. Ідеологія регіоналізму здатна мобілізувати локальні спільноти на збереження соціокультурних особливостей регіону, розвиток власного політичного та економічного потенціалу, актуалізацію регіональних інтересів у структурі загальнонаціональних цінностей. Чи зможе регіоналізація в сучасних умовах виявитися ефективнішою в пошуках балансу між локалізацією і глобалізацією? Чи зробили зміни, пов'язані з глобалізацією, світ комфортнішим та безпечнішим для людини? Відповіді на ці непрості питання відшукуються в контексті осмислення стратегій творення безпекового середовища, яке давало би людині стійкі та непорушні орієнтири й детермінанти цивілізаційного буття у тріаді «держава — нація — територія», а також у процесі пошуку нових моделей і концепцій глобально-регіональних вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору.

Мета дослідження підпорядкована висвітленню поліваріативності та полісемантичності концептів «регіон» і «регіоналізм» у контексті осмислення проблем глобальної та регіональної безпеки, аналізу регіональних вимірів зміцнення національної безпеки в сучасній геополітичній ситуації, репрезентації просторових векторів оптимізації регіональних стра-

тегій розвитку. Помітне зростання місця й ролі теорії регіоналізації у політичних і наукових дискурсах пояснюється насамперед безпрецедентними темпами трансформації європейського політичного простору і труднощами, які в цьому процесі постійно виникають. Поява нових рівнів управління регіональними процесами та нових конфліктів потребує сталого теоретичного базису дослідження їхніх основоположних детермінант.

Показово, що вихід із складної ситуації фахівці пов'язують із розширенням регіонального контексту подолання конфліктів. В. Горбулін неодноразово звертав увагу на те, що для уникнення перспективи перетворення всього пострадянського простору на суцільну регіональну конфліктну зону конче потрібна його реорганізація². Сьогоднішні реалії актуалізують питання перегляду та суттєвого оновлення Державної стратегії регіонального розвитку України у зв'язку з новими обмеженнями, спричиненими війною та новими можливостями від набуття статусу кандидата на членство в ЄС. У контексті планування відновлення України та майбутнього розвитку регіонів пропонується виокремлення трьох макрорегіонів: Східного (*фронтиру*) — території/регіону вздовж кордону з РФ та РБ, де рівень загрози прямого військового вторгнення є найбільшим, і де має розміщуватися чимало військових об'єктів стримування ворога; Центрального (*опори*) — межових регіонів із фронтирною зоною, з помірним рівнем загрози військового вторгнення та Західного (*тилу*) — територій, розташованих найближче до країн ЄС із мінімальною загрозою прямого вторгнення з боку РФ. На думку фахівців, згідно з таким макрорегіональним поділом доцільно визначати найоптимальніші стратегії подальшого розвитку держави, планувати розміщення виробничих потужностей, систему розселення, переглядати транспортні коридори та логістику³.

Природно, що для реалізації таких масштабних завдань (як у зовнішньому, так і у внутрішньому вимірах) доведеться «задіяти» весь теоретичний потенціал сучасної регіоналістики, починаючи від традиційних теорій регіоналізму й завершуючи новітніми соціологічно-антропологічними підходами до співвідношення територіальних і ментальних кордонів. Необхідність нових підходів і нових оціночних критеріїв у науковому аналізі регіоналізації зумовлюється не в останню чергу вичерпаністю наявних аналітичних парадигм. Культурно-цивілізаційна поліфонія у сполученні з процесами децентралізації уже не піддається осмисленню в рамках традиційних, в основі своїй економіко-географічних координат. Оскільки світ уже ніколи не зможе повернутися на апробовані рейки минулого століття, соціополітична аналітика має базуватися на докорінно оновленому фундаменті.

Теорії просторового розвитку становлять саме той концептуальний каркас, який включає цілісну систему взаємопов'язаних принципів, ідей, методологій, що характеризують форми функціонування та напрями розвитку територій. За їхньою допомогою здійснюється пояснення й передбачення тенденцій, розробка моделей і механізмів просторового розвитку, репрезентація інструментів їхньої практичної реалізації. В умовах глобалізації теоретичні концепції набувають особливої ваги для формування наукової бази, що займається вивченням процесів регіоналізації, осмисленням нової ролі територій, виявленням основних чинників просторового розвитку та пошуку нових форм регіональної взаємодії. Поєднання «вертикальних» і «горизонтальних» векторів соціальних і політичних практик із концептуальними положеннями теорій просторового розвитку є запорукою сталої і функціональної глобально-регіональної динаміки.

У контексті розробки стратегій національної безпеки та алгоритмів формування безпекового середовища науковий потенціал спрямовується на визначення поточних та можливих викликів і небезпек, пошук шляхів реагування держави й суспільства на загрози та кризові ситуації. Увага зосереджується на можливостях запобігання конфліктам та механізмах управління ризиками в умовах швидких змін безпекового середовища на різних рівнях: державному, регіональному та місцевому. Як держава загалом, так і окремі регіони постійно перебувають у ситуаціях різноманітних ризиків, які можуть дестабілізувати сталий розвиток, або й кардинально змінити його. Кожному регіону властива своя специфіка безпекових ризиків унаслідок особливостей географічного положення, присутності історичних, культурних, політичних та економічних чинників регіонального розвитку.

Очевидно, що регіоналізація об'єктивно стала однією із провідних тенденцій сучасної глобалізації; потужні процеси світового розвитку відбуваються саме в регіональних, віддалених від глобальних центрів просторах. Однак неминуче постають суб'єктивні питання: коли виникає необхідність втручання держави в регіональні справи? Як правильно це втручання організувати, щоби не спровокувати обмеження свободи на місцях? Адже саме на місцевому рівні відбувається первинне реагування та локалізація загроз і кризових ситуацій. За таких умов класичні теорії регіоналізму втрачають значну частину своїх креативних якостей. Їм виявляється не під силу «враховувати всю повноту сучасних процесів регіоналізації і зрозуміти, в який саме спосіб вони соціально конструюються»⁴. Географи й економісти запропонували в цьому зв'язку три концепції, які, на їхній погляд, не лише пояснюють, але й спрямовують процес регіонального соціально-економічного розвитку. Перша — концепція сталого розвитку, що базується на геосистемному підході й орієн-

тується на максимальне збереження людського й ресурсного потенціалу. Друга — концепція еволюційно-циклічного розвитку — є по суті аналогом геополітичного підходу, орієнтованого на створення конкурентних переваг територій у соціально-економічному просторі. Третя — концепція стратегічної безпеки, яка передбачає узгодження короткострокових і перспективних цілей на основі геостратегічного підходу до проблем збереження життя й здоров'я населення⁵.

Багаторівневність та складність структуризації простору суттєво посилюється внаслідок виокремлення його різних рівнів: етнопростору, медіапростору, фінансового простору, технопростору та простору ідей⁶, проте це не стає перешкодою для формування інноваційного теоретико-методологічного інструментарію дослідження просторовості. Зрозуміло, що основні параметри концептуального оновлення повинні мати у своїй основі відхід від лінійності й однозначності. Запровадження в наукові дискурси поняття «фрактал» на означення частини, здатної повторювати контури цілого з певним коефіцієнтом подібності, відкрило шлях до представлення простору як такого, що має специфічну топологічну (мережеву) структуру. Підвищений рівень конфліктності в такій структурі виводиться з прискорення форм ціннісної скороминущості на основі зростання ролі віртуальних культурних феноменів — соціокодів, міфологем. Фрактальний дуалізм (дихотомія) онтологічних цінностей стимулюється невизначеними геополітичними орієнтаціями і значно ускладнюється в разі застосування сучасних маніпулятивних технологій⁷. У руслі таких підходів посилюється тенденція розгляду сучасного суспільства як суми дисипативних систем, що породжують на основі самоорганізації у часі і просторі безліч різних форм соціального буття. Внаслідок цього переосмислюються практично всі соціальні тенденції, а на міждисциплінарних стиках виникають нові форми наукового знання, що потребують вироблення сучасного понятійного інструментарію.

Інституалізація термінів, понять, категорій — справа надзвичайно відповідальна. Р. Козеллек, з іменем якого пов'язане заснування німецької школи «історії понять», розглядав цей напрям як методологічно самостійну частину соціально-історичних досліджень. Значення поняття, доводив він, «може являти собою змішування минулого досвіду, сучасної реальності й очікувань від майбутнього». Кожне з них живе своїм життям, наповнюється новими смислами, видозмінюється. Тому всі поняття відкриті для взаємовиключних інтерпретацій. Однак при цьому надзвичайно важливо мати ефективні засоби термінологічного контролю — з тим, щоб один і той самий зміст за можливості передавався універсальними лексемами⁸.

На наш погляд, найдоцільніше розглядати створювану в ключі переосмислення глобально-регіональної динаміки систему понять кризь при-

зму просторової парадигми соціогуманітаристики і застосовувати до її визначення термін «концепт». Лінгвісти розглядають концепт як уявлену конструкцію, яка вбирає в себе численні форми і є їхнім початком; таке широке трактування робить цю категорію застосовною в багатьох галузях знання. Концепт — частина і фундамент концептуальної системи, і саме це відрізняє його від загальнішої (і водночас вужчої за змістом) дефініції, що передається термінами «категорія», «поняття». Широке застосування понятійних структур робить можливим «класифікуюче пізнання». Поняття піддаються класифікації засобами звичайної формальної логіки, а характеристики концепту потребують глибшого, наукового аналізу⁹.

Операціонабельність кожного з понять залежить вирішальною мірою від того, чи не перейдені межі допустимої полізначності. Коли той самий термін використовується в різних значеннях, інколи ситуацію не рятують навіть розлогі пояснення. З іншого боку, процеси «трансловації» термінів із перенесенням з одного рівня на інший окремих нюансів відкривають майже необмежені можливості для розширення відповідних глосаріїв і глибшого проникнення в сутність означуваних явищ. Синтез різноманітних концептів і прийомів дозволяє створити багатовимірну шкалу для окреслення внутрішніх і зовнішніх параметрів, зв'язків та мереж, якостей та ієрархій, виокремити феноменальні та функціональні характеристики елементів та складових дослідницького об'єкта.

Добре, коли відповідний термін, навколо якого вибудовується той чи інший тезаурусний ряд, чітко окреслений змістовно й достатньою мірою формалізований. А проте в соціогуманітарних науках таких термінів не так уже й багато. Значно частіше доводиться мати справу з розмитими, неусталеними термінами й використовувати їх у ролі дескрипторів — ключових понять. Так сталося з категорією «регіон», яка може мати кілька варіативних тлумачень. Походячи від латинського слова *regere* — правити, за своїм змістом цей термін має відповідати наявності певного обсягу суверенітету. Однак далеко не в усіх випадках застосування поняття саме такий зміст у нього закладається. Адже термін «регіон» може бути аналогом звичайної провінції, а може охоплювати і якусь між-континентальну цілісність. Проте саме на його основі вибудовуються основні параметри структурування простору і провідні політичні тренди нашого часу.

Оскільки регіон тісно корелює з простором влади й обмежує його рамками «внутрішнього кордону», то саме йому належить домінантна роль у процесах оптимізації (чи, навпаки, розбалансування) територіально визначених суспільних відносин. З ним пов'язують складну соціально-політичну форму спонтанних або регульованих змін, що супроводять як інституційні, так і ідентифікаційні трансформації. Будь-які зміни терито-

ріальної організації, незалежно від того, ініціюються вони «згори» чи «знизу», фокусуються в регіоні. Невипадково ставлення до поняття «регіон» у Європі впродовж тривалого часу було настороженим, якщо не негативним: сторіччя тому у Франції й Італії у політичному регіоналізмі вбачалася загроза національній єдності. Ситуація докорінно змінилася у другій половині XX століття: з регіонами почали пов'язуватися не лише ідеї наближення апарату управління до громадян, але й ідеї європейської інтеграції.

Попри неймовірно широкий спектр практичного застосування, категорія «регіон» не відрізняється чіткими концептуальними рамками. У процесі її «огранювання» використовуються, зазвичай, доволі умовні критерії — від «географічної близькості» (*geographical proximity*) у А. Харрела¹⁰ до «регіональної консолідації» (*regioness*) у Б. Хеттне та Ф. Содербаума¹¹. Наголошують також на культурній однорідності та відчутті спільності. Очевидно, однак, що ці критерії застосовні до регіону такою ж мірою, як і до нації, держави, провінції тощо. Переосмислення змісту поняття «регіон» відбувається, починаючи з кінця 80-х рр. минулого століття, у напрямі визнання наявності регіонів, які уже не локалізовані у межах окремої держави. Якщо в Декларації конференції Ради Європи в Бордо (1978 р.) про регіон ішлося як про співтовариство людей, локалізоване в найбільших територіальних одиницях у рамках певної держави, то Європейська хартія регіоналізму, ухвалена Європейським парламентом десять років потому, вже визначала регіон як територію, що є явно окресленим логічним об'єктом із географічного погляду, а з соціокультурного погляду характеризується особливою ідентичністю, яку населення готове підтримувати й розвивати з метою сприяння культурному, економічному й соціальному розвитку¹². У сучасних баченнях регіону домінують або його аналіз у контексті власного життєвого простору зі специфічною територіальною ідентичністю, або його представлення у вигляді своєрідної мисленнєвої конструкції із певним набором відповідних критеріїв.

Шукати універсальне визначення поняття «регіон» навряд чи продуктивно: адже розпливчатість терміна, за К. Гарві, відбиває специфічні інтереси різних дисциплін та наукових шкіл. «Як елемент державного адміністрування регіон є предметом вивчення національної історії; як місто-регіон він входить до міської історії; як елемент культури він включений до політичної історії народів, що домагаються створення власної держави; як промисловий регіон — він частина економічної історії»¹³. Складність дослідження регіону полягає в тому, що він водночас виступає в ролі об'єкта (для спостереження чи впливу) і суб'єкта, що постає під час регіонального самовизначення. У новітніх концепціях

творення образу простору регіони навіть не «винаходяться», тобто не виникають у різних образно-географічних межах, а фактично «уявляються», виходячи з уже існуючого знаково-символічного матеріалу. На цьому ґрунті створюється метарівень, новий контекст осмислення простору й водночас — потужний імпульс, здатний трансформувати домінуючі регіональні й геополітичні уявлення.

Новий погляд на сучасну систему глобальної взаємодії репрезентується в існуванні трирівневої регіональної структури, що складається з суб-, мезо- й макрорегіонів, де базовим елементом стабільно виступає регіон. Регіональні лідери в цій системі позиціонуються як полюси глобального світу, регіональні підсистеми утворюють частини суміжних держав, регіональні системи являють собою макрорегіони, до яких входять кілька держав зі спільними кордонами. Варіативність регіональних просторів із домінуючими соціально-економічними та культурними проявами обумовлюють створення функціональних просторових систем із чітко окресленою локальною специфікою. Науковці ресерують у зв'язку з цим паралельні процеси формування світового комплексного регіонаознавства, з одного боку, й істотне ускладнення й диференціацію національних країнознавчих традицій, насамперед європейської, американської і китайської, що швидко набуває наукової ваги. Прикметною ознакою часу є криза західноцентризму в суспільних науках, яка супроводжується стрімким поширенням у науковому світі незахідних, орієнталістських у своїй основі, концепцій міжнародних відносин¹⁴.

Якщо говорити про споріднені поняття, що об'єднуються дескриптором «регіон», то як його підвиди можна розглядати терміни «регіоналізм», «регіоналізація», «регіонобудівництво», «регіоналістика», «регіональна політика», «регіональна ідентичність» і десятки інших. Коли йдеться про інтеграцію на рівні регіону, допустимим вважається паралельне застосування термінів «регіоналізм», «регіоналізація», «регіонобудівництво». Проте важливо мати і якісь критерії їх розмежування. Пропонують, зокрема, під регіоналізмом розуміти свідомо спрямовуваний «згори донизу» процес розвитку й поглиблення співробітництва між країнами, що належать до одного «великого» регіону (за умови наявності відповідних регіональних інститутів, концепції, ідеології). Якщо ж таких інституцій немає, а взаємодія відбувається переважно як інтеграція «знизу догори», правомірно називати цей процес регіоналізацією. Нарешті, термін регіонобудівництво може застосовуватися в усіх випадках, коли регіони починають виступати як активні політичні актори — або з власної ініціативи, або з ініціативи якогось центру. Зрозуміло, що чітке структурування, не кажучи вже про таксономізацію, понять на такій основі забезпечити неможливо. Критерії мають обиратися виразніші: за

предметом або сферою співробітництва, кількістю учасників (двостороння чи багатостороння інтеграція), ступенем інституалізації.

Сучасні оцінки регіоналізації у європейському вимірі неможливо зрозуміти поза дискурсивним контекстом. Невипадково доволі широкого резонансу набули концепції «винайдення» (*invention*) нових форм регіоналізму у вигляді «транснаціональної демократії», «розкріпачення територіальності», «субнаціонального рівня управління» тощо. Поняття «регіональна політика» в текстах Європейського Союзу дедалі частіше витісняється терміном «політика згуртування» (*cohesion policy*). Зазвичай у аналізі регіоналізму увага фокусується на дослідженні регіонального структурування простору з акцентом на активізації регіональних взаємодій на різних — внутрішньодержавних і міждержавних рівнях. Водночас акцент робиться і на позначуваних цим же терміном процесах децентралізації державного устрою, явищах політичного дроблення, сепаратистських рухах. При цьому постійно робиться наголос на зростаючому значенні локальності як неочікуваного наслідку глобалізаційних процесів. Поняттям «глокалізм» найчастіше позначається локалізований простір, кордони якого залежать від глибини і якості інтеграційних процесів¹⁵.

На суперечливу систематику регіоналізму як типу світосприйняття й соціальної поведінки звертає увагу Л. Нагорна. Оскільки саме поняття регіону постає у вигляді матриці, що потребує додаткових роз'яснень і уточнень, термін «регіоналізм» не може не бути багатозначним. Ним, зокрема, позначається й ідеологія регіональної політики, й політичний рух на регіональному рівні, й організаційна форма захисту інтересів периферійних територій. Хоч суперечливості у визначенні регіоналізму очевидні, «дедалі більше право на домінантне застосування виборює трактування регіоналізму як природного прагнення регіону до забезпечення власної самодостатності і розширення своїх прав — з відповідними вимогами до центральної влади щодо забезпечення балансу загальнодержавних і регіональних інтересів»¹⁶. Десятки різноманітних визначень регіоналізму, що пропонуються в рамках різних методологій і теоретичних підходів, розглядають його з погляду функціонального призначення (економічний, культурний, монетарний, безпековий), стратегічної спрямованості (наступальний, оборонний, регулятивний), ступеня інституційного оформлення (неформальний та інституційний), прив'язки до місцевості (північний, південний) тощо.

Внутрішньодержавний і наддержавний регіоналізм різняться настільки, що їх прийнято визначати як два різні типи, що мають різне походження й різну природу. Внутрішньодержавний регіоналізм якнайтісніше пов'язаний з етнічним чинником; йдеться про особливості співіснування різних етнічних спільнот чи субетнічних груп у межах однієї держави.

Однак головним у його появі вважають наявність специфіки в освоєнні певного природного середовища і створенні відповідного йому господарського укладу, чіткої спеціалізації регіону в рамках систем поділу праці, що історично склалася, а також особливостей соціонормативної культури. З регіоналізмом цього типу зазвичай пов'язуються надії на забезпечення здійснення децентралізації у такий спосіб, щоби вона сприяла оптимізації соціального розвитку територій і активізації систем місцевого самоврядування. Наддержавний регіоналізм здебільшого має політичне підґрунтя — це насамперед форма координації зусиль у формуванні нових рівнів піраміди міжнародних відносин. Особливого значення при цьому набуває проблема розширення політико-правового простору, здатного забезпечити ефективність нових форм співпраці.

Переосмислений на цій основі функціоналізм (неофункціоналізм) поставив під сумнів власну попередню тезу щодо можливості розділення політичної й економічної сфер регіоналізації. Політична домінанта в організації регіонального простору стала розглядатися як головний інструмент у подоланні розбіжностей та розв'язанні кризових ситуацій. На основі таких підходів набували чітких обрисів контури новітнього інституціоналізму, в якому каркасом для організації регіонального простору виступають сильні й ефективні міжнародні інститути¹⁷. У контексті істотного переосмислення усіх просторових парадигм регіоналізм поставав у зовсім нових модифікаціях — європейський на фундаменті пріоритету прав особи над правами й інтересами будь-якої спільноти, американський — на основі перетворення периферії на полюси високих технологій, східний — на ґрунті заперечення європоцентризму.

У рамках різних наукових шкіл регіоналізм репрезентується у доволі відмінних іпостасях; акценти робляться на «жорстких» або «м'яких» формах безпеки, яким він має сприяти. Найкатегоричніші у трактуваннях регіоналізму як небезпеки т.зв. «політичні реалісти». За їхнім баченням міжнародна система іманентно «анархічна», з гострим протистоянням геополітичних інтересів, а отже, наголос робиться на бар'єрних функціях кордонів і «жорстких» інструментах безпеки. На сильні й ефективні інститути для регіональної співпраці орієнтуються і т.зв. інституціоналісти. Школа досліджень миру мобільніша в пошуку факторів безпеки. Вона пропонує здебільшого «м'які», несилові пріоритети в руслі інтенсифікації торгівлі й інвестицій; кордони тут постають як система забезпечення контактів. Школа конструктивізму наголошує на інтелектуальній складовій процесу регіоналізації. Розглядаючи регіоналізм як різновид соціальної рефлексії, конструктивісти зосереджуються на інструментах впливу на формування ідентичності й регіональної спільноти, особливо в пограничних ареалах. Відмінності між «жорсткими» й «м'якими» різнови-

дами регіоналізму на практиці вибудовуються переважно за спрямуванням векторів — згори вниз чи знизу вгору. Прибічники «жорсткого» регіоналізму виступають за формалізований характер відносин між діючими суб'єктами й посилення ролі державного регулювання. Прибічники «м'яких» підходів орієнтуються на стандарти «відкритої географії» та ініціативи «епістемологічних співтовариств», виступаючи за максимально децентралізовану (нерегульовану) регіональність.

Терміном «новий регіоналізм» спочатку позначалися європейські варіанти транскордонного співробітництва, але невдовзі це поняття набуло розширеного трактування. Методологічне розмежування «старого» й «нового» регіоналізму означало прагнення проаналізувати явище комплексно та системно, в рамках державних та міждержавних взаємодій міжнародних, субнаціональних і транснаціональних акторів. Йшлося про інтеграцію у сфері високої політики, яка у трактуванні Е. Хааса зводиться до діяльності «постнаціональних політичних співтовариств» і «політично мобілізованих суспільств»¹⁸. Регіональна єдність на цьому рівні формується за принципом «усвідомленої взаємозалежності», а новий регіоналізм розглядається як прояв економічної інтеграції у сполученні з протекціонізмом у міжнародних відносинах. Його фундаментом виступає економічна взаємодоповнюваність господарських одиниць, сумісність спільних цінностей, політична солідарність, культурний плюралізм.

Активізація досліджень проблем глобальної і національної безпеки надала потужного імпульсу для формування теоретико-методологічних основ соціології безпеки — галузевої соціології та соціологічної теорії середнього рівня, орієнтованої на теоретичні та емпіричні дослідження стану й динаміки безпекового простору. Її основним завданням було максимальне розуміння витоків можливих безпекових загроз і перешкод, що заважають їх вчасно мінімізувати. Основоположник всесвітньо відомої наукової школи, яка склалася в рамках Копенгагенського інституту досліджень миру Б. Бузан опублікував низку вартісних праць з обґрунтуванням понять сек'юритизація (*securitization*), регіональні комплекси безпеки (*regional security complex*), референтний об'єкт (*referent object*). Новизна цих підходів зумовлювалася насамперед вибудовою типологізації регіонів у системі міжнародної безпеки на основі принципів неореалізму та конструктивізму, базованих на переконанні «більшість загроз легше переміщуються на коротких дистанціях, аніж на довгих»¹⁹. Учений запропонував концепцію соціального конструювання реальності, в межах якої соціальний порядок, зокрема на міжнародному рівні, слід розуміти як конструкт, що дає можливість визначення критеріїв типологізації та класифікації соціальних систем. Піддаючи критиці теорії зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона, науковці Копенгагенської школи висунули власну

теорію, згідно з якою безпеку варто аналізувати на регіональному рівні, адже всі проблеми міжнародної безпеки виникають на основі (інтер) регіональних конфліктів і не мають відношення до цивілізаційних розколів.

У контексті розвитку концепції регіональних комплексів безпеки Р. Таваресом була запропонована теорія кластерів регіонального миру й безпеки, увага в якій акцентується на тому, що для розуміння регіональної динаміки й побудови миру та безпеки необхідно повністю проаналізувати внутрішні механізми взаємодії у кожному конкретному регіоні. Згідно з баченням Р. Тавареса, регіональний кластер включає шість ключових елементів: агенти миру й безпеки (актори, здатні забезпечити трансформацію небезпечного середовища в безпечне); інструменти для побудови миру (ініціативи, політика, методи і процеси управління загрозами); модель безпеки (аналогічна моделі Б. Бузана); конфліктна модель (з високою інтенсивністю і тривалістю конфлікту); позитивна модель миру (економічний добробут та особистісна самореалізація); рівень регіональної інтеграції (плюралістична система регіональних інститутів безпеки). Варіативність кластерів миру й безпеки можна представити у вигляді регіональної фрагментації, регіональної коаліції, регіонального співтовариства та регіонального державного устрою²⁰.

Зазначаючи, що концентрація уваги на процесах сек'юритизації, дієвість яких у просторі регіональних комплексів є недостатньо доведеною, Р. Таварес обґрунтував доцільність вивчення взаємних змін між компонентами регіонального миру й безпеки, які «дозволять створити всеосяжнішу картину того, що відбувається, і спрогнозувати майбутнє», та запропонував класифікацію регіонів, виокремлюючи регіони небезпеки-насилення й регіони миру-безпеки. Фокусуючи увагу на процесі появи того чи іншого типу регіонів, причинах формування тієї чи іншої інтегративної моделі, Р. Таварес репрезентує модель структурування світу за допомогою регіональних кластерів і наголошує на необхідності уважного осмислення геополітичних процесів та суспільних взаємозв'язків усередині їхніх мирних та безпекових конфігурацій²¹.

Сама класифікація суспільств із виразними регіональними особливостями зазнає помітних трансформацій. Донедавна виразно конкурували між собою терміни «багатоскладове суспільство» (*plural society*) та «розділене суспільство» (*divided society*). Перший термін, запроваджений ще у 1977 р. А. Лейпхартом, базувався на виявленні «сегментарних відмінностей» і пропозиціях щодо їх мінімізації²². Проте в англomовному варіанті "plural society" розглядався як ознака ліберальної демократії і асоціювався з політичним плюралізмом у найширшому сенсі, що робило ідею А. Лейпхарта недостатньо конкретизованою. Поняття "divided

society" теж було не в усьому задовільним, оскільки стосувалося переважно етнічних відмінностей і трактувалося у примордіалістському дусі. Поступово на зміну цим двом поняттям приходять третє — фрагментоване суспільство (*fragmented society*). Цей термін, запроваджений Дж. Пауеллом²³, на сьогодні уявляється найбільш придатним для характеристики територіального устрою держави, компетенцій влади і співвідношення індивідуальних і групових прав.

Реалії XXI століття надали життєвого імпульсу й зовсім новій категорії — регіональна територіалізація, якою позначають практику поділу світу на регіони в суспільних уявленнях. Штучність цих уявлень і їхня варіативність тепер уже не стає на заваді використанню подібної термінології у сучасній геополітиці й геокультурі. Акцентування впливу територіальності на формування регіональних ідентичностей відштовхується від напрацювань М. Кітінга. Він визначає територію як найважливішу властивість політичного й соціального життя, яка задає рамки політики й соціальної взаємодії, підтримує систему влади на різних рівнях, виступає основою політичної мобілізації, оскільки «вона становить основу ідентичності, пропонуючи символи, простори й міфи для колективних уявлень і солідарності». З великим подивом звертав увагу вчений на явно недостатню увагу до території у соціальних науках. Можливо, розмірковував він, тут спрацьовує самоочевидність всюдисущості території, яку просто не прийнято брати до уваги. М. Кітінг задався метою довести, що теорії «занепаду території» далекі від істини, і зробив це блискуче, показавши, що насправді «спостерігається не кінець територіальної політики, а перебудова її структури й відродження в нових і дієвих формах». Територія завжди повертається, пояснював він, бо вона тісно пов'язана з ідентичністю й політикою, ба більше, територія — це всюдисущий фактор, який структурує всі інші; її вплив дає результат, що перевищує суму своїх складових. Важливо лише бачити в території не одну з незалежних змінних величин, а опосередкований чинник, який зумовлює співіснування в суспільному житті класових, релігійних та інших структурних чинників і наділяє їх певним смислом²⁴.

Організація територіальних взаємодій під безпосереднім впливом макроструктур світового порядку репрезентується як «глобальна інституалізація» та проявляється у вигляді двох актуалізованих форм: універсальної центр-периферійної матриці та сучасної реальності неоглобалізму. Особливо це стосується проявів політичного регіоналізму, коли виникає спокуса зобразити його як елемент політичного торгу між центральними й регіональними елітами. Однак процес глобального інституційного руху об'єктивно позначений природним виникненням поряд із державними органами регіональних децентралізаційних осередків. У пев-

них різновидах регіоналізму і справді можна за бажання відшукати результат міжелітних оборудок або ж рудименти антицентрових, провінціалістських орієнтацій. Продуктивніше розглядати регіоналізм як універсальний інструмент формування регіональної ідентичності не на фундаменті конфронтації, а на базі усвідомлення як спільних загальнодержавних, так і місцевих інтересів.

Саме таке бачення регіоналізму запропонував Е. Харрел. У його трактуванні регіоналізм — це природний, органічний принцип територіальної організації економічних, соціальних, політичних і культурних процесів. У такому новому контексті його найпродуктивніше аналізувати в категоріях соціальної згуртованості етнічних, расових і мовних груп, що живуть разом; економічної взаємодоповнюваності тих господарських і промислових одиниць, які працюють на цій території; сумісності спільних цінностей, пов'язаних із культурою, релігією, історичними традиціями; політичної солідарності²⁵. Оскільки регіоналізм, присутній у всіх типах сучасних суспільств, націлений на практичну репрезентацію можливостей, що випливають із їхнього природного територіального поділу, його доцільно розглядати як сприятливий чинник для раціонального використання ресурсів і організації влади.

У традиційному політичному регіоналізмі розрізняють існування двох течій — ідеалістичну і прагматичну. Ідеалістична здебільшого набувала форми етнорегіоналізму, бо в її основу було закладено орієнтацію на етнічну, мовно-культурну, релігійну специфічність. Прагматична виходила з пріоритетів економічної доцільності і пріоритетності регіональних рівнів управління перед іншими. Із певною мірою спрощення М. Кітінг виділяв шість типів регіоналізму. Консервативний регіоналізм найтісніше пов'язаний із місцевими традиціями і здатен опиратися модернізації. «Буржуазний» регіоналізм у індустріальних і економічно розвинутих регіонах, навпаки, протистоїть архаїці і виражає устремління регіональних технократів. На лівому фланзі перебуває прогресивний регіоналізм, який використовує гасла прогресу, демократії, реформування держави на засадах децентралізації. «Новий регіоналізм», пов'язаний із лібертаріанськими «новими лівими» та екологічними рухами, узяв на озброєння вимоги національно-визвольних рухів у «третьому світі». У цю регіоналістську течію вливалися й соціал-демократичні рухи, які орієнтувалися на нові можливості, надані місцевим і регіональним органам влади. Правий популістський регіоналізм експлуатує ідею перерозподілу бюджетних коштів, аж до висування гасел федералізації, використовує антиіммігрантську риторику. Націоналістична версія регіоналізму здатна жити сепаратистські настрої²⁶.

Регіоналізм як суспільне явище не піддається однозначним оціночним тлумаченням, цей процес у своїй основі є нестабільним і непередбачу-

ваним, адже стимулюється різними, часто конкуруючими, факторами й підтримується різними політичними силами. Тому навряд чи продуктивно серед безлічі відмінних теорій регіоналізму шукати «єдино правильну». Поняттям «регіоналізм» охоплюється найширший спектр процесів і явищ, які не вкладаються в одну схему чи модель; кількість закладених у ньому «позитивів» і «негативів» приблизно однакова. Ускладнили палітру регіоналізму істотні відмінності між його «старими» й «новими» різновидами. «Старий» регіоналізм, що виник за умов біполярності, формувався значною мірою «згори», під контролем двох конкуруючих наддержав. Що ж до «нового регіоналізму», то він розвивається як сучасна версія багатополарності й тягнє до відкритості. Крім суверенних держав у ролі політичних гравців тут виступають недержавні та субнаціональні актори²⁷. Ситуація ще більше ускладнюється з появою міжнародних регіонів і регіональних систем та широкого застосування поняття «регіональна держава».

Проте в умовах зростання економічних і комунікативних зв'язків, яке супроводжувалося не лише розширенням сфери контактів, але й появою нових конфліктів, регіоналізм виявився досить вдалим пояснювальним конструктом, складним і далеко не однозначним суспільним феноменом, здатним водночас структурувати економічний, політичний, культурний простір і обумовлювати появу ризиків його фрагментації. Регіоналізм став універсальною політичною доктриною, ідеологією й моделлю взаємодії, системою міфологізованих образів. Він здатен виступати в ролі стабілізатора розхитаної системи міждержавних і внутрішньодержавних відносин і в іпостасі інструмента підриву вже досягнутої єдності. Він багатолікий тією мірою, якою множинність структур та рівнів управління накладається на розмаїття ідентичностей і багатоваріантність поведінкових стереотипів.

Отже, регіоналізація глобального простору дедалі більше сприймається як загальна тенденція світового розвитку, що охоплює різні ракурси суспільного життя й набуває різних організаційних форм. Її політичним стимулом може бути необхідність зміцнення геополітичних інтересів («імперська» версія), мінімізації впливу конкуруючої держави (версія «балансу сил»), створення системи колективного захисту чи регіональних комплексів безпеки (версія «гегемоністської стабільності»). У внутрішньодержавному вимірі регіоналізація може виступати як регулятор збалансованості регіональних інтересів, а може відбивати й сепаратистські устремління. Така багатоаспектність не повинна, однак, позначатися на зменшенні наукового інтересу до проявів регіоналізму; навпаки, вона має його стимулювати, адже деструктивного спрямування вони набувають саме там, де їхня природа осмислена недостатньо.

Еволюція теорій регіоналізації у сучасному світі є переконливим свідченням того, що зміни в когнітивній сфері здатні відбуватися під впливом радикальної динаміки соціальних процесів. Траєкторія глобалізації відкинула ідею прямолінійного прогресу, похитнувши водночас традиційні уявлення про центр і периферію. Трансформація простору в наш час відбувається навколо кордонів, і це зміщує фокус дослідження регіональних проблем у пограничний та безпековий простір. Регіональний фактор (поряд із національним і глобальним) набуває ознак одного з основних вимірів формування стабільної соціально-політичної системи, забезпечення ефективного функціонування регіональних інститутів та відповідних механізмів, що дають можливість створити «пояс безпеки» навколо держави.

Необхідність усвідомлення місця та ролі регіональних цінностей у житті суспільства є нагальною потребою сучасності, адже основний конфлікт людського буття перебуває не стільки в дихотомії добра і зла, скільки у площині конфлікту пріоритетів. Карколомність трансформаційних змін, зростання соціальної напруженості та конфліктності дедалі більше знаходять свій прояв на територіальному рівні. Досить часто відсутність національної єдності суспільства є наслідком наявності суперечливих тлумачень і діаметрально протилежних уявлень щодо загальнонаціональних і регіональних цінностей. Перехідні періоди в житті соціальних систем не бувають лінійні, розвиток у формі якісних трансформацій відбувається шляхом заперечення раніше сформованих структур та зв'язків, загострення протиріч та втрачання стійкості. Лише базуючись на комплексному підході та враховуючи всю сукупність проблем глобальної динаміки, можливо ефективно розробляти та впроваджувати стратегії національного та регіонального просторового розвитку. І головне — усвідомлювати, що кризові явища завжди мають чітко виражений просторовий аспект та потребують територіально диференційованих дій для їх подолання. Системний моніторинг проблемних територій, де проявляються негативні явища соціально-політичного чи іншого характеру, забезпечить цілеспрямований вплив на гармонізацію просторової світобудови, дасть можливість визначати стратегічні цілі національної та регіональної політики, репрезентувати механізми їх досягнення, суттєво підвищити рівень національної безпеки та стійкості держави.

¹ Held D., McGrew A. The end of the old order? Globalization and the prospects for world order. *Review of international studies*. 1998. Vol. 24. No. 4. P. 219–245.

² Горбулін В. Чи є життя після Мінська. *Дзеркало тижня*. 2016. 12 лютого.

³ Ткачук А., Третяк Ю. Відновлення України. Регіональний аспект. *Дзеркало тижня*. 2022. 10 червня.

⁴ Schulz M., Söderbaum F., Öjendal J. Introduction: a framework for understanding regionalization. *Regionalization in a globalizing world: a comparative perspective on forms, actors and process*. London–New York, 2001. P. 5.

⁵ Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація. Київ: Інститут географії НАН України, 2009. С. 57.

⁶ Appadurai A. *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota press, 1996. 229 p.

⁷ Соловійов С.Г. Фрактальна природа стратегічних комунікацій. *Технології державного управління*. 2019. № 1. С. 33–40.

⁸ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Київ: Дух і Літера, 2006. С. 315–345.

⁹ Ясіновська О. Про межі термінів поняття і концепт у сучасній когнітивній лінгвістиці. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 30. Львів, 2003. С. 257–268.

¹⁰ Hurrell A. The regional dimension in international relation theory. *Global politics of regionalism: theory and practice*. London, 2005. P. 253.

¹¹ Hettne B., Söderbaum F. Theorizing the rise of regioness. *Politicon*. 2006. Vol. 33. No. 1. P. 457–474.

¹² Community charter of regionalism. Official journal of the European communities. Brussel, 1988. P. 296–301.

¹³ Harvie Ch. *The rise of regional Europe*. London: Routledge, 1993. P. 5.

¹⁴ International systems in world history: remaking the study of international relations. Ed. by B. Buzan, R. Little. Oxford: Oxford university press, 2000. 472 p.

¹⁵ Vazques-Barquero A., Rodrigues-Cohard J.C. Local development in a global world: Challenges and opportunities. *Regional Science. Policy and Practice*. 2019. Vol. 11. No. 6. P. 885–897.

¹⁶ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 28–30.

¹⁷ Pierson P. The path to European integration. *Comparative political studies*. 1996. Vol. 23. No. 2. P. 123–163.

¹⁸ Haas E. *The Uniting Europe: political, social and economic forces. 1950–1957*. Stanford: University Press, 2004. P. XI.

¹⁹ Buzan B., Waever O. *Regions and powers: the structure of international security*. New York, 2003. P. 17.

²⁰ Tavares R. Understanding regional peace and security: a framework for analysis. *Contemporary politics*. 2008. Vol. 14. No. 2. P. 107–127.

²¹ Tavares R. Regional clustering of peace and security. *Global change, peace and security*. 2009. Vol. 21. No. 2. P. 153–164.

²² Lijphart A. *Democracy in plural societies: A comparative exploration*. Yale: Yale University press, 1977. 260 p.

²³ Powell G. *Social fragmentation and political hostility: An Austrian case study*. Stanford: Stanford University press, 1970. 207 p.

²⁴ Keating M. *The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change*. Edwar Elgar Publishing, 1998. P. 67–75.

²⁵ Hurrell A. Explaining in resurgence of regionalism in world politics. *Review of International Studies*. Vol. 21. No. 4. 1995. P. 331–358.

²⁶ Keating M. Regions with regionalism? The rescaling of interest groups in six European states. *European journal of political research*. 2014. Vol. 53. No. 4. P. 840–857.

²⁷ Hettne B. Beyond the "New regionalism". *New Political Economy*. 2005. Vol. 10. No. 4. P. 543–571.

REFERENCES

1. Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota press [in English].
2. Buzan, B., & Little, R. (ed.). (2000). *International systems in world history: remaking the study of international relations*. Oxford: Oxford university press [in English].
3. Buzan, B., & Waever, O. (2003). *Regions and powers: the structure of international security*. New York [in English].
4. Community charter of regionalism. (1988). *Official journal of the European communities*. pp. 296–301. Brussel [in English].
5. Haas, E. (2004). *The Uniting Europe: political, social and economic forces. 1950–1957*. Stanford: University Press [in English].
6. Harvie, Ch. (1993). *The rise of regional Europe*. London: Routledge [in English].
7. Held, D., & McGrew, A. (1998). The end of the old order? Globalization and the prospects for world order. *Review of international studies*, 24, 4, 219–245 [in English].
8. Hettne, B. (2005). Beyond the New regionalism. *New Political Economy*, 10, 4, 543–571 [in English].
9. Hettne, B., & Söderbaum, F. (2006). Theorizing the rise of regioness. *Politicon*, 33, 1, 457–474 [in English].
10. Horbulin, V. (2016). Chy ye zhyttya pislya Mins'ka. *Dzerkalo tyzhnya*. 12 lyutoho [in Ukrainian].
11. Hukalova, I.V. (2009). *Yakist' zhyttya naseleennya Ukrayiny: suspil'no-heohrafichna kontseptualizatsiya*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Hurrel, A. (1995). Explaining in resurgence of regionalism in world politics. *Review of International Studies*, 21, 4, 331–358 [in English].
13. Hurrel, A. (2005). The regional dimension in international relation theory. *Global politics of regionalism: theory and practice*. London [in English].
14. Keating, M. (2014). Regions with regionalism? The rescaling of interest groups in six European states. *European journal of political research*, 53, 4, 840–857 [in English].
15. Keating, M. (1998). *The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change*. Edwar Elgar Publishing [in English].
16. Kozellek, R. (2006). *Chasovi plasty. Doslidzhennya z teorii istoriyi*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
17. Lijphart, A. (1997). *Democracy in plural societies: A comparative exploration*. Yale: Yale University press [in English].
18. Nahorna, L. (2008). *Rehional'na identychnist': ukrayins'kyi kontekst*. Kyiv [in Ukrainian].
19. Pierson, P. (1996). The path to European integration. *Comparative political studies*, 23, 2, 123–163 [in English].
20. Powell, G. (1970). *Social fragmentation and political hostility: An Austrian case study*. Stanford: Stanford University press [in English].
21. Schulz, M., Söderbaum, F., & Öjendal, J. (2001). Introduction: a framework for understanding regionalization. *Regionalization in a globalizing world: a comparative perspective on forms, actors and process*. London–New York [in English].
22. Solovyov, S.H. (2019). Fraktal'na pryroda stratehichnykh komunikatsiy. *Tekhnolohiyi derzhavnoho upravlinnya*, 1, 33–40 [in Ukrainian].

23. Tavares, R. (2008). Understanding regional peace and security: a framework for analysis. *Contemporary politics*, 14, 2, 107–127 [in English].
24. Tavares, R. (2009). Regional clustering of peace and security. *Global change, peace and security*, 21, 2, 153–164 [in English].
25. Tkachuk, A., & Tretyak, Yu. (2022). Vidnovlennya Ukrainy. Rehional'nyy aspekt. *Dzerkalo tyzhnya*. 10 chervnya [in Ukrainian].
26. Vazques-Barquero, A., & Rodrigues-Cohard, J.C. (2019). Local development in a global world: Challenges and opportunities. *Regional Science. Policy and Practice*, 11, 6, 885–897 [in English].
27. Yasinovs'ka, O. (2003). Pro mezhi terminiv ponyattya i kontsept u suchasniy kohnityvniy linhvistytsi. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filolohichna*, 30, 257–268 [in Ukrainian].

Received: 26.05.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.066>

УДК 327.94(4).321.011.7

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

ВСТУП ШВЕЦІЇ І ФІНЛЯНДІЇ ДО НАТО ЯК ЧИННИК ЗМІНИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена аналізу передумов та наслідків вступу Швеції і Фінляндії до НАТО. Зазначається, що відмова цих скандинавських держав від нейтрального зовнішньополітичного курсу пов'язана як із кризою європейської регіональної, так і глобальної систем безпеки. Безпосереднім приводом для цього стала активна фаза війни РФ проти України. Методологічне забезпечення висновків статті ґрунтується на теорії політичного реалізму та проблемно-хронологічному аналізі новітньої історії міжнародних відносин. Наукова новизна статті полягає у з'ясуванні комплексу геополітичних, військово-стратегічних, історичних передумов і наслідків вступу Швеції і Фінляндії до НАТО.

Ключові слова: європейська система безпеки, Північноатлантичний альянс (НАТО), Швеція, Фінляндія.

Andriy Martynov

Doctor of History, Professor, Leading Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

SWEDEN'S AND FINLAND'S ACCESSION TO NATO AS A FACTOR IN CHANGING THE EUROPEAN SECURITY SYSTEM

The article analyzes the prerequisites and consequences of the accession of Sweden and Finland to NATO. Neutrality is avoiding participation in wars and

non-participation in military-political blocs in peacetime, as well as not providing national territory for foreign military bases, and refusing to sell weapons to opposing parties. The Russian ultimatum of November 2021 with the demands that NATO renounce the expansion of the alliance testified to the fact of a deep crisis of the European security system. The trend towards the formation of a multipolar system of international relations has changed the logic of the policy of neutrality. Defeat in the Northern War of 1700–1721 prompted Sweden to switch to a policy of active neutrality. In 1935, Finland declared its intention to pursue a neutral policy with priority given to the Scandinavian direction. After Finland's defeat in the Second World War, the so-called "Finlandization" became a feature of Finnish neutrality. "Finlandization" is considered as subordination of the political course of a weaker country to the interests of a more powerful neighboring country with formal preservation of sovereignty. The process of gradual formation of a multipolar world provoked a change in the geopolitical orientations of the states of Northern Europe. There is constant tension in the Arctic. The USA declared a course for a new Atlanticism aimed at continuing the process of expansion and structural and functional strengthening of NATO. The active phase of the Russian war against Ukraine, which began on February 24, 2022, was the decisive reason for the decision to join Sweden and Finland in NATO.

The methodological support for the conclusions of the article is based on the theory of political realism and problematic and chronological analysis of the modern history of international relations. The scientific novelty of the article lies in determining the complex of geopolitical, military-strategic, historical preconditions and consequences of Sweden and Finland's accession to NATO.

Keywords: *European security system, North Atlantic Alliance (NATO), Sweden, Finland.*

Феномен нейтралітету в Європі має тривалу історичну традицію. Після наполеонівських війн на Віденському конгресі 1814 р. було закріплено в міжнародно-правовому сенсі найдавніший швейцарський нейтралітет. Друга світова війна поширила практику офіційного нейтралітету для Австрії (1955), Ірландської республіки, Кіпру (1960), Мальти (1960). Розпад СРСР посприяв появі нових нейтральних держав. У 1994 р. ООН визнала нейтралітет Туркменістану. Позаблоковість стала офіційною політикою України й Молдови. Російський реваншизм, спрямований на силове відновлення імперії, активізувався в лютому-березні 2014 р., коли було окуповано Крим. Унаслідок російської збройної агресії проти України зруйновано європейську і глобальну системи безпеки. Після розпаду СРСР у РФ культивувався ресентимент щодо американо-центричного

світу як наслідку радянської поразки в «холодній війні». У листопаді 2021 р. РФ висунула ультиматум США і НАТО щодо «демонтажу» інфраструктури НАТО у Східній Європі. Широкомасштабний наступ РФ на Україну після 24 лютого 2022 р. спровокував радикальний перегляд здавалось непохитних засад політики нейтралітету Швеції і Фінляндії. 30 вересня 2022 р. президент України В. Зеленський, прем'єр-міністр Д. Шмигаль, голова Верховної Ради України Р. Стефанчук підписали офіційну заяву про вступ України до НАТО. Якщо на Україну, яка добровільно відмовилась від ядерної зброї, нападає ядерною зброєю РФ, тоді США, Велика Британія, Франція як ядерні держави мають реагувати не тільки словами. Ці події стимулювали перегляд практики нейтралітету Швеції і Фінляндії.

Проблемам політики нейтралітету присвячено чимало наукової літератури. У монографії В. Вдовенко проаналізовано політику нейтралітету та позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки¹. Тоді вважалося, що шведський і фінський нейтралітет залишатимуться непохитним фундаментом європейської архітектури безпеки. Тим паче, що ще давнішим прикладом європейського нейтралітету є досвід Швейцарії. Зокрема, унікальним історичним прикладом у цьому сенсі є збройний нейтралітет Швейцарії періоду Другої світової війни². Цей приклад є особливо цікавим у контексті позиції Фінляндії у Другій світовій війні, коли Фінська держава й суспільство були вимушені знову переглядати засади своєї політики³. Не менш унікальним прикладом є набутий 1955 р. нейтралітет Австрії, який став частиною національної австрійської ідентичності⁴. Фактор Руху неприєднання, тобто фактичний нейтралітет, був важливою складовою радянсько-американського протистояння періоду «холодної війни». Поразка СРСР у «холодній війні» змінила міжнародне безпекове середовище. Н. Мельник звернув увагу на особливості трансформації концепції нейтралітету в умовах глобалізації⁵.

Прояв тенденції до формування багатополлярної системи міжнародних відносин змінив логіку політики нейтралітету. Здавалось, що процес європейської інтеграції робить непотрібними класичні моделі європейського нейтралітету. Однак конкретні умови зміни нейтрального зовнішньополітичного курсу Швеції і Фінляндії та її хронологічні межі до 24 лютого 2022 р. залишалися невизначеними й не були наперед детермінованими.

Свою чергою О. Телешевський проаналізував міжнародно-правове регулювання інституту нейтралітету⁶. Скоріше міжнародне право визнає де-факто нейтралітет, але забезпеченням його функціонування об'єктивно мають займатись самі нейтральні країни. Кожна з таких країн має власні причини для дотримання або відмови від політики нейтралітету.

Можна констатувати, що після поразки в Північній війні 1700–1721 рр. Швеція перейшла до політики активного нейтралітету. Це дало

можливість уникнути участі країни в Першій світовій війні. Натомість шведська економіка, завдяки роботі на інтереси як країн Антанти, так і Троїстого союзу, отримала потужний поштовх для інтенсивного розвитку. Складнішими були умови для функціонування шведського нейтралітету в роки Другої світової війни. Навесні 1940 р., коли нацистська Німеччина захопила Данію й Норвегію, Швеція не хотіла повторення люксембурзького досвіду, коли, як пише Е. Бівор, можна було «заявити про закриття своїх кордонів і вказати німецьким агресорам, що ті порушують нейтралітет великого герцогства»⁷. Проте військово-політичний потенціал Швеції та її економічна необхідність для нацистської Німеччини дали можливість для маневру. У підсумку Швеція спромоглася втримати нейтральний курс. СРСР закидав Швеції у роки «холодної війни» більше симпатій демократичним західним країнам. Регулярними були скандали із заходом радянських підводних човнів у шведські територіальні води.

Після вступу 1 січня 1995 р. Швеції до ЄС прискорився процес еволюції нейтралітету цієї країни. Однак до лютого 2022 р. у шведській громадській думці не склалося консенсусу щодо потреби вступу до НАТО. Швеція підтримувала спільну зовнішню й безпекову політику Європейського Союзу в тій частині, яка не суперечила нейтралітету.

Зауважимо, що історія фінського нейтралітету не менш складна та суперечлива. Після перебування у складі Російської імперії (1809–1917) нова незалежна держава Фінляндія в 1935 р. декларувала намір проводити нейтральну політику з пріоритетом до Скандинавського регіону. Зимова війна (листопад 1939 — березень 1940) СРСР і Фінляндії поставила під сумнів політику нейтралітету Фінляндії. Навіть сусідня традиційно нейтральна Швеція була готова надати всебічну допомогу Фінляндії, що за буквою, але не духом, суперечило політиці нейтралітету. Після поразки Фінляндії у Другій світовій війні специфікою фінського нейтралітету стала так звана «фінляндизація». Тому фактично після розпаду СРСР Фінляндія отримала більше можливостей для реалізації національних інтересів. 1 січня 1995 р. Фінляндія, як і Швеція, стала членом Євросоюзу. Проте й після цього до 24 лютого 2022 р. Фінляндія залишалась на орбіті російської геостратегії. Навіть Україні в рамках «компромісу» з РФ пропонувалась так звана «успішна модель фінляндизації».

На увагу заслуговує розгляд геостратегічних передумов зміни нейтрального статусу Швеції і Фінляндії. Об'єктивно можна констатувати, що поступові зміни в розстановці сил на Балтійському морі, в Арктиці, в північній частині Атлантичного океану неухильно змінювали алгоритми ухвалення зовнішньополітичних рішень елітами Швеції і Фінляндії.

У 2018 р. адміністрація президента США Д. Трампа пропонувала Данії викупити Гренландію, аби не допустити посилення там позицій

Китаю. Проект незалежності Гренландії розглядався як інструмент китайсько-американської глобальної конкуренції⁸. Посилення позицій Китаю і РФ в Арктиці спонукало Швецію і Фінляндію замислитись над перспективою більшої ефективності участі у військово-політичному блоці НАТО задля посилення національної безпеки.

У геополітичній стратегії США Балтійське море розглядається як частина проекту Трьох морів (Балтійське, Адріатичне, Чорне)⁹. У 2015 р. адміністрація президента США Барака Обами висунула ініціативу співпраці під американською егідою держав, які належать до акваторії цих трьох європейських морів. Після президентської виборчої кампанії 2016 р. ця ініціатива де-факто стала двопартійною. Президент США Д. Трамп тричі вітав саміти в цьому форматі. Американський зовнішньополітичний стратег Р. Хаас наголошує, що динаміка тенденцій розвитку ситуації на Близькому Сході та у Європі спонукали США до пошуку нових форматів взаємодії з партнерами по ЄС і НАТО¹⁰.

Адміністрація президента США Дж. Байдена пріоритетом зовнішньої політики визначила «новий атлантизм» як відповідь на спроби Д. Трампа переглянути американські гарантії європейським партнерам США по НАТО¹¹. Тому з погляду зовнішньополітичної стратегії США після 24 лютого 2022 р. — курс «більше НАТО», адже російська аргументація агресії проти України ґрунтується на тезі про заборону на її вступ у НАТО. У цьому контексті вступ Швеції і Фінляндії до НАТО став стратегічним ударом по РФ.

Російська експансія в Арктичному регіоні також сприяла обмеженості відчуття безпеки Швецією й Фінляндією¹². Тим паче, що російська агресія проти України не змінила гегемоністські плани РФ щодо Арктики¹³. Швеція й Фінляндія відіграють важливу роль у конкурентній боротьбі в Арктиці¹⁴. А отже, ці країни послідовно віддавали перевагу співпраці з НАТО, а не з ЄС у питаннях безпеки¹⁵.

Визначальним приводом для ухвалення рішення про вступ Швеції і Фінляндії до НАТО стала активна фаза російської війни проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 року¹⁶. Цьому сприяв російський ультиматум НАТО, висунутий у листопаді 2021 року¹⁷. Туреччина поторгувалась щодо умов вступу Швеції і Фінляндії, зважаючи на наявність на території цих скандинавських країн курдських активістів і прихильників ворожого до президента Р. Ердогана проповідника Ф. Гюлена¹⁸. Показово, що громадянське суспільство Швеції і Фінляндії висловлює стурбованість самим фактом переговорів з автократом Ердоганом щодо екстрадиції його опонентів без належних підстав для цього. Отже, ознайомлення з науковою літературою дає підстави наголосити на важливості додаткового висвітлення питання ухвалення елітами Швеції і Фінляндії рішення про вступ у НАТО.

Мета статті обумовлена потребою з'ясування передумов і наслідків вступу Швеції і Фінляндії до НАТО, а також наслідків цього рішення для практики політики нейтралітету.

Європейська історія до початку XIX століття не фіксувала в міжнародно-правовому вимірі визнання права на нейтралітет. Звичайно, можна згадати про швейцарський історичний досвід, обумовлений потребами виживання з урахуванням інтересів великих європейських держав. Фактично Віденський конгрес 1814–1815 рр., який легалізував зміни в Європі після наполеонівських війн, запровадив в історію європейської дипломатії принцип визнання нейтралітету. Така потреба обумовлювалась передусім зацікавленням у тому, аби не надто швидко змінювався баланс сил між великими європейськими державами. Наприклад, заради цього в 1830 р. «викроїли» нейтральне королівство Бельгію, аби забезпечити британські інтереси на європейському континенті.

Відтоді під нейтралітетом розуміється уникнення участі у війнах та неучасть у військово-політичних блоках у мирний час, а також ненадання національної території під іноземні військові бази, й відмова від продажу ворогуючим сторонам зброї. Звичайно, це ідеальний тип нейтралітету, який у конкретних обставинах міжнародних відносин може змінюватись у досить широкому форматі.

Європа дає приклади, зазвичай, наявності декількох полюсів сили в тій чи іншій системі міжнародних відносин. Після Тридцятирічної війни (1618–1648) між коаліціями католицьких і протестантських держав Європи встановилась Вестфальська (за назвою Вестфальського мирного договору) система міжнародних відносин. Спочатку це була суто європейська система національних держав як головних суб'єктів міжнародних відносин. Виразно багатополусною європейська система міжнародних відносин стала за результатами наполеонівських війн в Європі на Віденському конгресі 1814–1815 рр. На цьому дипломатичному форумі було запроваджено поняття «великої держави», яка має нести особливу відповідальність за безпеку та стабільність у Європі. Так склався «концерт» європейських держав: Велика Британія, Франція, Пруссія, Російська та Австрійська імперії, які визначали баланс сил у Європі. Ця система міжнародних відносин проіснувала до Кримської війни 1853–1856 р., від часів якої формувалася новий вузол протиріч між великими державами, який вів до Першої світової війни. Велика війна 1914–1918 рр. створила умови для багатополлярної Версальсько-Вашингтонської системи, гарантом якої була покликана стати Ліга Націй. Завершення Другої світової війни забезпечило формування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин (1945–1991). Після закінчення «холодної війни» під впливом зіткнення різних інтересів, гострих конфліктів формується нова

система міжнародних відносин, яка ще не має офіційної назви. Вона утворюється в умовах процесу глобалізації, який стимулюється технологічними змінами, удосконаленням транспортних та інформаційних комунікацій.

Типологічною ознакою формування нової системи міжнародних відносин також є суперечливий процес пошуку нової ідентичності багатьма народами, які здобули незалежність на уламках імперій. Взаємодіють та конкурують між собою тенденції, з одного боку, спрямовані до неімперіалістичної консолідації різних культур та етнічних ідентичностей під приводом соціокультурної глобалізації, а з іншого, до контрнаступу старих і нових культурних ідентичностей. Адже кожне суспільство формує власний тип культури, залежний від рівня його розвитку.

Французький дослідник Р. Арон визначив критерії багатополусної і біполярної систем міжнародних відносин: «В першому випадку дипломатичне суперництво розгортається між кількома політичними утвореннями, які належать до одного класу. Тут можливі різні комбінації рівноваги, розриви відносин альянсу належать до нормальних процесів дипломатії. В другому випадку, два політичні утворення настільки вищі класом за всіх інших, що рівновага є можливою лише у формі двох коаліцій, причому більшість середніх і малих держав змушені приєднуватися до табору котроїсь із двох великих держав»¹⁹. Здається, що кожна країна прив'язана до свого попереднього історичного досвіду подолання криз із власними геополітичними обмеженнями.

У 1918 р. Фінляндія стала незалежною, але залишалась незаможною. Основу її економіки становили сільське та лісове господарство. Під час Зимової війни 1939–1940 рр. когось зі своїх рідних втратила кожна фінська родина. Фіни винесли урок із долі, яка спіткала Чехословаччину, коли в 1938 році її примусили віддати Німеччині прикордонні Судети з їхньою потужною лінією оборони. Відтак Чехословаччина залишилася беззахисною й не змогла протистояти тотальній німецькій окупації у березні 1939 року. Мета полягала не в перемозі над СРСР, а у спробі зробити його перемогу неприйнятно витратною, повільною й болісною. Після 1945 р. Фінляндія була вимушена завоювати і зберігати довіру СРСР, демонструючи йому, що вона тримає своє слово й виконує всі свої зобов'язання в рамках досягнутих угод. Ті, хто засуджують фінляндизацію, вважають політику Фінляндії боягузливою. Така зовнішня політика була порушенням права демократичної країни на свободу дій. Тому фінляндизація не була призначена на експорт. Фінляндія демонструвала гнучкість, породжену необхідністю, обираючи найменш поганий варіант дій із кількох ще гірших.

На початку 1990-х рр. здавалося, що перспектива вступу Швеції і Фінляндії до Європейського Союзу радикально не змінить специфічний

нейтральний курс цих держав на міжнародній арені. Тим паче, що разом із ними до ЄС готувалась вступати Австрія, а з 1973 р. у ЄС була вже нейтральна Ірландія. Тобто після 1 січня 1995 р. в ЄС утворився блок нейтральних держав у складі Австрії, Ірландії, Кіпру, Мальти, Швеції, Фінляндії. Проте у Стокгольмі та Гельсінкі не вважали спільну зовнішню політику ЄС і політику безпеки серйозною альтернативою формальному нейтралітету. Натомість у середовищі військових та правого сектору політичних еліт поступово визрівали настрої щодо неминучості вступу до НАТО.

Нагадаємо, що Швеція і Фінляндія в 1994 р. приєднались до програми НАТО «Партнерство заради миру». На той час шведська армія нараховувала 53 тис. військових та близько 570 тис. резервістів. Військово-морський флот Швеції мав 2100 моряків, у військово-повітряних силах нараховувалося 2700 льотчиків та обслуговуючого персоналу, 165 військових літаків та 54 гелікоптери²⁰. У 1999 р. шведські військові залучились до миротворчої місії у Косово. Впродовж 2002–2021 рр. шведські війська брали участь у місії НАТО в Афганістані, в 2015–2017 р. — в Іраку. У 2010 р. у Швеції скасовано загальний військовий обов'язок та завершено перехід до професійної армії.

Парламентські вибори у Швеції 9 вересня 2018 р. показали рівновагу голосів Альянсу правоцентристських партій (40,31%), а також коаліції соціал-демократів, зелених і лівої партії (40,6%). Однак до 2022 р. не вдалося сформувати стабільний уряд більшості. Навіть процес вступу Швеції до НАТО відбувався на тлі парламентської виборчої кампанії, яка 11 вересня 2022 р. закінчилась виборами нового складу шведського парламенту. Ці внутрішньополітичні процеси не змінили курсу на вступ до НАТО.

Фінсько-російський кордон від Мурманська до Петербурга — 1300 км. Мурманськ є базою Північного флоту, розрахованого на ядерну відплату. Фіни, на відміну від шведів, зберегли загальний військовий обов'язок і не відмовились від територіальної оборони, маючи великий потенціал резервістів. Фінляндія має найпотужнішу в Європі артилерію. Норвегії тепер легше буде обороняти свою північ²¹.

«Фінляндизація» розглядається як підпорядкування політичного курсу слабшої країни інтересам потужнішої сусідньої країни з формальним збереженням суверенітету. Сили оборони Фінляндії складаються з 8,7 тис. військових (350 тис. резервістів), починаючи з 2015 р. дозволено добровільну службу жінок²². Показово, що Швеція і Фінляндія мають потужний військово-промисловий комплекс, орієнтований на стандарти зброї, ухвалені в НАТО. Тому їхній вступ до НАТО безперечно посилює як їхній оборонний потенціал, так і сам Північноатлантичний альянс.

Відносно несподіваним на етапі дипломатичної підготовки до вступу Швеції і Фінляндії до НАТО став демарш Туреччини. Анкара наполягала, аби Швеція й Фінляндія забезпечили спільність принципів протидії курдському тероризму. Крім того, Туреччина висловлювала зацікавлення в розблокуванні доступу до зброї країн-членів НАТО, що сталося внаслідок провалу спроби військового перевороту в Туреччині в липні 2016 року. Зрештою, усі сторони продемонстрували політичну волю до знаходження компромісу. Внаслідок цього 28 червня 2022 р. на мадридському саміті Північноатлантичного альянсу Туреччина домовилась зі Швецією і Фінляндією розблокувати їхній вступ до НАТО²³. Своєрідним підтвердженням головної тези аргументації Стокгольма й Гельсінкі щодо вступу до НАТО 29 червня 2022 р. стала ухвалена Мадридська декларація²⁴. Зокрема, оновлена стратегія НАТО конкретно назвала Росію загрозою євроатлантичній стабільності, миру та безпеці²⁵. 5 липня 2022 р. були підписані офіційні протоколи про вступ Швеції і Фінляндії до НАТО²⁶. За межами НАТО з 27 країн-членів Євросоюзу залишаються Австрія, Ірландія, грецька частина Кіпру, Мальта²⁷. Звичайно, вступ Швеції і Фінляндії до НАТО не свідчить про крах ідеї нейтралітету.

Поки що нейтральними державами залишаються Австрія, Ватикан, Ірландія, Камбоджа, Коста-Ріка, Ліхтенштейн, Молдова, Туркменія, Узбекистан, Швейцарія. Кожна з них має власні причини бути нейтральними. Наприклад, для Австрії це означає не просто зовнішньополітичний курс, а й є частиною національної ідентичності. Поки що важко уявити якийсь катаклізм, який може спонукати Австрію відмовитись від нейтралітету. Ватикан як духовний католицький центр і найменша за територію держава світу має лише швейцарську гвардію, яка охороняє Папу Римського. Республіка Ірландія, особливо після виходу Великої Британії з Євросоюзу, стикається з черговим загостренням Ольстерської проблеми. Тому також непросто уявити обставини, коли Дублін буде з Лондоном у одному військово-політичному блоці. Камбоджа набула статусу нейтралітету після тривалої війни в Індокитаї. Тож камбоджійський нейтралітет став формою досягнення національного примирення та набуття країною нинішнього статусу в АСЕАН. Більш тривалою є традиція нейтралітету Коста-Ріки. Анексія у Колумбії Панамі на початку XX століття та побудова Панамського каналу перетворила Коста-Ріку на оазу нейтральності в конфліктогенному регіоні Центральної Америки. Нейтралітет Ліхтенштейну і Швейцарії обопільно обумовлений і підкріплений банківському системою обох країн, попри їхню яскраву різницю у «ваговій категорії». Не менш особливим є приклад нейтралітету центрально-азійських Туркменістану та Узбекистану. Туркменія отримала визнання свого нейтралітету від ООН ще в 1993 році. Фактично нейтралітет став додатковим

інструментом відокремлення туркменського режиму від решти світу. Натомість нейтралітет Узбекистану став наслідком складних зовнішньополітичних метань Ташкенту між Росією, США й Китаєм. У підсумку було знайдено баланс різних інтересів у форматі нейтрального Узбекистану. Однак, на відміну від традицій європейського нейтралітету, узбецький випадок не є усталеним. Спроба перегляду конституції Узбекистану та відмови від автономії Каракалпакії у липні 2022 р. спровокувала масові заворушення, що засвідчило мінливість стабільності в цій центрально-азійській державі.

12–13 жовтня 2022 р. міністри оборони Швеції і Фінляндії брали участь у зустрічі з колегами з інших країн НАТО²⁸. Тобто співпраця вийшла на новий якісний рівень ще до офіційного вступу цих країн в Північноатлантичний альянс. Проте навколо вирішення зазначеної проблеми точилася запекла дипломатична боротьба. 3-5 листопада 2022 р. генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг провів переговори в Туреччині²⁹. НАТО заклиало Туреччину підтримати вступ Швеції і Фінляндії до НАТО. Однак Р. Ердоган продовжив торги, маючи на руках таку козирну карту, розіграш якої обіцяв преференції до чергових виборів, що мали відбутися в Туреччині 2023 року.

14 листопада 2022 р. Туреччина у відповідь на теракти в Стамбулі, у скоєнні яких були звинувачені курди, посилила тиск на Фінляндію і Швецію. Обидві країни погодились видавати підозрюваних у тероризмі. На тлі погроз Р. Ердогана перейти в наступ на сирійському фронті США погодились розблокувати продаж Туреччині винищувачів «F-16». Угода була зірвана в 2015 р., коли РФ продала Туреччині «С-300»³⁰. 21 грудня 2022 р. Анкару відвідав міністр закордонних справ Швеції Т. Більстрем. Його турецький колега М. Чавушоглу зазначив, що відмова Стокгольма видати Анкарі активіста «Курдської робітничої партії» Б. Кенеша є перешкодою для ратифікації угоди про вступ Швеції до НАТО³¹.

10 січня 2023 р. НАТО та Європейський Союз погодили стратегію взаємних дій у військово-політичній сфері. Фактично спільна зовнішня й безпекова політика Євросоюзу повністю консолідувалась із Північноатлантичним альянсом³². Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг запевнив, що Туреччина завершить процедуру ратифікації протоколів про вступ Фінляндії і Швеції до НАТО в 2023 році. На цьому тлі Молдова оголосила про намір переглянути статтю 11 Конституції країни щодо нейтрального статусу.

25 січня 2023 р. Брюссель відвідав міністр закордонних справ Швеції П. Йонссон із метою погодження тактики вирішення питання блокування Туреччиною ратифікації протоколу про вступ Швеції до НАТО³³. Напередодні шведський ультраправий політик Р. Полудан організував акцію зі

спалення Корану перед посольством Туреччини у Стокгольмі³⁴. Реагуючи на цю провокацію, 28 січня 2023 р. Туреччина призупинила переговори про вступ Швеції і Фінляндії до НАТО³⁵. Туреччина, як член НАТО, впливала на рішення найпотужнішого військового альянсу. Потужний землетрус, який 6 лютого 2023 р. стався на території Туреччини, коштував країні майже 35 тис. смертей та втрати 10 відсотків валового внутрішнього продукту. 16 лютого 2023 р. допомогу країн НАТО Туреччині обговорював генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг³⁶. На цьому історичному етапі було зрозуміло, що до загальних виборів у Туреччині це питання не буде вирішено. Посилаючись на турецький приклад, свою дипломатичну гру навколо ратифікації протоколів про вступ Фінляндії і Швеції до НАТО вела Угорщина.

28 лютого 2023 р. парламент Фінляндії проголосував за ратифікацію протоколу про вступ до НАТО. Непохитно на нейтральних позиціях залишалась Швейцарська Конфедерація. Зрештою, 8 березня 2023 р. парламент Швейцарії дозволив постачання зброї Україні, лише якщо це буде зі згоди Ради Безпеки ООН³⁷. 30 березня 2023 р. парламент Туреччини проголосував за вступ Фінляндії до НАТО³⁸. Лунали припущення, що Р. Ердоган вів політичний торг зі США щодо вступу до НАТО Швеції за умов допущення повторного обрання Ердогана на загальних виборах у Туреччині 14 травня 2023 року.

Зрештою, після ратифікації протоколу про вступ парламентами Туреччини та Угорщини 4 квітня 2023 р. Фінляндія офіційно стала 31-м членом НАТО³⁹. Унаслідок цього протяжність державного кордону РФ із країнами НАТО подвоїлась⁴⁰. Натомість у Швеції противники вступу країни до НАТО намагались активізуватись на акції протесту.

Для періоду модерну властивим був блоковий підхід до забезпечення безпеки. Постмодерна система міжнародної безпеки вибудовується на основі поєднання ієрархічних і мережевих характеристик міжнародної системи. Формування нової системи міжнародної безпеки ускладнюється різними факторами: інерційним опором будь-яким змінам; конфлікти вирішуються за принципом: один суб'єкт виграв — інший програв; не всі суб'єкти міжнародної спільноти беруть участь в ухваленні рішень; дисципліна підтримується за рахунок сили та приниження; зроблені помилки не визнаються, що продукує почуття незахищеності від образливих і насильницьких дій; ігнорується аналіз досвіду конфліктів, що виникають. На наших очах зникає світ, заснований на правилах. Домінантним інструментом вирішення конфліктів є сила у всіх її проявах. До появи багатопольярного світу формується світ конкуруючих військових блоків.

На межі ХХІ ст. у перехідному стані перебувають не лише окремі національні держави, локальні цивілізації, а й зовнішнє (щодо них)

середовище — глобальна цивілізація. Тому результат цієї глобальної взаємодії завжди є більшим за потенціал суб'єктів, які впливають один на одного. Внутрішня трансформація ускладнюється зовнішнім впливом. Причому на нинішньому історичному етапі, коли перехідний період визначає зміст розвитку не лише на національно-державному, а й на глобальному рівнях, якість кінцевого результату формується за ще складніших обставин.

На якому фундаменті відбуватиметься відбудова європейської безпеки після війни Росії проти України? Що має підкріпити норми і принципи міжнародного права? Ключовими питаннями залишаються контроль комунікацій, джерел сировини й технологій. Постмодерна багатополюсна система міжнародних відносин складатиметься з декількох ієрархічних структур. По-перше, це будуть трансформовані військово-політичні блоки, по-друге, мережі взаємодії держав, які є регіональними лідерами у своїх регіонах.

У глобальному масштабі війна може перетворитись на третю світову у випадку нападу Китаю на Тайвань та війни Ірану з Ізраїлем. Актуальним стає попередження про глобальну соціальну кризу, результатом якої стане народження нової соціальної системи. Саме системний цивілізаційний характер кризи дає підстави стверджувати, що її подолання не буде простим результатом соціально-інженерних зусиль або суто дипломатичних ігор.

¹ Вдовенко В.М. Політика нейтралітету та позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки. Київ, 2005. 209 с.

² Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939–1945): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2017. 16 с.

³ Венхіляйнен О. Фінляндія в Другій світовій війні: між Німеччиною і Росією. Київ, 2010. 247 с.

⁴ Сахаренко О.В. Європейська політика Австрійської Республіки: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2007. 20 с.

⁵ Мельник Н.А. Трансформація концепції нейтралітету в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.

⁶ Телешецький О.І. Міжнародно-правове регулювання інституту нейтралітету. Київ, 2021. 20 с.

⁷ Бівор Е. Друга світова війна. Київ, 2022. С. 94.

⁸ Paul Michael. Grönlands Projekt Unabhängigkeit. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Nr. 2, Januar 2021. S. 1.

⁹ Lang Kai-Olaf. Die Drei Meere Initiative: wirtschaftliche Zusammenarbeit in geostrategischem Kontext. *Stiftung Wissenschaft und Politik* — Aktuell Nr. 16, Februar 2021.

¹⁰ Хаас Р. Новый Ближний Восток. URL: https://www.globalaffairs.ru/number_7755

¹¹ Overhaus Marco. State of the Union Langfristige Trends in der US amerikanischen Außenpolitik und ihre Konsequenzen für Europa. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Studie 6, Juni 2021. 50 Seiten.

¹² Paul Michael, Swistek Göran. Russland in der Arktis Entwicklungspläne, Militärpotential und Konfliktprävention. *Stiftung Wissenschaft und Politik Studie* 19, Oktober 2021. 46 Seiten.

¹³ Paul Michael. Arktischeimplikationen des Russischen Angriffskrieges. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Aktuell, Nr. 34, Mai 2022.

¹⁴ Paul Michael, Swistek Göran. Deutschland im arktisch-nordatlantischen Raum. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Nr. 74, November 2021.

¹⁵ Sven Arnold. Sicherheitspolitische Ziele der französischen EU-Ratpräsidentschaft. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Nr. 82. Dezember 2021.

¹⁶ Richter Wolfgang. Ukraine im NATO — Russische Spannungsfeld. *Stiftung Wissenschaft und Politik Aktuell*. Nr. 11, Februar 2022. 8 Seiten.

¹⁷ Köhler Paula, Schöne Florian. Konfliktbilder als Grundlage einer zukunftsfähigen Sicherheitsstrategie. *Stiftung Wissenschaft und Politik Aktuell*. Nr. 12, Februar 2022. 7 Seiten.

¹⁸ Schaller Christian. Streit im östlichem Mittelmeer — Griechenland, Türkei, Zypern. *Stiftung Wissenschaft und Politik Studie* 2, Februar 2022. 36 Seiten.

¹⁹ Арон Р. Мир і війна між націями. Київ, 2000. С. 112.

²⁰ Stockholm International Peace Research Institute SIPRI Yearbook 2016. Armaments, Disarmament and International Security. Stockholm. 2017. С. 44.

²¹ Nyberg Rene. Сопутствующий ущерб. Что означает для России вступлении Швеции и Финляндии в НАТО. URL: <https://www.carnegieendowment.org/politika/88071>

²² Stockholm International Peace Research Institute SIPRI Yearbook 2016. Armaments, Disarmament and International Security. Stockholm. 2017. С. 154.

²³ Trilateral Memorandum. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/220628=tralat-memo.pdf

²⁴ Madrid Summit Declaration. Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the Nord Atlantic Council in Madrid 29 June 2022. URL: https://www.nato.int/cps/en/natong/official_texts_196951.htm?selectedLocale=en

²⁵ NATO 2022 Strategic Concept. URL: <https://www.nato.int/nato-static-fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf>

²⁶ Press conference by the NATO secretary general and Ministers of Foreign Affairs, Pekka Haavisto (Finland) and Ann Linde (Sweden), following the signature of NATO Accession Protocols. URL: https://www.nato.int/nato_state_fl2014/assets/2022/7/audio/220705b-rus.mp3

²⁷ Major Claudia, Swistek Göran. Die NATO nach dem Gipfel on Madrid. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Aktuell. Nr. 49, Juli 2022. 8 Seiten.

²⁸ Meeting of NATO Ministers of Defense. URL: https://www.nato.int/cps/en/natonq/events_207873.html

²⁹ Press Release. NATO Secretary General to visit Türkiye. URL: https://www.nato.int/medium_campaign_nato_press_release

³⁰ Hursan Asli Aksoy. Türkische Angriffe in Syrien: Warum Ankara mit einer Bodeno-offensive droht. URL: <https://www.swp-berlin.org/publikation/tuerkische-angriffe-in-syrien-warum-ankara-mit-einer-bodenoffensive-droht>

³¹ URL: <https://www.associated-press.com/news/sweden/turkey/nato/visit/2022/12/20>

³² Joint Declaration on EU-NATO Cooperation by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization. URL: https://www.nato.org/press-release.10_january_2023.html

³³ Press Release. Visit to NATO by the Minister of Defence of Sweden. URL: https://www.nato.int/medium_campaign_nato_press_release

³⁴ Lindberg Anders. Inte knäppgökarna veto över Nato ansökan. URL: <https://www.aftonbladet.se/ledare/a/ett-knippe-knappgokan-veto-over-natoansocan>

³⁵ Outzen Rich. What Turkey really wants from Sweden. URL: <https://www.atlantic-council.org/blogs/new-atlanticism/what-turkey-really-wants-from-sweden-pkk/>

³⁶ Press Release. NATO Secretary General to Visit Turkey. URL: https://www.nato.int/medium_campaign_nato_press_release

³⁷ Häslér Georg. Der Kriegsmaterial Kompromiss braucht einen Grundsatzentschied zur Neutralität. URL: <https://www.nzz.ch/meinung/der-kriegsmaterial-kompromiss-braucht-einen-grundsatzentschied-zur-neutralitaet.id.1729237.html>

³⁸ Türkisches Parlament stimmt über Aufnahme Finnlands ab. URL: <https://www.deutschlandfunk.de>

³⁹ Finnland offiziell als 31. NATO-Mitglied aufgenommen. URL: <https://www.deutschlandfunk.de>

⁴⁰ Nato's border with Russia doubles Finland joins. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-65173043>

REFERENCES

1. Aron, R. (2000). *Myr i vijna migh natijamy*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Bivor, E. (2022). *Druga switova vijna*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Haas, R. *Noviy Blighniy Wostok*. https://www.globalaffairs.ru/number_7755 [in Russian].
4. Köhler, P., & Schöne, F. (2022). Konfliktbilder als Grundlage einer zukunftsfähigen Sicherheitsstrategie. *Stiftung Wissenschaft und Politik Aktuell*. Nr. 12, Februar 2022 [in Deutsch].
5. Lang, K.-O. (2021). Die Drei Meere Initiative: wirtschaftliche Zusammenarbeit in geostrategischem Kontext. *Stiftung Wissenschaft und Politik. Aktuell* Nr. 16, Februar [in Deutsch].
6. *Madrid Summit Declaration. Issued by NATO Heads of State and Government participating in the meeting of the Nord Atlantic Council in Madrid 29 June 2022*. https://www.nato.int/cps/en/natong/official_texts_196951.htm?selectedLocale=en [in English].
7. Major, C., & Swistek, G. (2022). Die NATO nach dem Gipfel on Madrid. *Stiftung Wissenschaft und Politik. Aktuell*. Nr. 49, Juli [in Deutsch].
8. Melnik, N. (2008). *Transformatia konceptii neytralitetu v umovach globalizatii*. Kyiv [in Ukrainian].
9. *NATO 2022 Strategic Concept*. <https://www.nato.int/nato-static-fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf> [in English].
10. Overhaus, M. (2021). State of the Union Langfristige Trends in der US amerikanischen Außenpolitik und ihre Konsequenzen für Europa. *Stiftung Wissenschaft und Politik. Studie* 6, Juni [in Deutsch].
11. Paul, M. (2022). Arktischeimplikationen des Russischen Angriffskrieges. *Stiftung Wissenschaft und Politik. Aktuell*. Nr. 34, Mai [in Deutsch].
12. Paul, M. (2021). Grönlands Projekt Unabhängigkeit. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Nr. 2, Januar [in Deutsch].
13. Paul, M., Swistek, G. (2021). Russland in der Arktis Entwicklungspläne, Militärpotential und Konfliktprävention. *Stiftung Wissenschaft und Politik Studie* 19, Oktober [in Deutsch].
14. Pechiborsch, V. (2017). *Politika zbrojnogo nejtralitetu Schweizarii u roki drugoi switovoi vijny*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Richter, W. (2022). Ukraine im NATO — Russische Spannungsfeld. *Stiftung Wissenschaft und Politik. Aktuell*. Nr. 11, Februar [in Deutsch].

16. Sacharenko, O. (2007). *Evropeiska politika Avstriyskoi Respubliki*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Schaller, Ch. (2022). Streit im östlichem Mittelmeer — Griechenland, Türkei, Zypern. *Stiftung Wissenschaft und Politik Studie*. 2, Februar [in Deutsch].
18. *Stockholm International Peace Research Institute SIPRI Yearbook 2016. Armaments, Disarmament and International Security*. (2017). Stockholm [in English].
19. Sven, A. (2021). Sicherheitspolitische Ziele der französischen EU-Ratpräsidentschaft. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. Nr. 82. Dezember [in Deutsch].
20. Teleschenko, O. (2021). *Mighnarodno-pravove reguljuvanna institutu neytralitetu*. Kyiv [in Ukrainian]
21. *Trilateral Memorandum*. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/220628=tralat-memo.pdf [in English].
22. Venchiljainen, O. (2010). *Finlandia v drugij switowij vijni: migh Nimechinoju i Rossieu*. Kyiv [in Ukrainian].
23. Wdovenko, W. (2005). *Politika neytralitetu ta posablokovosti v suchasnij architekturi bespeky*. Kyiv [in Ukrainian].

Received: 20.02.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.081>
УДК 327.57

Євгеній Бевзюк

д-р. іст. наук, проф.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: evbevzuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>
ResearcherID Web of Science: G-1062-2019

Ольга Котляр

канд. юрид. наук, доц.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3485-4157>

ЗАХІДНА ЄВРАЗІЯ: ПОШУК РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ПАРАДИГМИ

У статті проаналізовано обставини формування нової безпекової парадигми у країнах Азії (колишні Радянські республіки — Вірменія, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан, Азербайджан, Узбекистан, Казахстан). Сутінки біполярності, на жаль, не відкрили нової якісної сторінки в системі регіональної безпеки. Глобальні соціально-економічні трансформації і політичні потрясіння додали політичній нестабільності й невизначеності. На цьому історико-політичному тлі війна Росії проти України стала точкою біфуркації для такого регіону, як Західна Євразія.

Актуальність теми дослідження обумовлена міжнародно-політичними процесами, які сьогодні відбуваються на території колишнього Радянського Союзу. Безпековий формат колишніх республік Союзу за традицією розглядають переважно в регіональному — пострадянському геополітичному контексті. Тому при аналізі зовнішньополітичних особливостей регіону слід враховувати факт тривалого перебування азійських республік у складі СРСР. При цьому процес розпаду Радянського Союзу принципово не змінив специфічного статусу Росії у євразійському «Хартленді». Росію з південними республіками колишнього Союзу впродовж тривалого часу пов'язували узи загальної імперської історії, культури та цінностей. Утім, факт багаторічного перебування Азії під політичним дахом Російської імперії визначив парадигму патерналіст-

ського ставлення Росії до країн регіону та на багато років означив рамки регіональної безпекової парадигми.

Регіональні політичні процеси є актуальною проблемою в системі дослідження процесів та явищ на пострадянському просторі, викликаючи зіткнення різних поглядів і практики. У центрі дослідження — проблема минулого та сучасності у країнах Азії (колишніх радянських республік) як міжнародних регіональних акторів та визначення можливих перспектив розвитку їхнього зовнішньополітичного сценарію.

Мета дослідження — з'ясувати роль та місце країн Азії (колишніх республік СРСР) у процесі формування нової регіональної безпекової парадигми від моменту початку активної фази військової агресії Росії проти України.

Об'єкт дослідження — Західна Євразія як сучасний регіональний феномен геополітики. Предмет дослідження — зовнішня політика сучасних країн Азії (колишніх Радянських республік) в умовах становлення нової парадигми міжнародних відносин та зростаючої конкуренції світових акторів у регіоні (США, ЄС, Китай, Росія).

Ключові слова: США, ЄС, Китай, Росія, Україна, Азія, ОДКБ, НАТО, геополітика, імперія, регіон, конфлікт, безпека, Радянський Союз, війна, агресія, міжнародні відносини, пострадянський простір, корупція, зовнішня політика.

Evgen Bevzyuk

Doctor of History, Associate Professor

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: evbevzyuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

ResearcherID Web of Science: G-1062-2019

Olga Kotlyar

PhD in Law, Associate Professor

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3485-4157>

WESTERN EURASIA: THE SEARCH FOR A REGIONAL SECURITY PARADIGM

The paper analyzes the circumstances of the formation of a new security paradigm in Asian countries (former Soviet republics — Armenia, Kyrgyzstan,

Turkmenistan, Tajikistan, Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan). The twilight of bipolarity, unfortunately, did not open a new qualitative page in the system of regional security. Global socio-economic transformations and political upheavals have added to political instability and uncertainty. Against this historical and political background, Russia's war against Ukraine became a bifurcation point for such a region as Western Eurasia.

The relevance of the research topic is determined by the international political processes that are taking place today in the territory of the former Soviet Union. The security format of the former republics of the Union is traditionally considered mainly in the regional — post-Soviet geopolitical context. Therefore, when analyzing the foreign policy features of the region, one should take into account the fact that the Asian republics were part of the USSR for a long time. At the same time, the process of the collapse of the Soviet Union did not fundamentally change the specific status of Russia in the Eurasian "Heartland". For a long time, Russia and the southern republics of the former Soviet Union were bound by ties of common imperial history, culture and values. However, the fact that Asia has been under the political roof of the Russian Empire for many years has determined the paradigm of Russia's paternalistic attitude towards the countries of the region and for many years defined the framework of the regional security paradigm.

Regional political processes are an urgent problem in the system of researching processes and phenomena in the post-Soviet space, causing a clash of different points of view and practice. The focus of the research is the problem of the past and present in the countries of Asia (former Soviet republics) as international regional actors and the determination of possible prospects for the development of their foreign policy scenario.

The purpose of the study is to clarify the role and place of Asian countries (former republics of the USSR) in the process of forming a new regional security paradigm from the moment of the beginning of the active phase of Russia's military aggression against Ukraine.

The object of research is Western Eurasia as a modern regional phenomenon of geopolitics. The subject of the study is the foreign policy of modern Asian countries (former Soviet republics) in the conditions of the formation of a new paradigm of international relations and the growing competition of world actors in the region (USA, EU, China, Russia).

Keywords: *USA, EU, China, Russia, Ukraine, Asia, CSTO, NATO, geopolitics, empire, region, conflict, security, Soviet Union, war, aggression, international war, post-traditional expanse, corruption, foreign policy.*

24 лютого 2022 р. стало точкою політичної біфуркації не лише для України, а й викликом для всієї світової спільноти. Період хиткої

стабільності на пострадянському просторі змінився етапом відвертого військово-політичного протистояння. Зазначене супроводжувалося розмовами про геополітичні виклики та риторикою стосовно екзистенційної загрози ідеологічним і цивілізаційним цінностям. Цілком логічно, що каталізатором тектонічних зрушень при формуванні нового формату безпекової ситуації у Західній Євразії стали воєнні дії Росії проти України.

Щодо використаного нами словосполучення «пострадянський простір» зазначимо, що саме поняття очевидно є історичним, а тому в подальшому логічнішим буде його уникати. Така позиція продиктована наявністю суттєвих відмінностей між частинами колись єдиного Радянського Союзу. По-перше, культурно-цивілізаційна несхожість між елементами колись єдиного радянського простору настільки разюча, що важко виділити певні спільні риси (крім марксистської ідеології), які раніше обґрунтовували принцип доцільності існування союзних республік у межах єдиної держави. У подальшому наростаюча розбіжність пострадянських країн при виборі парадигми інтеграційного пріоритету розірвала єдиний економічний простір на проєвропейський та євразійський територіальні сегменти простору колишнього Радянського Союзу. Означені реалії сьогодні й визначають перспективу становлення безпечного регіонального формату (інтеграція навколо Росії, Китаю або поглиблення відносин із ЄС та США).

Слід зазначити, що сьогодні відсутні комплексні та фундаментальні, теоретико-концептуальні праці узагальнюючого характеру, які би розкривали інтереси та зміст зовнішньої політики як регіональних, так і поза-регіональних акторів у країнах Азії (колишні Радянські республіки) в умовах становлення нової міжнародної безпекової парадигми. Переважно в дослідженнях із проблеми розглядаються лише окремі аспекти регіональної геополітичної та геоекономічної динаміки. При цьому не враховуються комплексні механізми, які використовуються провідними центрами світової політики у країнах Західної Євразії.

Відповідно серед вітчизняної літератури з тематики дослідження можна виокремити дві групи. До першої належать фундаментальні праці науковців (С. Віднянський, М. Дорошко, А. Кудряченко, А. Мартинов та ін.)¹, в яких розглядаються особливості та актуальний стан сучасної системи міжнародних відносин. Праці згаданих науковців можуть слугувати методологічним інструментарієм при оцінюванні вітчизняної політики в галузі міжнародних відносин. Маємо на увазі виявлення різних міжнародних факторів, дія яких, якщо використовувати термінологію синергетичного підходу, створює ефект біфуркації у точках перетину різних міжнародних векторів.

Друга група праць вітчизняних дослідників (О. Гальона, С. Даниленко, О. Деменко, О. Кожухар, О. Лукаш, Н. Мхитарян, Т. Орлова, Л. Чекаленко, С. Шергін та ін.)² містить як аналіз тенденцій регіональної безпекової парадигми в Західній Євразії, так і практичної сторони зовнішньої політики держав регіону.

Однозначним наслідком військової агресії Росії в Україні стало посилення політичної активності в середовищі кланово-номенклатурних еліт країн Західної Євразії та бурхливий дискурс в інтелектуально-експертних колах щодо адекватності нинішньої регіональної безпекової архітектури сучасним міжнародним викликам. При цьому власне проблематика дискусій виходить далеко за рамки самого дискурсу, потрапляючи, на жаль, у практичну площину оцінки насильства.

Безпековий формат колишніх республік Радянського Союзу за давньою традицією розглядають переважно в регіональному — пострадянському геополітичному контексті. Так повелося ще з часів закінчення «холодної війни». Тоді склалося бачення європейської підсистеми міжнародних відносин як центральної у глобальному вимірі. Такий підхід має історико-політичне пояснення. Закінчення «холодної війни» не привело до відмови від ідеї європоцентризму, тобто від сприйняття явищ міжнародних відносин крізь призму універсальних цінностей і норм західно-європейської культури.

У плані формування континентального безпекового формату Європа продовжувала концентрувати зусилля на розв'язанні своїх внутрішніх регіональних проблем. Означене логічно прокоментувати заявою Ангели Меркель про «Європу різних швидкостей», озвучену канцлеркою на зустрічі з президентом Франції і прем'єрами Іспанії та Італії у Версалі в березні 2017 р.³ Водночас, безпекова європейська стратегія в низці своїх пунктів не може не привертати увагу зовнішніх гравців. Так, існуючих прагнень ЄС щодо закріплення власної військової ідентичності однозначно не достатньо для того, аби винести за дужки глобальні геополітичні інтереси США. До того ж, європейська політична еліта вочевидь перебільшила свою здатність вирішувати зовнішні проблеми з Росією «за допомогою пряника». Виявилося, що стратегія «м'якої сили» містить як репутаційні ризики, так і загрозу для всього інтеграційного проекту.

При цьому справедливо відзначити, що структуризація європейського безпекового регіону, як і пострадянського простору, ще далекі від політичного завершення. Фактично склалася свого роду «асиметрична біполярність»: з одного боку — 31 держава-учасниця НАТО, з іншого держави-члени Ташкентського договору. На момент набрання чинності договором колективної безпеки 1994 р. ОДКБ складалося з 9 членів. Сьогодні чисельність організації становить 6 членів. Як бачимо, спостерігається

зменшення кількості членів організації, що свідчить не лише про кризову ситуацію в її середовищі, а й про поглиблення поведінкового рецидиву, викликаного розпадом Радянського Союзу та падінням авторитету головного актора ОДКБ — Росії. Регіональна нестабільність — це політична, економічна та соціальна спадщина розпаду СРСР. Серед проблем — неврегульовані територіальні питання, а відповідно й недовіра одне до одного з боку еліт колишніх республік СРСР. До того ж різними є уявлення про форми та принципи організації політичних режимів, що часто визначається як «ціннісний цивілізаційний розрив».

Слід визнати, що через низку обставин на пострадянському просторі склалася нестабільна геополітична мозаїка. Як наслідок, сам простір є нестабільним регіоном із високою часткою політичних експромтів. Крім того, існує ймовірність розпаду наявних держав та поява нових утворень. За винятком країн Балтії, майже всі країни колишнього СРСР можна віднести до групи держав із потенціалом хиткої політичної стабільності.

Наша спроба класифікувати ці держави не претендує на академічну завершеність. Таке завдання не є простим, як може здатися на перший погляд, тому що ми маємо справу з мінливою та нестабільною політичною реальністю, яка існує на євразійському просторі колишнього Радянського Союзу.

Ми пропонуємо таку класифікацію держав із потенціалом хиткої політичної стабільності:

1. Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан. У країнах із псевдodemократичним режимом конструкційно легалізується політична монополія однієї партії, на яку і спирається політичний режим. При цьому обмежується діяльність інших політичних партій та громадських організацій. Водночас конституція, законодавство, представницькі органи виконують функції декоративної ширми. Розмежування влади має формальний характер, а владна бюрократія порушує принципи конституційності та законності. Спостерігається тенденція до централізації усієї державної влади, а главою держави стає лідер правлячої авторитарної партії.

2. Білорусь, Азербайджан, Казахстан. У цих країнах політичні режими базуються на принципі незмінної централізованої влади однієї особи та поєднують у собі елементи зовнішньої легітимності та авторитарного правління. Розквіт авторитаризму на теренах СНД є своєрідним політико-історичним індикатором, який свідчить, що розпад СРСР не був результатом винятково збігу суб'єктивних рішень і зовнішньополітичних потуг окремих держав.

3. Молдова, Вірменія, Киргизстан, які перебувають на стадії пошуку своєї геополітичної ідентифікації, а їхня територіальна цілісність була частково зруйнована в результаті громадянських конфліктів або зовнішніх вторгнень.

Як показала політична практика, майже всі псевдodemократичні режими, що виникли на євразійському просторі колишнього Радянського Союзу, виявилися найприйнятнішими для регіональних та місцевих етно-політичних еліт. До того ж, внутрішній авторитаризм еліт не викликав принципового заперечення з боку демократичного Заходу. Захід був зацікавлений у якнайшвидшому закріпленні й оформленні розпаду СРСР та формуванні нових без'ядерних, незалежних держав.

За роки незалежності низка політичних режимів, що виникли на теренах колишнього Радянського Союзу, пройшли всі етапи діалектичного розвитку — від популізму 90-х років до майже класичних авторитарних форм (Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Росія). При цьому майже всі республіки колишнього Союзу вибудовували традиційні для авторитаризму політичні режими. Республіки одноосібно керуються президентом, який виступає не лише символом національної єдності, а й претендує на закріплення за собою патерналістського, а інколи навіть і сакрального статусу — у Білорусі «батька», у Казахстані — «лідера нації» (елбаси), у Туркменістані — «батька всіх туркмен» (туркменбаші), в Узбекистані — «вождя нації», в Азербайджані — «національного лідера Азербайджану».

За понад тридцять років суверенного розвитку країн Західної Євразії фактично не відбулося лібералізації їхніх політичних систем. На внутрішньополітичні процеси в них значний вплив мають такі рудиментарні елементи, як регіоналізм, клановість і навіть трайбалізм. При виборі кандидата на посаду головну роль відіграє не принцип меритократії, а належність до клану або роду.

У своїй основі колишні республіки Радянського Союзу мають об'єктивні соціально-економічні та політичні диспропорції. Влада зосереджена в руках кланово-номенклатурних або корупційно-бюрократичних угруповань, які контролюють економіку цих країн. Зазначені тенденції були закладені ще в радянський період. Вони віддзеркалюють багатонаціональний та багатоукладний характер колишніх республік, їхній аграрно-індустріальний рівень, відсутність сучасних політичних еліт, складність процесу пошуку національної ідентичності. Економічний розвиток майже всіх колишніх республік СРСР супроводжується деіндустріалізацією на тлі непопулярних та непослідовних реформ.

До того ж, країни Західної Євразії неоднорідні за рівнем свого розвитку. Це засвідчує розташування країн регіону у світових рейтингах. Так, за даними Міжнародного валютного фонду за 2019 р., рівень ВВП Казахстану становив 182 млрд дол., Узбекистану — 58 млрд дол., Азербайджану — 48 млрд дол., Туркменістану — 45,2 млрд дол., Вірменії — 13,7 млрд дол., Киргизстану — 8,46 млрд дол., Таджикистану —

8 млрд дол.⁴ Отже, економіка Казахстану є провідною в регіоні, за ним до четвірки лідерів входять Узбекистан, Азербайджан і Туркменістан. Утім, нерівномірність економічного розвитку країн регіону та геополітичні інтереси силових гравців (Росія, Китай) створюють ефект євразійської «порохової діжки».

Історико-політична та регіональна схожість країн регіону віддзеркалена в подібності їхніх Концепцій зовнішньої політики⁵. Аналіз останніх дозволяє стверджувати, що понад тридцять років державна еліта цих країн намагалася дотримуватися принципу багатовекторності, що дозволяло їй не лише маневрувати між світовими центрами сили (Європейський Союз, США), але і спиратися на російську військову силу задля збереження особистих псевдodemократичних режимів.

Утім, певну символічну політичну самостійність намагається демонструвати президент Узбекистану Ш. Мірзієєв. Країна поєднує багатовекторну зовнішню політику з «відданістю курсу неприєднання до військово-політичних блоків»⁶. Саме тому у вересні 2016 р. під час виступу в парламенті Узбекистану президент країни заявив про незмінність зовнішньополітичного курсу республіки, який продовжує бути спрямований на «конструктивну співпрацю з усіма зарубіжними країнами»⁷.

В основі задекларованого зовнішньополітичного курсу Туркменістану лежить принцип нейтралітету⁸. На нашу думку, туркменська нейтральність — це не лише багатовекторна зовнішня політика, а й практика політичного ізоляціонізму режиму. Ашгабат у своїй геополітичній грі проводить тактику маневру між центрами сили (США, Китай, Росія, ЄС) і саме тому використовує риторику про нейтральний статус. Останній дозволяє забезпечити політичне існування сімейно-кланового режиму Бердимухамедових.

Щодо зовнішніх орієнтирів Вірменії і Азербайджану, то їхній зміст значною мірою залежить від стану розв'язання багаторічного карабаського конфлікту. Втім, на тлі зростаючих російських імперських амбіцій дедалі помітнішим є намагання еліт визначати нове місце своїх країн у системах регіональної та глобальної безпеки. Так, президент Азербайджану І. Алієв, говорячи про пріоритет зовнішньої політики держави, наголосив, що «інтеграція до структур європейської і трансатлантичної безпеки, включаючи НАТО, Європейський Союз»⁹ є пріоритетом зовнішньої політики Азербайджану.

Від моменту здобуття незалежності зовнішня політика Вірменії була заснована на двох принципах — комплементаризму (взаємодоповнюваності) та інтегрованості. При цьому багато років республіка була регіональним стратегічним союзником Росії. Утім, гостра фаза азербайджансько-вірменського протистояння (літо 2022 р.) та війна Росії проти

України вплинули на зміст зовнішньополітичних пріоритетів країни. Так, на сайті Міністерства закордонних справ республіки, поряд із тезою про «стратегічне партнерство» з Росією, міститься теза про «поглиблення дружнього партнерства зі США», а пріоритетним напрямом зовнішньої політики визначено «курс на європейську перспективу та інтеграцію до європейської родини».

Останні дві тези можна вважати свого роду політичним реверансом у бік динамічної зміни геополітичних тенденцій. Утім, заява вірменського уряду від 10 січня 2023 р. про «недоцільність» проведення в республіці навчань організації ОДКБ — «Непорушне братерство — 2023»¹⁰ та перспектива участі республіки у квітні 2023 р. у військових маневрах НАТО — Defender 23¹¹ свідчить про наявність точки біфуркації у двосторонніх відносинах між Єреваном та Москвою.

Наведена нами характеристика політичних режимів колишніх радянських республік буде неповною без урахування їхнього внутрішнього конфліктного потенціалу. Його детонатором можуть стати не лише внутрішні чинники, а й зовнішні сили (ісламський фундаменталізм). Регіон Західної Євразії стикається з низкою проблем і загроз. Наявна політична та міжнародна ситуація дозволяє зарахувати країни регіону до категорії «нестабільних держав» (fragile states). Згідно з глобальним Індексом нестабільних держав (2022 р.), країни регіону посіли такі місця в ієрархії «нестабільних» країн. Найвищий рівень соціально-політичних, економічних загроз для державності та національного суверенітету існує в Киргизстані. Країна у списку посіла 66 місце. Далі Таджикистан — 70, Азербайджан — 73, Узбекистан — 88, Вірменія — 97, Туркменістан — 102, Казахстан — 118 місце¹². Отже, ми можемо говорити про наявність у регіоні значного дестабілізуючого потенціалу.

Вказана класифікація політичних режимів, показники їхнього економічного розвитку та зміст зовнішньополітичних концепцій мають прикладне значення для нашої спроби дати об'єктивну характеристику безпекової архітектури, що склалася на теренах колишнього Радянського Союзу.

Слід констатувати, що в сучасний період спостерігається зміна політичних уподобань, орієнтацій та спалахи насильства в низці країн пострадянського простору. Імпульсом для радикалізації ситуації у цьому регіоні однозначно стала військова агресія Росії проти України. Москва змушена була піти на низку компромісів та поступок у ключових сферах зовнішньої політики (конфлікт Азербайджану з Вірменією), що не могло не мати іміджевих втрат для Росії не лише на пострадянському просторі, але й на міжнародній арені.

Так, Китай дедалі більше починає конкурувати з Росією за сфери впливу в Євразії та Африці. Тому зовсім не випадково під час візиту

голови КНР Сі Цзіньпіна 14 вересня 2022 р. до Казахстану він у розмові з президентом республіки К.-Ж. Токаєвим чітко наголосив, що «в який би спосіб не змінювалася міжнародна кон'юнктура, ми й надалі будемо рішуче підтримувати Казахстан у захисті його незалежності, суверенітету й територіальної цілісності»¹³.

Подальша участь комуністичного лідера Китаю у самаркандському саміті Шанхайської організації співробітництва 15–16 вересня 2022 р. лише підкреслила як статусність самого Сі, так і масштабну політичну вагу Китаю для внутрішньої політики країн регіону. Так, лідер Узбекистану Ш. Мірзієєв назвав його «найвидатнішим державним діячем», а лідер Туркменістану Сердар Бердимухамедов волів говорити про «мудре керівництво» китайського лідера. Підкреслюючи особливу важливість відносин із Китаєм, обидва середньоазійські лідери нагородили Сі медалями¹⁴.

Для Пекіна атрибути пишності, з якою зустріли Сі Цзіньпіна лідери країн Західної Євразії, мали продемонструвати вагомість КНР як політичного та економічного партнера. Сам Пекін давно розглядає Центральну та Західну Азії як критичний регіон для розширення своєї торгівлі, енергетичної безпеки, етнічної стабільності та вагомий оборонний військовий буфер. Китай, на відміну від Росії, підтримує масштабні інфраструктурні розробки в рамках проєкту «Один пояс — один шлях», будує залізницю «Китай — Киргизстан — Узбекистан», автомагістралі та розширює освітній обмін в усьому регіоні.

Прагматичні ініціативи Китаю обумовлені практикою зовнішньополітичних орієнтирів самого Киргизстану. Ще у 1999 р. керівництво республіки висунуло концепцію Великого шовкового шляху. Остання стала основою зовнішньополітичної ініціативи «Дипломатія Шовкового шляху». Перший президент Киргизстану А. Акаєв означив зовнішньополітичні ініціативи курсу республіки як сприяння організації співпраці між усіма країнами, що входять до регіону Великого шовкового шляху¹⁵. Відповідно в цьому масштабному трансконтинентальному проєкті Киргизстан брав на себе роль сполучної ланки між країнами Заходу та Сходу, Півночі та Півдня.

При цьому, попри те, що колишні радянські республіки Азії все ще міцно пов'язані з інфраструктурою Росії, їхній торговельний баланс продовжує й далі зміщуватися в напрямі КНР. До того ж, закінчення американської військової місії в Афганістані у 2021 р. однозначно вплинуло на статус США в регіоні в аспекті зменшення американського геополітичного впливу. Втім, вторгнення Росії в Україну, а потім і військові невдачі російської армії однозначно надали Пекіну статус геополітичного регіонального лідера.

Водночас архітектура міжнародних відносин у Західній Євразії дедалі помітніше починає вибудовуватися під впливом лідера Турецької Республіки Ердогана. Йдеться про геополітичні амбіції Анкари та прагнення Ердогана набутися статусу лідера глобальної світової держави, що представляє увесь ісламський світ. Туреччина збільшила свої інвестиції в інфраструктуру Азії та почала активніше підтримувати Азербайджан на Південному Кавказі.

Вересневі 2022 р. локальні зіткнення між Азербайджаном і Вірменією стали причиною ескалації міжнародної регіональної напруги. Крихкий мир, який до того було встановлено за посередництва Росії після Другої карабаської війни 2020 р., був зруйнований. У ніч з 12 на 13 вересня 2022 р. у зоні невідомого кордону почалися військові дії між азербайджанськими та вірменськими військами. Незважаючи на той факт, що низка міжнародних експертів вважають¹⁶, що саме Азербайджан почав військовий наступ на позиції суверенної Вірменії, міністр закордонних справ Туреччини Мевлют Чавушоглу у своєму роз'ясненні розставив такі турецькі оціночні акценти: «Вірменія має припинити свої провокації і зосередитися винятково на мирних переговорах та співпраці з Азербайджаном»¹⁷.

Цей підхід свідчить не лише про рівень впливу Туреччини, а й про стійке поглиблення тенденції до зростаючої міждержавної конкуренції у регіоні, в якому Росія протягом багатьох десятиліть традиційно домінувала. Те, що Росія більше не може забезпечувати свою одноосібну гегемонію в регіоні, стає дедалі помітнішим, тому безпекову ситуацію тут все активніше намагається контролювати Туреччина.

Стійка регіональна тенденція до поглиблення конкурентного протистояння спостерігається і у відносинах між Таджикистаном і Киргизстаном. Каменем спотикання для системи двосторонніх відносин стала Ферганська долина, яка після розпаду СРСР була розділена між Таджикистаном, Киргизстаном та Узбекистаном.

Долина має виняткове значення для економік країн регіону. Традиційно сільське господарство є пріоритетною сферою діяльності. Так, у киргизській частині Ферганської долини — 40,4% території від площі долини, проживає 51,9% населення Киргизстану. В узбецькій частині Ферганської долини, що займає 4,3% території країни, проживає близько 28% населення республіки. Відповідно в таджицькій частині долини, це 17,6% території країни, проживає близько 30% населення республіки. Наведена статистика дозволяє говорити не лише про нестачу орної землі (на одну людини припадає 0,6 га землі)¹⁸ та перенаселеність регіону, але і про високий потенціал виникнення міжетнічних конфліктів. Останні зазвичай супроводжуються фактором ісламського радикалізму, що створює

загрозу для всієї регіональної безпеки. Тому не випадково, що у Ферганській долині розгорнув свою діяльність Ісламський рух Узбекистану, якій тісно співпрацював з «Аль-Каїдою» та рухом «Талібан».

Отже, факт відвертої зростаючої напруженості між Таджикистаном і Киргизстаном — членами Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) — вказує на зниження ефективності цього безпекового регіонального механізму. Показово, що черговий сплеск насильства між двома країнами 14 вересня 2022 р. у часі збігся із зниженням можливостей політичного впливу Росії у регіоні. До того ж певну невизначеність до формату регіональної політики додала зміна еліт у владних колах Таджикистану. Так, Е. Рахмон, офіційний титул якого «засновник світу та національної єдності — Лідер нації», після чвертьвікового керівництва країною замислився про можливість відпочинку, а також і перспективу передачі владних повноважень своєму сину Рустаму¹⁹. Однак навіть рокировка на владному олімпі Таджикистану навряд чи змінить фабулу таджицько-киргизьких відносин.

Так, між двома країнами, які раніше входили до складу Радянського Союзу й до цього часу залишаються союзниками Росії, упродовж багатьох років існують критичні відносини. Проблема у відсутності демаркаційної лінії (понад 900 км) між Таджикистаном і Киргизстаном. Таджикистан наполягає на розв'язанні проблеми, керуючись кордонами, встановленим у 1924–1939 роках. Водночас Киргизстан наполягає на кордонах 1958–1959 років, тобто періоду останніх змін до територіального розподілу між азійськими республіками Радянського Союзу²⁰. Додаткової гостроти міждержавним переговорам додає проблема 30% територій Киргизстану, які керівництво Таджикистану вважає анексованими, фактично привласненими Киргизстаном. Це території, з яких іде розподіл регіональних водних ресурсів у Азії.

Не додає стабільності регіональній безпековій ситуації факт наполегливого проникнення до регіону Туреччини. Остання у грудні 2021 р. у рамках парадигми відродження Великої Туреччини продала Бішкеку завод із виробництва турецьких безпілотників Bayraktar TB-12. На думку таджицького керівництва, закупка Киргизстаном безпілотників та іншої зброї не лише призвела до порушення безпекового балансу, а й стала каталізатором відновлення бойових зіткнень у регіоні.

За цих умов позиція Росії у Західній Євразії зводилась до подальшого збереження свого статусу геополітичного регіонального лідера. Втім, досягнення цієї геополітичної мети ускладнило ведення Росією військових дій на території суверенної України. Насамперед після невдачі блицкригу Росія була змушена поступово скорочувати чисельність вояків на пост-радянському просторі заради поповнення своїх військових сил в Україні.

Відповідно зменшення військового контингенту, безсумнівно, обмежило здатність Москви впливати на процес розв'язання за своїм сценарієм кризових ситуацій. Місцеві лідери, без зайвого оглядання на Москву, почали процес силового сценарію розв'язання територіальних суперечок (гострі фази азербайджансько-вірменського, таджицько-киргизького конфліктів). Наявний геополітичний цугцванг не дозволив політичному керівництву Росії навіть розглянути можливі сценарії усунення основних причин регіонального таджицько-киргизького конфлікту. Росія була змушена лише зосередити свої зусилля на єдиному «риторичному» варіанті збереження миру в рамках ШОС. Саме тому 18 вересня 2022 р. В. Путін «закликав президента Киргизстану С. Жапарова та президента Таджикистану Емомалі Рахмона припинити насильство»²¹.

Сам по собі заклик, безумовно, слід вважати позитивною практикою, яка апріорі спрямована на підтримку в регіоні миру. Втім, подальша регулярність військових зіткнень між Киргизстаном і Таджикистаном лише підкреслила той факт, що сьогодні Росія в регіоні може використовувати лише «риторико-дипломатичний» політичний інструментарій. На нашу думку, такий політичний алгоритм демонструє неспроможність Росії бути головним арбітром у дипломатичній справі остаточного розв'язання багаторічного таджицько-киргизького конфлікту. Сьогодні політичний вектор Москви спрямований не на розв'язання, а винятково в напрямі заморожування на певний час регіонального конфлікту.

Ще одна проблема, яка ставить під сумнів безпекову міцність євразійського територіального сегменту колишнього Радянського Союзу — Південно-Кавказький регіон та багаторічний конфлікт між Вірменією й Азербайджаном. Регулярні інциденти на так званій лінії вірменсько-азербайджанського зіткнення, їх переростання у відкриті військові конфлікти перетворюють проблему на найнебезпечніший виклик не лише для окремо взятого Південно-Кавказького регіону, а й для всієї Євразії. Так, свої політичні інтереси на Південному Кавказі мають Іран, Туреччина, США та Європейський Союз. Для Росії Вірменія й Азербайджан є далеко не другорядними регіональними партнерами в контексті російської євразійської політики. Ще амбіційніші регіональні плани традиційно має політична еліта Туреччини. Позиція останньої базується на історичній, світській націоналістичній доктрині пантюркізму. В ідеологічній основі пантюркізму — ідея необхідності політичної консолідації тюркських народів на тлі етнічної, культурної та мовної спільності. Наше твердження логічно підтвердити цитатою із заяви голови парламентського комітету Турецької Республіки з оборони. Так, Ісмет Йилмазов із трибуни парламенту сказав: «Туреччина та Азербайджан уважають себе однією державою та двома народами, а тому ми разом продовжимо спільну боротьбу за незалежність і майбутнє»²².

В означених зовнішньополітичних умовах офіційний Баку досить стримано ставиться до північноатлантичної та європейської інтеграції. Прикаспійська республіка є членом Руху неприєднання та мусульманською країною. До того ж, еліта країни досить обережно ставиться до політики Заходу щодо можливої демократизації «Великого Близького Сходу». На підтвердження нашої думки слід сказати, що встановлений кланом Алієвих режим у Азербайджані переважно характеризують як авторитарний. Так, на думку експертів британського дослідницького центру Economist Intelligence Unit (2022), Алієв установив в Азербайджані авторитарний режим. Після вивчення експертами численних фактів порушення прав людини та громадянських свобод у Азербайджані країну поряд із Росією було віднесено до групи країн з індексом «Без свобод» (Not Free)²³. Парадигма режиму «несвободи» в Азербайджані була закладена ще головою клану Алієвих — Гейдаром, колишнім керівником місцевого КДБ. Останнього в різні роки називали «великим лідером» або «сяючим сином народу». Означені нами загальні риси політичного режиму Алієвих дозволяють нам стверджувати про наявність певної схожості російського та азербайджанського політичних режимів. Звідси практичний інтерес із боку офіційного Баку до співробітництва з Москвою. Відповідно певна внутріполітична схожість дозволяє російській дипломатії називати Азербайджан своїм стратегічним партнером.

Зовсім іншу якість спостерігаємо у відносинах Росії з Вірменією. Остання є важливим партнером для Москви в контексті євразійської політики, безпеки та економічного розвитку. Так, Вірменія — єдина країна Південного Кавказу, яка входить до Організації Договору колективної безпеки (ОДКБ). На її території перебуває російська військова база. Починаючи з січня 2015 р. республіка входить до Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Чимала кількість стратегічно важливих об'єктів країни також належить таким російським компаніям, як «Газпром» та «Інтер РАТ ЄЕС». До того ж, за статистичними даними більше половини всіх іноземних інвестицій, що надходять до Вірменії, мають російське походження²⁴.

Отже, існує достатня кількість факторів внутрішнього й зовнішньополітичного характеру, які пояснюють стійкий інтерес Росії до Вірменії, а відповідно й до долі нагірно-карабаського конфлікту. Цей факт має пояснення. Так, протягом багатьох років значну частку зусиль із підтримки престижу вірменської сторони в регіоні намагалася взяти на себе російська сторона. Іміджева репутація Росії у регіоні набрала додаткової ваги після Другої карабаської війни (2020 р.), яка закінчилася перемогою Азербайджану і введенням російських миротворців у Нагірний Карабах. Здавалося, що Росія зміцнила свої позиції головного модератора вірмен-

сько-азербайджанських відносин. Утім, відновлення військових дій між Азербайджаном і Вірменією поставило під сумнів політику та імідж Москви в регіоні. Низка бойових зіткнень у серпні 2022 р. призвела до принципової зміни балансу сил у регіоні. Самі події продемонстрували, що російські військові миротворці вже не користуються колишньою повагою. Це стало тривожним дзвінком для Єревана, який до цього часу сприймав російських миротворців як єдиних гарантів регіональної безпеки.

Зазначимо, що успіхи Азербайджану у військовому конфлікті дозволяють говорити не лише про формування нової геополітичної складової у регіоні, але і про поступову втрату Росією статусу головного регіонального посередника. Тому цілком не випадково, пише репортер газети «Єрусалим пост» (“The Jerusalem Post”) Сет Францман, Азербайджан скористався послабленням позиції Росії, фактом ведення довгої війни в Україні та спровокував ескалацію конфлікту в регіоні. Ба більше, на думку експерта, саме Туреччина активно підштовхнула Азербайджан до військових атак на Вірменію²⁵.

Туреччина вже кілька років намагається підвищити свій регіональний статус. Перші значні кроки щодо реалізації плану геополітичного лідерства вона продемонструвала ще наприкінці карабаського конфлікту 2020 р. Насамперед уряд Ердогана спромігся домовитися з Москвою про відправку до зони конфлікту своїх спостерігачів. Міністри оборони Російської Федерації (С. Шойгу) й Турецької Республіки (Хулусі Акаар) підписали меморандум про утворення в Азербайджані суспільного безпекового центру регіонального моніторингу²⁶. Саме від цього моменту Азербайджан значною мірою починає покладатися на турецькі військові ресурси та досвід. Тому цілком закономірно, що азербайджанські військові сили після посилення їх зброєю турецького виробництва влітку 2022 р. змогли відбити в Нагірного Карабаху близько 30% території, загальною площею 12 тис. квадратних кілометрів²⁷.

Позиція прем'єр-міністра Туреччини Р. Т. Ердогана (останнього І. Алієв у публічних виступах називає «мій дорогий брат»)²⁸ у азербайджансько-вірменському конфлікті підкреслено демонструє постійну готовність інтернаціоналізувати військові сили Анкари та Баку. Такий підхід продиктований бажанням одночасно і протистояти християнській Росії на Південному Кавказі, і співпрацювати з Путіним задля досягнення компромісних регіональних угод. Останні, за задумом Ердогана, у перспективі мають перекроїти геополітичну карту регіону на користь ісламсько-популістсько-націоналістичної парадигми формування союзу тюркських народів. До речі, фундамент такого союзу вже сьогодні закладено практикою утворення Організації тюркських держав — міжнародної органі-

зації співробітництва між тюркськими народами, що об'єднала Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туреччину, Узбекистан.

Ба більше, на нашу думку, поглиблення азербайджансько-турецької співпраці передбачає стратегію поступового витіснення Сполучених Штатів та Європейського Союзу з регіону. Про наявність таких настроїв у лавах політичної еліти Туреччини й Азербайджану можемо дізнатись із звернення І. Алієва до нації. Так, 25 жовтня 2020 р. даючи оцінку змісту переговорів між Азербайджаном і Вірменією, що відбувалися за посередництва адміністрації Д. Трампа, І. Алієв достатньо скептично висловився про їх доцільність у плані впливу на стабільність безпекової ситуації у регіоні. «Ми не проти переговорів, — сказав Алієв, — я не заперечую, хай зустрічаються, але за 28 років вже було стільки непотрібних побачень. Найімовірніше і ця зустріч не буде мати значення. На нинішньому етапі ми вже конкретно підготовлені розв'язати стару проблему навіть військово-політичними засобами»²⁹. Отже, президент Азербайджану однозначно окреслив рішучу позицію щодо можливості реалізації сценарію силового розв'язання проблеми. При цьому І. Алієв не лише не апелював до російського посередництва, а навіть поставив під сумнів значення американської позиції для розв'язання конфліктної ситуації між двома країнами регіону.

З огляду на викладене можна стверджувати, що загострення вірменсько-азербайджанського конфлікту влітку 2022 р. однозначно демонструє поступовість зниження російського впливу як у регіоні, так і на пострадянському просторі. Точка зору Москви, яка раніше була майже єдиним знаменником для всіх країн регіону, вже втратила колишню вагомість. У нових геополітичних умовах Росія була змушена обирати регіонального фаворита між своїм переможеним союзником — Вірменією та переможцем — Азербайджаном. Вибір був не на користь християнського союзника, а на користь ісламського Азербайджану. Останній не лише володіє важливими нафтогазовими ресурсами, але й помітним військовим потенціалом, який спирається на підтримку члена НАТО — Туреччини. Міжнародні обставини, війна в Україні обмежили для Москви можливі варіанти вибору в плані розв'язання регіонального конфлікту. Саме тому Росія відмовилася на прохання Вірменії задіяти сьому, восьму статті Статуту ОДКБ та не ввела миротворчі сили, незважаючи на факт відкритих військових дій Азербайджану. Президент Росії запропонував своєму союзнику по військово-політичному блоку шукати шлях врегулювання проблеми за столом переговорів, чим ігнорував вірменські регіональні інтереси³⁰.

Оцінка безпекової ситуації у Західній Євразії була би неповною без аналізу казахсько-російських відносин, оцінка перспективи яких сьогодні

виглядає швидше примарною, ніж прозорою. Незважаючи на 30-річчя російсько-казахстанських дипломатичних відносин, зовнішньополітичний вектор Астани прямує до крапки біфуркації. Такий стан обумовлений особливістю позиції оновленої правлячої еліти Казахстану. Казахстан знову опинився в ситуації пошуку свого місця в системі регіональних та міжнародних відносин. Доречно нагадати, що у процесі розпаду СРСР Казахстан зайняв особливу позицію на пострадянському просторі. Так, Алма-Ати не визнала Біловезькі угоди. Президент Казахської СРСР Н.А. Назарбаєв зібрав лідерів більшості вчорашніх союзних республік в Алма-Ати та наполягав на створенні Співдружності незалежних держав. Причому від початку керівництво республіки розглядало СНД не як механізм «цивілізованого розлучення», а як інструмент для збереження та розвитку пострадянського простору. Казахстан стояв біля джерел створення Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), а також ініціював формування Євразійського економічного союзу (ЄАЕС).

За часів правління президента Назарбаєва Казахстан поряд із Білоруссю вважався надійним російським регіональним союзником. Для цього були політичні та геоекономічні підстави. Обидві країни існували в парадигмі одноосібних диктатур. До того ж, спільний казахсько-російський кордон є найдовшим безперервним кордоном у світі, маючи протяжність 7500 км. Не одне десятиліття Казахстан бере участь у різноманітних інтеграційних проєктах із Російською Федерацією (наразі існує близько 400 різних договорів). Найбільшими російськими гравцями на ринку Казахстану є АвтоВАЗ, Газпром, Білайн, Ощадбанк. Крім того, дві країни здійснювали спільні наукові проєкти зі створення супутників KazSat та з використання системи ГЛОНАСС. Загалом починаючи з 1993 р. російська сторона інвестувала близько 40 млрд доларів у реалізацію своїх проєктів у Казахстані³¹.

Тому цілком передбачуваною була позиція Москви під час сіневих антивладних заворушень 2022 р. у Казахстані. Так, Кремль спрямував свій військовий контингент на територію сусідньої держави заради підтримки влади президента Казахстану — К.-Ж. Токаєва. Після цього акту Москва розраховувала на підтримку з боку Токаєва своїх військових дій в Україні. Утім, на Петербурзькому міжнародному економічному форумі президент Казахстану публічно висловив свою вдячність не кремлівському лідеру, а ОДКБ за сприяння наведенню конституційного порядку в республіці³². Прослідковується тенденція, за якою зміна політичного керівництва в Казахстані відкриває нові перспективи не лише для економіки країни, а й для формування нової регіональної безпекової конфігурації.

Водночас вимальовується новий формат зовнішньополітичних відносин Казахстану з Росією. Війна Росії проти України загострила питання

вибору вектора зовнішньої політики Астани. Так, Казахстан утримувався під час голосування по резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України. Захист принципів Статуту ООН». Коментуючи позицію Астани, заступник міністра закордонних справ Казахстану Роман Василенко сказав, що його країна визнає норми міжнародного права, а тому: «виступає за обов'язкове дотримання статуту ООН та за територіальну цілісність держав»³³.

Виступ казахського міністра був продиктований позицією президента Токаєва з цієї проблеми. Останній ще під час своєї промови на Петербурзькому форумі назвав «ЛНР» та «ДНР» «квазідержавними територіями», а тому публічно відмовився визнати їх як державні утворення. На думку лідера Казахстану, якщо принцип нації на самовизначення дозволити безконтрольно реалізовувати, то замість 193 держав-членів ООН на Земній кулі може виникнути понад 500 або навіть 600 держав. «Звичайно, — робить висновок Токаєв, — це стане причиною світового хаосу»³⁴. Крім того, «певної нервозності» російсько-казахським відносинам додало рішення законодавчої влади Казахстану заборонити використання символу «Z». У такий спосіб північному сусідові дали зрозуміти про критичне ставлення політиків Казахстану до практики російського вторгнення в Україну³⁵.

Ще більшу міжнародно-політичну самостійність продемонстрував Токаєв у вересні 2022 р. Факт міграції 100 тис. російських призовників до Казахстану президент назве не втечею від «часткової мобілізації», а «вчинком, який є наслідком безнадійної ситуації у РФ, а тому, — підсумував президент Казахстану, — ми маємо подбати про них та забезпечити їхню безпеку»³⁶.

До проблемного аспекту казахсько-російських відносин, на нашу думку, слід також віднести транзит казахської нафти російською територією. На сьогодні нафтогазовий сектор забезпечує понад 40% доходів національного бюджету республіки. При цьому 80% експортного постачання сировини здійснюється через розміщений на російській території Каспійський магістральний нафтопровід, в якому найбільша частка власності належить Росії (31%)³⁷. Отже відсутність власного трубопроводу не дозволяє Казахстану проводити самостійну експортну енергетичну політику. Ця несприятлива обставина стала особливо помітною після публічної спроби К.-Ж. Токаєва запропонувати казахстанські вуглеводні ресурси європейцям, що на думку президента, має сприяти стабілізації світового енергетичного ринку³⁸.

Крім того, геополітична стабільність Казахстану не в останню чергу залежить від Каспійського моря. До зони регіону входять Казахстан, Туркменістан, Азербайджан, Росія та Іран. Каспійський регіон — високо-

конкурентне середовище, тому що сьогодні є одним із найбільших вуглеводневих світових резервуарів. Разом із Перською затокою Каспійський регіон формує стратегічний «енергетичний еліпс». Цей «еліпс» містить понад 40% доведених світових запасів природного газу та 2/3 розвіданих покладів нафти³⁹.

Наявна міжнародна й регіональна ситуації стимулювали керівництво Казахстану поглибити співпрацю з Китаєм та зосередити увагу на формуванні нової якості відносин із країнами ЄС та США. Остання обставина викликає особливе занепокоєння в політичного керівництва Росії. До того ж не сприяв російсько-казахським відносинам пост заступника голови Ради безпеки Російської Федерації Д. Медведєва від 1 серпня 2022 р.: «Казахстан — це штучна держава, колишні російські території. Сьогодні на них відбувається геноцид росіян, і на цей факт ми не маємо наміру заплющувати очі»⁴⁰. Після такого посту на сторінці заступника голови Радбезу Росії [пізніше пост було видалено та офіційно заявлено про зовнішнє втручання, хоча риторика та стиль у дусі експрезидента. — *Авт.*] значна кількість представників політичної еліти Казахстану замислилася над можливою долею Північного Казахстану, в якому проживає чимала кількість етнічних росіян. Для багатьох казахів пост Медведєва — це перенесення на зміст російсько-казахських відносин логіки і практики, яку сьогодні РФ використовує у своїх відносинах з Україною.

З огляду на викладене можна зробити такі висновки: військові дії, які розгорнула Росія на території України, призвели до певних тектонічних змін у відносинах Росії з її партнерами у Західній Євразії. Так, у незалежних країнах, які раніше були республіками у складі СРСР, посилюється процес дистанціювання від Росії. Закріпилася тенденція до реалізації багатовекторної зовнішньої політики. Дедалі частіше країни орієнтуються на співпрацю із значною кількістю міжнародних партнерів — Китаєм, ЄС, Туреччиною, США, Іраном. Після тридцятирічного періоду існування пострадянського простору цикл його еволюції наблизився майже до фіналу, а період його консолідації змінюється періодом нової фрагментації. Колишній механізм регіональної інтеграції у рамках СНД, ОДКБ та ЄАЕС дедалі помітніше опиняється у кризовому форматі перспективної невизначеності. Особлива пікантність політичного біфуркаційного моменту в колишніх республіках СРСР означилася після початку війни Росії проти України. Об'єкти російської регіональної політики (Казахстан, Вірменія, Азербайджан) почали активно набувати статусу суб'єктів регіональної азійської політики. Лідери цих країн, з огляду на міжнародні санкції та ізоляцію Росії, впевнено заявили про наявність національних політичних інтересів. Відповідно чимала кількість міжнародних експертів відзначила втрату пієтету в лідерів колишніх республік СРСР до прези-

дента Росії. Зокрема згадується ситуація, коли напередодні зустрічі на полях саміту ШОС у Самарканді (15.09.2022) російський президент змушений був чекати на свого киргизького колегу С. Жапарова⁴¹.

До того ж, замість Росії порядок денний у регіоні дедалі частіше починає формувати Китай. Нагадаємо, що голова Китайської Народної Республіки Сі Цзіньпін дорогою на засідання ШОС здійснив зупинку в Казахстані (14.09.2022). Після приземлення у столиці республіки Нур-Султан, з огляду на європейську ситуацію та вторгнення Росії в Україну, лідер Китаю заявив: «Ми й надалі рішуче підтримуватимемо Казахстан та захищатимемо його незалежність, суверенітет і територіальну цілісність. Ми категорично проти втручання будь-яких сил у внутрішні справи Казахстану»⁴². Як бачимо, Сі Цзіньпін публічно означив бажання Китаю забезпечувати територіальну цілісність Казахстану.

Отже, в історичній перспективі через низку зазначених вище факторів геополітична ситуація у Західній Євразії зазнає певних змін, які будуть супроводжуватися появою та закріпленням нових міжнародних конфігурацій. На цьому тлі геополітична цілісність пострадянського простору в його нинішньому вигляді та лідируюча роль у ньому Росії піддаватимуться переосмисленню як із боку регіональних (Вірменія, Азербайджан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан, Казахстан, Туреччина, Іран), так і глобальних міжнародних акторів (США, Європейський Союз, Китай).

¹ Див. Віднянській С.В. Україна — Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31. С. 10–37; Дорошко М.С., Шпакова Н.В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури. 2011. 204 с.; Трансформаційні перетворення у країнах пострадянського простору: проблеми та виклики. *Науково-аналітична доповідь*. А.І. Кудряченко, В.В. Солошенко, О.Ф. Деменко, Т.О. Метельова [та ін.]. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2021. 232 с.; Мартинов А.Ю. Формування і реалізація політики Європейського Союзу щодо Близького Сходу. *Європейські історичні студії*. 2018. Вип. 11. С. 28–54.

² Даниленко С., Гальона О. Політико-економічні пріоритети Китаю в Центральній Азії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2016. № 1. С. 13–21; Деменко О.Ф. Пріоритети зовнішньої політики України на сучасному етапі. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 4. С. 362–367; Кожухар О.І. Проблема демократизації пострадянських країн Центральної Азії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія»*. 2012. Вип. 45. С. 100–102; Лукаш О.І. Індія і Китай у глобальних еволюційних процесах. *Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми: збірник наукових праць*. К., 2016. С. 59–81; Мхитарян Н.І. Традиціоналізм і модернізація в Центральній

Азії: державний прогрес в умовах орієнтації на конкуруючі глобальні сили сучасності (на прикладі Казахстану). *Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми: збірник наукових праць*. К., 2016. С. 247–270; Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу. К.; Ніжин. 2017. 944 с.; Чекаленко Л. КНР — Середня Азія: реалізація концепції економічного шовкового шляху. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 20. С. 148–156; Шергін С.О. Країни Східної і Південно-Східної Азії у зовнішньополітичних пріоритетах України. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2003. Вип. 8. С. 265–269.

³ Merkel A. European Union should be multi-speed or we might get stuck. *Reuters*, 06.03.2017. URL: <https://www.reuters.com/article/uk-france-summit-merkel-idUKKBN16D2BL>

⁴ Список стран по ВВП (номинал). URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

⁵ Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kiev/documents/details/23224?lang=ru>; Концепция внешней политики Кыргызской Республики от 11 марта 2019 г. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430045>; Концепция внешней политики Республики Таджикистан. *Министерство иностранных дел Республики Таджикистан*. URL: <https://mfa.tj/ru/main/view/988/kontsepsiya-vneshnei-politiki-respubliki-tadzhikistan#:~:text>

⁶ Внешняя политика Республики Узбекистан. *Правительственный портал Республики Узбекистан*. URL: https://gov.uz/ru/pages/international_relations

⁷ Шавкат Мирзиёев о внешней политике Узбекистана. URL: <https://e-cis.info/news/567/58768/>

⁸ Концепция внешней политики Туркменистана. URL: http://www.untuk.org/publications/legislation/hr/tm_hr/002.htm

⁹ Алиев Ильхам Приоритеты внешней политики Азербайджана. *Выступление на открытой осенней сессии Милли Меджлиса 2005*. URL: <https://supremecourt.gov.az/ru/static/view/5>

¹⁰ Армения отказалась проводить у себя учения ОДКБ в 2023 году. *Коммерсант* 10.01.2023. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5759653>

¹¹ Multinational Exercise Defender 23 Kicks Off This Month in Europe. U.S. Department of Defense April 5, 2023. URL: <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/3353612/multinational-exercise-defender-23-kicks-off-this-month-in-europe/>

¹² Fragile State Index 2022. URL: <https://fragilestatesindex.org/global-data/>

¹³ Си Цзиньпин прилетел в Казахстан с государственным визитом. *Sputnik Казахстан*. 14. 09. 2022. URL: <https://ru.sputnik.kz/20220914/si-tszinpin-priletel-v-kazakhstan-s-gosudarstvennym-vizitom-27569327.html>

¹⁴ President of the People's Republic of China Awarded the Supreme Degree «Do'stlik» Order. *President of the Republic of Uzbekistan*. URL: <https://president.uz/en/lists/view/5520>

¹⁵ Акаев А. Думая о будущем с оптимизмом. Размышления о внешней политике и мироустройстве. Москва: Изд-во Логос, 2004. С.68. URL: <http://cslnaskr.krena.kg/collections/uploads>

¹⁶ Upholding the Ceasefire between Azerbaijan and Armenia. *International Crisis Group*. 28.09.2022. URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-conflict/upholding-ceasefire>; In Armenia, ghost towns and grieving families along border with Azerbaijan. *France 24*. 16.09.2022. «Sotk, a village in Armenia, has become a ghost town surrounded by artillery fire... And over 100 hundred Armenian soldiers have died since the beginning of the Azerbaijani offensive». URL: <https://amp.france24.com/en/europe/20220916-in-armenia-ghost-towns-and-grieving-families-along-border-with-azerbaijan>; «Вакуум силы»: что известно о боях на границе Армении и

Азербайджана и как это повлияет на Карабах. *BBC News*. 13. 09. 2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-62894247>

¹⁷ Turkey to stand by Azerbaijan through tensions with Armenia. Foreign minister. *Reuters*. 13.09.2022. URL: <https://www.reuters.com/world/turkey-stand-by-azerbaijan-through-tensions-with-armenia-foreign-minister-2022-09-13/>

¹⁸ Данков А. Ферганская долина: проблемы обеспечения экономической стабильности. *Центральная Азия и Кавказ*. 2007. № 2 (50). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ferganskaya-dolina-problemy-obespecheniya-ekonomicheskoy-stabilnosti>

¹⁹ Ibragimova Kamila. Tajikistan: President's son adopts growing role on center stage. URL: <https://eurasianet.org/tajikistan-presidents-son-adopts-growing-role-on-center-stage>

²⁰ Саркорова А. Из-за чего конфликтуют Таджикистан и Киргизия *BBC*. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2014/01/140116_tajikistan_kyrgyzstan_border_conflict

²¹ Dozens of dead in Tajikistan-Kyrgyzstan border clashes as ceasefire struggles to hold. *Euronews with AFP*. 19.09.2022. URL: <https://www.euronews.com/2022/09/18/scores-dead-in-tajikistan-kyrgyzstan-border-clashes-as-ceasefire-struggles-to-hold>

²² Nagorno-Karabakh: Turkey to send peacekeepers to Azerbaijan to monitor truce. *France 24*. 17.11.2020. URL: <https://www.france24.com/en/europe/20201117-nagorno-karabakh-turkey-to-send-peacekeepers-to-azerbaijan-to-monitor-truce>

²³ Freedom House. Рейтинг стран мира по уровню политических и гражданских свобод. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/freedom-in-the-world>

²⁴ Оганесян В. Анализ развития экономики Армении на рубеже веков. *Международная торговля и торговая политика*. 2017. № 1 (9). С. 64–67. URL: <https://mtp.rea.ru/jour/article/view/114>

²⁵ Frantzmanseth Seth J. Attacks on Armenia represent dangerous escalation — analysis. *The Jerusalem Post*. 13.09.2022. URL: <https://www.jpost.com/international/article-717066>

²⁶ Nagorno-Karabakh: Turkey to send peacekeepers to Azerbaijan to monitor truce. *France 24*. 17.11.2020. URL: <https://www.france24.com/en/europe/20201117-nagorno-karabakh-turkey-to-send-peacekeepers-to-azerbaijan-to-monitor-truce>

²⁷ Gurcan Metin. Russia leaves little room for Turkey in Azeri — Armenian truce. *FI-Monitor. Independent, trusted coverage of the Middle East*. 10.11.2020. URL: <https://www.al-monitor.com/originals/2020/11/turkey-russia-armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-deal.html>

²⁸ Ilham Aliyev addressed the nation. 26 october 2020. URL: <https://president.az/en/articles/view/44435>

²⁹ Там само.

³⁰ Mejlumyan Ani. For Armenians, CSTO missing in action. *Eurasianet*. 15.09.2022. URL: <https://eurasianet.org/for-armenians-csto-missing-in-action>

³¹ Бородавкин А. Россия и Казахстан — союзники и интеграционные партнеры. *Русская Евразия*. 2019.06.12. URL: <https://rusevr.asia/rossiya-i-kazakhstan-soyuzniki-i-integracionnye-partnery>

³² Токаев К-Ж.К. Выступление. Пленарное заседание Петербургского международного экономического форума. Стенограмма 17 июня 2022, Санкт-Петербург. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/68669>

³³ Шульц Т. Роман Василенко выступает за обязательное соблюдение устава ООН и территориальную целостность государств. *Deutsche Welle*. 26.10.2022. URL: <https://www.dw.com/ru/kak-kazakhstan-pytaetsa-balansirovat-mezdu-es-i-rossiej/a-63554505>

³⁴ Токаев К-Ж.К. Выступление.

³⁵ Man Jailed in Kazakhstan For Painting Pro-War «Z» Symbol On WWII Memorial. *Radio Free Europe*. 11.08.2022. URL: <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-man-jailed-painting-pro-war-z-on-ww2-memorial/31983617.html>

³⁶ Ромашенко С. Казахстан не будет выдавать российских уклонистов. *Дойче велле*. 27.09.2022. URL: <https://www.dw.com/ru/kazakhstan-ne-budet-vydavat-rossijskih-uklonistov/a-63251072>

³⁷ 44% державного бюджету Казахстану формирует нефтегазовый сектор. *Forbes*. URL: https://forbes.kz/process/energetics/44_gosudarstvennogo_byudjeta_kazahstana_formiruet-neftegazovyyi-sektor/

³⁸ Russia shuts down terminal after Kazakhstan offers to send more oil to the EU. *Euractiv*. 06.08.2022. URL: <https://www.euractiv.com/section/central-asia/news/russia-shuts-down-terminal-after-kazakhstan-offers-to-send-more-oil-to-the-eu/>

³⁹ Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI в. Москва, 2010. С.197. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004837261/

⁴⁰ Медведев Д. Telegram. URL: <https://t.me/bloodysx/21272>.

⁴¹ Vladimir Putin ‘humiliated’ again, this time by Kyrgyzstan President. *Mint*. 16.09.2022. URL: <https://www.livemint.com/news/world/russian-president-humiliated-again-by-being-made-to-wait-for-kyrgyzstan-president-11663307039754.html>

⁴² Bartlett P. Xi vows to back Kazakh «sovereignty» in Central Asia power play. *Nikkei Asia*. 14.09.2022. URL: <https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/Xi-vows-to-back-Kazakh-sovereignty-in-Central-Asia-power-play>

REFERENCES

1. Akaev, A. (2004). *Dumaia o budushchem s optymizmom. Razmushleniia o vneshnei polytyke y myroustroistve*. Moskva: Yzd-vo Lohos. <http://cslnaskr.krena.kg/collections/uploads> [in Russian].

2. Alyev, Y. (2005). Pryorytetu vneshnei polytyky Azerbaidzhana. *Vstuplenye na otkrutoi osennei sessyy Mylly Medzhlysa*. <https://supremecourt.gov.az/ru/static/view/5> [in Russian].

3. Armeniia otkazalas provodyt u sebia ucheniia ODKB v 2023 godu. (2023). *Kommersant* 10.01. <https://www.kommersant.ru/doc/5759653> [in Russian].

4. Borodavkyn, A. (2019). Rossiya y Kazakhstan — soiuzyky y yntehratsyonnye partneru. *Russkaia Evraziia*. 06.12. <https://rusevr.asia/rossiya-i-kazaxstan-soyuzniki-i-integracionnye-partnery> [in Russian].

5. Dankov, A. (2007). Ferhanskaia dolyna: problemy obespecheniia ekonomicheskoi stablynosti. *Tsentralnaia Azyia y Kavkaz*, 2 (50). <https://cyberleninka.ru/article/n/ferganskaya-dolina-problemy-obespecheniya-ekonomicheskoy-stabilnosti> [in Russian].

6. Danylenko, S., & Halona, O. (2016). Polityko-ekonomichni priorytety Kytaiu v Tsentralnii Azii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Mizhnarodni vidnosyny*, 1, 13–21 [in Ukrainian].

7. Darabady, P. (2010). Kavkaz y Kaspiy v myrovoi ystorry y heopolytyke XXI v. Moskva. https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004837261/ [in Russian].

8. Demenko, O.F. (2014). Priorytety zovnishnoi polityky Ukrainy na suchasnomu etapi. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 4, 362–367 [in Ukrainian].

9. Doroshko, M.S., & Shpakova, N.V. (2011). *Heopolytychne seredovyshe ta heopolytychna oriientatsiia krain SND*. Kyiv [in Ukrainian].

10. Freedom House. *Reitynh stran myra po urovniu polytycheskykh y hrazhdanskykh svobod*. <https://gtmarket.ru/ratings/freedom-in-the-world> [in Russian].

11. *Kontseptsyia vneshnei polytyky Kurhuzskoi Respublyky ot 11 marta 2019 h*. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430045> [in Russian].

12. *Kontseptsyia vneshnei polytyky Respublyky Kazakhstan na 2020–2030 hodz.* <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kiev/documents/details/23224?lang=ru> [in Russian].
13. *Kontseptsyia vneshnei polytyky Respublyky Tadzhikystan. Mynysterstvo ynost-rannzh del Respublyky Tadzhikystan.* <https://mfa.tj/ru/main/view/988/kontseptsyia-vneshnei-politiki-respubliki-tadzhikistan#:~:text=> [in Russian].
14. *Kontseptsyia vneshnei polytyky Turkmenystana.* http://www.untk.org/publications/legislation/hr/tm_hr/002.htm [in Russian].
15. Kozhukhar, O.I. (2012). Problema demokratyzatsii postradianskykh krain Tsentralnoi Azii. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody*, 45, 100–102 [in Ukrainian].
16. Lukash, O.I. (2016). Indii i Kytai u hlobalnykh evoliutsiinykh protsesakh. *Istorychnyi rozvytok hlobalnoi peryferii yak chynnyk transformatsii suchasnoi svitosystemy: zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv [in Ukrainian].
17. Martynov, A.Iu. (2018). Formuvannia i realizatsiia polityky Yevropeiskoho Soiuzu shchodo Blyzkoho Shkodu. *Yevropeiski istorychni studii*, 11, 28–54 [in Ukrainian].
18. Mkhitarian, N.I. (2016). Tradytsionalizm i modernizatsiia v Tsentralnii Azii: derzhavnyi prohres v umovakh oriientsatsii na konkuruiuchi hlobalni syly suchasnosti (na prykladi Kazakhstanu). *Istorychnyi rozvytok hlobalnoi peryferii yak chynnyk transformatsii suchasnoi svitosystemy: zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv [in Ukrainian].
19. Ohanesian, V. (2017). Analiz razvytyia ekonomiky Armenyy na rubezhe vekov. *Mezhdunarodnaia torhoviia y torhovaia polytyka*, 1(9), 64–67. <https://mtpp.rea.ru/jour/article/view/114> [in Russian].
20. Orlova, T.V. (2017). *Suchasna politychna istoriia krain svitu.* Kyiv, Nizhyn [in Ukrainian].
21. Chekalenko, L. (2017). KNR — Serednia Azia: realizatsiia kontseptsii ekonomichnoho shovkovoho shliakhu. *Ukraina–Yevropa–Svit*, 20, 148–156 [in Ukrainian].
22. Romashenko, S. (2022). Kazakhstan ne budet vudavat rossyiskyyh uklonystov. *Doiche velle.* 27.09. <https://www.dw.com/ru/kazahstan-ne-budet-vydavat-rossijskikh-uklonistov/a-63251072> [in Russian].
23. Sarkorova, A. *Yz-za cheho konflyktuiut Tadzhikystan y Kyrhyziya VVS.* https://www.bbc.com/russian/international/2014/01/140116_tajikistan_kyrgyzstan_border_conflict [in Russian].
24. *Shavkat Myrziyev o vneshnei polytyke Uzbekystana.* <https://e-cis.info/news/567/58768/> [in Russian].
25. Sherhin, S.O. (2003). Krainy Shkidnoi i Pivdenno-Shkidnoi Azii u zovnishno-politychnykh priorytetakh Ukrainy. *Naukovi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 8, 265–269 [in Ukrainian].
26. Shults, T. (2022). Roman Vasylenko vustupaet za obiazatelnoe sobliudenye ustava OON y terrytoryalnuu tselostnost hosudarstv. *Deutsche Welle.* 26.10. <https://www.dw.com/ru/kak-kazahstan-pytaetsa-balansirovat-mezdu-es-i-rossiej/a-63554505> [in Russian].
27. Sy Tszynpin prytel v Kazakhstan s hosudarstvennum vyzytom. (2022). *Sputnik Kazakhstan.* 14.09. <https://ru.sputnik.kz/20220914/si-tszinpin-pritel-v-kazahstan-s-gosudarstvennym-vizitom-27569327.html> [in Russian].
28. Tokaev, K-Zh.K. (2022). Vustuplenye. *Plenarnoe zasedanye Peterburhskoho mezhdunarodnogo ekonomicheskoho foruma. Stenohramma 17 yiunia 2022, Sankt-Peterburh.* <http://kremlin.ru/events/president/news/68669> [in Russian].
29. *Transformatsiini peretvorennia u krainakh postradianskoho prostoru: problemy ta vyklyky. Naukovo-analitychna dopovid.* (2012). Kyiv [in Ukrainian].

30. Uzbekistan. *Pravytelstvennyi portal Respublyky Uzbekistan*. https://gov.uz/ru/pages/international_relations [in Russian].

31. Vakuum sylu: chto yzvestno o boiakh na hranytse Armenyy y Azerbaidzhana y kak eto povlyiaet na Karabakh. (2022). *BBC News*. 13. 09. <https://www.bbc.com/russian/news-62894247> [in Russian].

32. Vidnyanskyj, S.V. (2022). Ukraina — Yevropeyskyi Soiuz: novyi etap vzaiemovidnosyn v umovakh rosiisko-ukrainskoï viiny 2014–2022 rr. *Mižnarodni zv'ázki Ukraïni: naukovì poşuki i znahidki*, 31, 10–37 [in Ukrainian].

33. 44% derzhavnoho biudzhetu Kazakhstanu formyruet neftegazovoi sektor. *Forbes*. https://forbes.kz/process/energetics/44_gosudarstvennogo_byudjeta_kazahstana_formiruet_neftegazoviy_sektor [in Ukrainian].

Received: 29.05.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ISSUES OF WORLD HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.106>

UDC 94(4)(32.019.51:378.4)(470+571)“18”

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

ResearcherID Web of Science: AAU-6834-2020

THE ROLE OF UNIVERSITIES IN MODERNISATION PROCESSES AGAINST THE BACKGROUND OF ATTEMPTATIONS OF SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS IN THE RUSSIAN EMPIRE (60s–70s of the XIX Century)

The article highlights the role of universities as centres of intercultural communication in the broader context of analysing the reformist experience of the Russian Empire in the 60s and 70s of the nineteenth century on the basis of the study of memoirs, periodicals of the nineteenth century, as well as documents of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, which were first introduced into scientific circulation. The conclusions emphasise that despite the implementation of peasant, judicial and military reforms, and the introduction of elected local government, the Russian empire did not undergo a radical modernisation of socio-political life, and the authoritarian principles of state governance remained unchanged. Attempts to implement liberal reforms remained half-hearted and incomplete, and the idea of establishing a constitutional monarchy proved unviable in the realities of an autocratic police

state. At the same time, during the nineteenth century, in the Russian empire, the role of universities as factors of modernisation and a wide range of socio-cultural processes related to the development and implementation of scientific ideas, scientific and theoretical support for economic development, the formation of staff potential and the cultivation of social consciousness focused on political emancipation was established. The development of a university corporate culture based on the principles of autonomy was in sharp contrast to the foundations of the Russian imperial autocracy. Despite the fact that imperial universities were founded to implement the autocratic (in particular, Russification) policy, they became the source and catalyst of modernisation processes, ensuring the rise of the educational and cultural level of society by training personnel for the most important spheres of social life — science, pedagogy, public administration, various sectors of the economy, legal activities, medicine, literature, journalism, etc. Universities were powerful instruments of westernisation processes, centres for the development of international scientific and educational cooperation, and conductors of scientific knowledge, technological innovations, and ultimately the legal principles and socio-cultural values of European civilisation. Representatives of the teaching corporation and university graduates were actively engaged in educational activities, popularising scientific knowledge among the general public, giving public speeches and open lectures, participating in the development of book publishing, periodicals and public scientific organisations, thus influencing public consciousness and developing the scientific and theoretical basis for modernisation reforms. The university environment provided fertile ground for the rise of opposition to the autocracy, national and cultural movements, and the cultivation of socio-political thought consonant with the European ideological trends of the time.

Keywords: *modernisation, westernisation, Russian Empire, reforms, universities, social and political life.*

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

ResearcherID Web of Science: AAU-6834-2020

РОЛЬ УНІВЕРСИТЕТІВ У МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ НА ТЛІ СПРОБ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (60–70-ті рр. XIX ст.)

У статті висвітлюється роль університетів як центрів міжкуль-турної комунікації у ширшому контексті аналізу реформаторського досвіду Російської імперії 60–70-х рр. XIX ст. на основі дослідження мемуарної літератури, періодики XIX ст., а також вперше запровад-жених до наукового обігу документів Центрального державного істо-ричного архіву України м. Києва. У висновках наголошується, що попри проведення селянської, а також судової і військової реформ, запро-вадження виборного місцевого самоврядування, у Російській імперії не відбулося кардинальної модернізації суспільно-політичного життя, непо-рушними залишилися авторитарні засади державного управління. Спроби здійснення ліберальних реформ залишилися половинчастими й незавершеними, а ідея встановлення конституційної монархії виявилася нежиттєздатною в реаліях самодержавно-поліцейської держави. Водно-час упродовж XIX ст. у Російській імперії утверджується роль універ-ситетів як чинників модернізації і широкого спектру соціокультурних процесів, пов'язаних із виробленням та реалізацією наукових ідей, нау-ково-теоретичним забезпеченням економічного розвитку, формуванням кадрового потенціалу і плеканням суспільної свідомості, орієнтованої на політичну емансипацію. Розвиток університетської корпоративної культури, базованої на принципах автономії, різко дисонував із засадами російського імперського самодержавства. Попри те, що імператорські університети засновувалися з метою реалізації самодержавної (зокрема русифікаторської) політики, саме вони стали джерелом і каталізатором модернізаційних процесів, забезпечуючи піднесення освітнього й куль-турного рівня суспільства шляхом підготовки кадрів для найважливіших сфер соціального життя — науки, педагогіки, державного управління, різних галузей економіки, юридичної діяльності, медицини, літератури, журналістики, тощо. Університети були потужними інструментами вестернізаційних процесів, центрами розвитку міжнародної науково-освітньої співпраці, провідниками наукових знань, технологічних новацій і зрештою правових принципів і соціокультурних цінностей європейської цивілізації. Представники професорсько-викладацької корпорації і ви-пускники університетів активно здійснювали просвітницьку діяльність, популяризували наукові знання серед широкої громадськості, виступали з публічними промовами й відкритими лекціями, брали участь у розвитку

книгодрукування, періодичної преси та громадських наукових організацій, здійснюючи в такий спосіб вплив на суспільну свідомість, розробляючи науково-теоретичну базу модернізаційних реформ. Університетське середовище надавало поживний ґрунт для піднесення опозиційних до самодержавства настроїв, національно-культурних рухів, плекання суспільно-політичної думки, співзвучної тогочасним європейським ідеологічним течіям.

Ключові слова: модернізація, вестернізація, Російська імперія, реформи, університети, суспільно-політичне життя.

In the context of ensuring the intellectual component of the processes of developing a model and mechanisms for modernising the state and legal foundations of the Russian empire under the influence of European experience, a crucial role belonged to the scientific and educational environment, in particular, to universities, which acted as conductors of the latest socio-political ideas and concepts, knowledge and innovative technologies. The study of the role of universities as a factor of modernisation processes and intercultural communication contributes to a deeper understanding and comparative study of the internal political situation in the Russian empire and the pan-European trends in the intellectual and state-legal development of the nineteenth century. In contemporary Ukrainian historiography, the topic of international scientific relations of the nineteenth century and the place and role of Ukraine universities in them is becoming more and more relevant¹. The purpose of this article is to reveal the role of universities as centres of intercultural communication in the broader context of analysing the reformist experience of the Russian empire in the 60s and 70s of the nineteenth century on the basis of the study of memoirs, periodicals of the nineteenth century, as well as documents of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, which were first introduced into scientific circulation.

During the nineteenth and early twentieth centuries, against the backdrop of rapid economic development, the Industrial Revolution and technological progress, universal processes of socio-political modernisation, driven by revolutionary events on the one hand and comprehensive reforms on the other, became of pan-European importance. Political modernisation also reached Central and Eastern Europe, in particular, as a result of the "Spring of Nations" of 1848–1849, Austria's defeat in the Austro-Italian-French War of 1859 and the Austro-Prussian War of 1866, as well as the dangers of Russian ideological expansion based on the ideas of pan-Slavism, the Austrian authorities faced serious challenges in the context of stabilising the internal political situation and interethnic relations within the state, and thus preserving its role in maintaining the balance of the Central European geopolitical space in the

system of international relations in Europe, by implementing political reforms and a balanced national and state policy under the auspices of the Habsburg dynasty, which was associated with the heritage of the Holy Roman Empire of the German nation. As a result of a compromise with the Hungarian national movement, the Austro-Hungarian dualist constitutional monarchy was established in accordance with the agreement signed in February 1867. According to the law dated 21 December "On the General Rights of Citizens of the Kingdoms and Lands Represented in the Reichsrat", democratic freedoms, equality of all before the law, inviolability of private property, etc. were introduced. Foreign policy, military, and financial issues remained under the general imperial jurisdiction. Freedom of religion, equality of rights of all nations of the state, especially in terms of preserving and developing their own national identity and language, were proclaimed.

In the Russian empire during the era of the Great Reforms, the role of public opinion in the context of transforming the system of social communications and public policy was on the agenda, and uncensored works were distributed, including publications of the Free Russian Printing House founded by A.I. Herzen in London in 1853. Awareness of the shortcomings of the Russian empire's foreign policy, which became apparent during the Eastern War of 1853–1856, prompted the tsarist government to take measures to overcome its isolation in the international arena and to ensure influence on the public opinion of foreign countries. However, the tsarist government had previously used the benefits of Western European modernity, such as liberal freedoms, in the propaganda interests of the autocratic regime, for example, in 1844, a polemical response by the Russian writer N. Grech was published in Paris and Brussels as a reaction to the resonance in Europe of the Marquis de Custine's travel notes "Russia in 1839" (Paris, 1843)². In 1855, under the guise of an independent, privately funded press, but in fact with the aim of providing propaganda support for Russia's official foreign policy to the Western European public, the newspaper "Le Nord" was founded in Brussels under the tacit patronage of the tsarist government (from 1863 it was published in Paris, and from 1864 to 1892 — again in Brussels). According to a secret report from the Russian envoy in Constantinople to the director of the Asiatic Department (dated 16 January 1866), "...a certain outrageous brochure in the Little Russian dialect was printed abroad, which was sent in large numbers to Ukraine, as they say, through some professors of the Kyiv University"³.

The process of developing programmes for the transformation of the state system of the Russian empire and socio-political reforms in accordance with the latest requirements of the time and modernisation processes in Europe began in the second half of the 1850s. Reforms aimed at state-political, economic, socio-cultural modernisation were designed to strengthen the

foundations of Russian imperial statehood through the use of Western technologies, and Westernisation tools were used to overcome the military-technological gap and strengthen positions in the competitive confrontation with the West, while not affecting the foundations of the authoritarian political regime, as well as the paternalistic values of socio-political life in the absence of civil society. In the context of attempts to instil elements of Western European political culture in Russia, there was no development of mechanisms of public influence and control over socio-political and economic processes in the state, no comprehensive transformation of the centralised and cumbersome bureaucratic system of public administration, no introduction of parliamentarism as an alternative to autocracy. The abolition of previous censorship for a certain segment of print media was accompanied by increased censorship pressure on the periodicals.

The impetus to public debate on the ways of reform in the Russian empire was given by the publication in 1869 of the work by the Pan-Slavic ideologue N.Y. Danilevsky "Russia and Europe. A look at the cultural and political relations of the Slavic world with the Romano-Germanic world", which advocated the thesis that the European (Romano-Germanic) cultural and civilisational type should be replaced by the East Slavic one. Danilevsky emphasised Russia's special path and the unacceptability of Western European models of development for it, of "the insignificant historical role of imitators of Europe", contrasting it with the idea of the Pan-Slavic Union under Russian hegemony, a prerequisite for the implementation of which was to be "the struggle against Europe"⁴.

The defeat of the Russian empire in the Eastern (Crimean) War of 1853–1856 clearly demonstrated the crisis in the political and economic systems and the need to create conditions for overcoming the gap with European countries in terms of industrial development, which included, first of all, the abolition of serfdom. However, the Russian nobility was not ready to abandon the actual preservation of the vestiges of serfdom, the land issue remained unresolved, and the economic dependence of the peasantry was still intact.

In connection with the implementation of reforms in the economic sphere, the agenda included the introduction of electoral bodies of local self-government common to all estates in the form of zemstvos, which were included in the feudal structure of Russia's state administration and had limited powers, and their activities were effective primarily in the development of primary education and health care in rural areas. In the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, the liberal socio-political movement was formed on the basis of zemstvos.

The judicial reforms initiated in 1864 were intended to help introduce elements of Western European political culture based on Roman law (including

the concepts of judicial independence, separation of executive and judicial powers, adversarial proceedings, the bar and jury, and publicity of court hearings), as well as political and legal theories of the West, to establish legal norms that regulated social relations, and to develop jurisprudence as a scientific field. On the territory of Right-Bank Ukraine (Kyiv, Podillia, and Volyn provinces), the government slowed down the introduction of important principles of judicial reform, such as the principle of elected magistrates, which would have allowed local landowners of Polish origin to be elected to these positions. Instead, starting in 1872, the Ministry of Justice appointed the magistrates in this region.

Against the backdrop of the modernisation processes of the 1860s and 1870s in the Russian empire, one of the central places belonged to military reforms aimed at strengthening the army and raising its authority in the international arena, which had been lost as a result of the Eastern (Crimean) War of 1853–1856. The system of state administration and the ideological foundations of social and political life were militarised.

Universities became a source of liberal ideas, constitutional concepts, and ideas about civil liberties, bringing the values and principles of pan-European university culture to the Russian empire, thus undermining the ideological foundations of autocracy. The university environment became a field of collision between the principles of autocratic rule and the ideas of academic freedom and autonomy, against the background of the growing number of students and their participation in socio-political processes. The General University Statute of 1863 laid the groundwork for reforming the scientific, educational, financial, and legal spheres of university activity and strengthening the legal framework for internal self-government. However, the trustees of the educational districts still had enough powers to restrict the rights of the teaching corporation and the autonomy of universities and to keep the entire range of their activities under their administrative control, along with the Minister of Education. Foreign, primarily German, scientists took part in the discussion of the draft statute, as the formation of universities in the Russian empire took place in close cooperation with Western European scientific institutions. The development of the statute was based on the work done by K.D. Kavelin during his business trip to European countries to study their experience in organising university activities. However, instead of the basic principle of the German university system — academic freedom (*akademische Freiheit*), i.e. freedom of teaching (*Lehrfreiheit*) and freedom of learning (*Lernfreiheit*) — the French model, which provided for mandatory compliance with curricula, was used as a basis for the preparation of the 1863 statute. The ideas of academic freedom and public control over university life were never enshrined in the reforms.

During the "Spring of Nations" of 1848–1849, when the tsarist government sought to prevent the spread of the influence of the European revolutionary process in the Russian empire, universities were threatened with closure, the number of students was limited, and the supervision and censorship of the press was intensified. University councils were deprived of the right to elect a rector, and not only business trips but also holidays abroad were banned. The teaching of social sciences was under strict control; state law of European states (from 1849) and philosophy (from 1850) were removed from the educational process, but logic and psychology were taught by professors of theology. Kharkiv and Kyiv universities were subordinated to the governors general.

Instead, in the second half of the 1850s and early 1860s, the wave of reforms saw the expansion of university rights, for example, in 1856 the practice of sending young scientists abroad to prepare for the professorship was fully restored; in 1859 it was allowed to import literature from abroad without censorship; in 1860 the department of philosophy was restored, etc. Focusing on the discussions that preceded the adoption of the university statute of 1863, V.S. Ikonnikov quotes one of the opinions typical for the public consciousness of the time: "What made Europe the first country in the world? What gave it tremendous power? — Science. Where is the source and support of science?" — In universities, mainly"⁵. On the eve of the introduction of the university statute of 1863, the staffing problem remained particularly acute, for example, St. Volodymyr's University lacked 1/3 of its professors. Among the reasons for this phenomenon was the strict regulation of teachers' activities, as well as the lack of proper scientific coordination both within the Russian empire and with European scholars. On the pages of the Herald of Europe P.G. Vinogradov compared the unresolved "university question" to a national catastrophe, emphasising: "Nevertheless, the viability of the rest of the country's educational system depends on the functioning of the university as a central educational body: all general and special schools, all higher, secondary and primary teaching, all professions, since they are based on knowledge and skills, to a greater or lesser extent receive their direction and vital impulses from the university. The alarming formulation of the university issue for society is the same as the diagnosis of a heart defect for a patient". In the end, the universities founded by the government began to arouse in the government itself "a distrust of the free spirit of university research and teaching, a fear that the leaven that introduces fermentation of thought into the minds of the people will undermine the foundations of order and power. From this point of view, rapprochement with the West seemed not only progress, but also a danger"⁶. A characteristic feature of the development of universities in the Russian empire was the frequent change of the statutes that regulated their activities, due to the influence of political factors.

In accordance with the 1863 statute, the university had the Faculties of History and Philology, Physics and Mathematics, Law and Medicine. The general management of the university was carried out by the rector, elected by the Council for four years from among the ordinary professors. The teaching staff and the number of departments were expanded, conditions were created for competition between professors and private associate professors, salaries were increased, and the activities of educational and auxiliary units (libraries, laboratories, classrooms, etc.) and textbooks were financed.

Since the second half of the 1850s, there has been a clear trend towards the renewal of university faculty, which was ensured primarily by the introduction of the tradition of foreign research trips for scientists preparing to become professors⁷. These scientific trips, which usually lasted about two years and covered several European countries, primarily Germany and France, had a significant impact not only on the professional development of young scientists, but also on the formation of their worldview, socio-political views, and cultural values. The subjects of the autocratic empire had broad prospects for studying state law, the foundations of the constitutional order, legal mechanisms for ensuring civil liberties, the specifics of local self-government in European countries, attending parliamentary and court sessions, and public rallies. Travels to Austria-Hungary provided rich material for comparative analysis, during which scholars from Dnipro Ukraine had the opportunity to learn about the legal situation of Ukrainians in Galychyna, Bukovyna, and Transcarpathia, the peculiarities of the internal policy of the Habsburg monarchy, and to establish contacts with leading Slavic scholars and socio-political figures. Foreign research trips allowed scholars to directly observe and comprehend key events in the European history of the nineteenth century related to large-scale state reforms, the development of the constitutional process, dynamic scientific, technological and industrial progress, the development of a transport and communication network, modernisation and urbanisation, the growth of education, ideological trends and political parties, the expansion of voting rights, and the rise of national movements that affected the development of literature and art.

Foreign research trips of university scientists played an important role in the process of shaping public consciousness, broadening worldview horizons, overcoming stereotypes, and establishing intercultural dialogue. Immersing themselves in the socio-cultural environment of European countries, they inevitably compared their way of life, level of scientific and technological development, social and state system, and system of values with the realities of the Russian empire, deepened their understanding of its internal problems, and at the same time acculturated to Europe. Scientific missions should be seen as a social phenomenon, part of a wider network of intercultural communication,

exchange of socially important innovative knowledge and technologies that give impetus to global evolutionary processes. In Europe, the tradition of travelling for scientific and educational purposes dates back to the Middle Ages, when universities brought together students from different European countries, thus performing a unique function of cultural and civilisational integration. Scientific and technological progress, the modernisation of social and political life, and the development of transport infrastructure, including railways, communications and services, led to an increase in the mobility of the European population in the nineteenth century.

Understanding the macro-processes of intercultural interaction is impossible without analysing and reconstructing specific historical phenomena, the phenomena of interpersonal communications, one of the important sources for the study of which is, for example, the memoirs of A.V. Romanovych-Slavatynskyi. After being elected an adjunct of state law at St. Volodymyr's University, in 1860 A.V. Romanovych-Slavatynskyi received a two-year foreign assignment with a salary of 1600 rubles per year. It was the first trip to Europe for the Kyivan scholar, who "had never been further than Nizhyn and Kyiv, and had never even seen a railway"⁸. In the near future, from an inexperienced provincial tourist who, together with his wife, packed two huge suitcases with various, mostly unnecessary, things, Romanovych-Slavatynskyi was to adopt the "technique of voyage" from European tourists, and above all from the famous "masters of travel" of the British. Among the massive luggage, a special place belonged to books: N.V. Gogol's prose poem "Dead Souls", works by M.Y. Lermontov, and B.N. Chicherin's book "Regional Institutions of Russia in the Seventeenth Century", between the pages of which he dried a sprig of ivy cut at the grave of G.-W.-F. Hegel in Berlin. Along the way, Romanovych-Slavatynskyi looked closely at the landscapes and monuments of the Volyn province — Rivne, Novohrad-Volynskyi, Dubno, but he was especially interested in the city of Korets, "...in which I saw the ruins of a castle — a harbinger of the feudal castles that I would see on the banks of the Rhine"⁹. Describing Lublin as "quite an interesting city," the Kyivan scholar was fascinated by the "magnificent city" of Warsaw, walking its streets with his friend from the gymnasium and university, Mr Danczych. Here, Romanovych-Slavatynskyi overcame his fear of an unprecedented means of transport, the railway train, by purchasing a second-class ticket to Breslau, where he stayed in an inexpensive hotel and saw down duvets for the first time. He was deeply moved by the crowds of cheerful and carefree children in the gardens and boulevards, as such touching images of a happy childhood contrasted with the realities of the Russian empire. Recognising the beauty of Breslau, more than 20 years later, in 1881, the Kyiv scholar, during his second visit to Breslau, appreciated its rapid development and transformation into one

of the "best cities in Germany". In Berlin, he rented an apartment not far from the university, walked through Tiergarten Park in the centre of Berlin and the Zoological Garden, and the Charlottenburg Garden evoked nostalgic memories of Poltava landscapes. In Potsdam, the scholar saw the Prussian king, the "romantic on the throne" Friedrich Wilhelm IV, sitting on a bench near the art gallery, surrounded by several court footmen. Comparing Friedrich Wilhelm IV with his younger brother, the regent, the future German Emperor Wilhelm I, Romanovych-Slavatynskyi emphasised the fundamental differences between them in both appearance and character traits. Friedrich Wilhelm IV highly valued science and art, was friends with A. von Humboldt, supported construction in Berlin and Potsdam, in particular the construction of Cologne Cathedral, and refused to accept the imperial crown from the Frankfurt National Assembly (1849). In his memoirs, the Kyivan scholar assessed the first emperor of united Germany, Wilhelm I, as a diametrically opposed figure.

Romanovych-Slavatynskyi usually went to the University of Berlin with his wife, and while he was listening to lectures, she would take a walk in the chestnut garden. Among the variety of courses, he devoted most of his time to the lectures of the Prussian politician and lawyer, one of the leaders of the National Liberal Party, Y.-R.-H.-F. Gneist. Despite the fact that the Prussian professor had a belligerent appearance, Romanovych-Slavatynskyi remembered his lectures for their clarity of presentation, they were pleasant to listen to and take notes, and the expressiveness of the lecturer's German language greatly facilitated its understanding by foreign students. The Kyiv adjunct paid attention to the lectures on the history of the scholar and politician, member of the Frankfurt Parliament (1848–1849) J.-G.-B Droysen, who substantiated the idea of uniting Germany under Prussian leadership. It is no coincidence that Romanovych-Slavatynskyi focused on Droysen's role in ideological support for foreign policy aimed at achieving Prussia's pan-German and European leadership. After all, the presence of a significant number of military personnel at his lectures was evidence of active propaganda preparation on the eve of such armed conflicts as the Danish (Second Schleswig) War of 1864, the Austro-Prussian War of 1866, and the Franco-Prussian War of 1870–1871. Romanovych-Slavatynskyi's attention was drawn to the figure of the gifted "aristocrat of the Jews" German lawyer F.-J. Stahl, his elegance and elegant dress, and his social manners in dealing with ladies. Putting aside L. von Ranke's unusual manner of grimacing during his lectures, the Kyivan scholar recognised him as a "great force" in historical science. In Cologne, on the banks of the Rhine, Romanovych-Slavatynskyi experienced an emotional uplift, enjoyed local cuisine, especially poulardes, lobster, and bread baked from rye harvested in the Rhine fields, which evoked memories of Poltava province. In Liège (Lüttich), while walking with his wife in a public garden, he

met a former countrywoman, a fugitive serf from the village of Rudnytske, Pereyaslav district, who had almost forgotten her native language but had preserved her precious memories of her native village. After an excursion to the Belgian cities of Bruges, Ghent, and Antwerp, Romanovych-Slavatynskyi set out from Ostend on his first ever voyage by sea to London. At first, the dampness of London was depressing, but later he got used to "not parting with his umbrella". "The sights of London! Is there any city in the world that has so many of them? As a political scientist, anglophile, I was particularly interested in the Parliament and the Westminster courts, which I visited quite often," the Kyiv adjunct noted. He studied parliamentary procedure, watched debates in both the House of Lords and the House of Commons, improved his English by listening to MPs' speeches and reading "The Times", and in the Westminster courts he was struck by the delicate treatment of defendants. On the table of the British Museum's lecture theatre, he saw the Economic Index, a journal published by I.V. Vernadsky in St. Petersburg in 1857–1861.

According to Romanovych-Slavatynskyi, the beauty of London's parks was superior to the Summer Garden in St. Petersburg, the Tuileries and Luxembourg Gardens in Paris, the Tiergarten in Berlin, and the parks of Vienna. During his stay in London, he took the opportunity to visit A.I. Herzen with his wife, who started a conversation about the work of the English historian H.-T. Buckle and the magazine *Sovremennik*, but was dissatisfied with the lack of knowledge of these issues of the Kyiv adjunct, who was busy exclusively with his exams and dissertation. During a charity concert in support of the Garibaldi people, where Bortnyansky's works were performed, Romanovych-Slavatynsky observed the enthusiasm of the English public. As a subject of the autocratic empire, he watched the rally in London with particular interest and even signed a petition, which he later wrote down in his memoirs: "In 1860, the House of Commons decided to abolish Stamp-duty, a tax on newsprint stamps, i.e. a tax on paper. The House of Lords disagreed and decided to keep the Stamp Duty. A cry went up all over England: the House of Lords had exceeded its constitutional powers... Meetings began to gather all over England to protest against this unheard-of usurpation of the House of Lords, which violated all the customs and traditions of the country"¹⁰. Having seen the sights of London, Romanovych-Slavatynskyi stated that to get to know England, it is not enough to visit its capital, because it is in the rural life of this country that its aristocracy, strength and charm are most clearly reflected. After reaching Oxford by train, he walked around the city, surrounded by green meadows and fields, and enjoyed the aroma of mown grass, but a glass of local whiskey seemed no better than the potato vodka of Polissia. In Birmingham, the Kyivan scientist accidentally came to a Quaker meeting. He was deeply impressed by the "smoky factory city" of Manchester, which contrasted with the aristocratic Leamington.

Romanovych-Slavatynskyi and his wife travelled across the English Channel by steamer to France, which greeted them with bright sunshine. "I don't know why," he remarked, "but as soon as I enter its borders, my soul is filled with a kind of joyful, comforting feeling — as if I had come home. Is it because I have many drops of my grandfather's French blood in my blood, because I was called a Frenchman as a child, and I have always considered France my second homeland?"¹¹ Romanovych-Slavatynskyi highly appreciated the melodiousness of the French language, the giftedness of the French people and their contribution to the enrichment of the world's cultural heritage. Recognising the petite and graceful Parisian women as representatives of "one of the most extraordinary female types", he regretted that they often had to do men's hard work. The Kyiv adjunct managed to visit the Louvre, Palais Royal, Champs Elysées, Tuileries Garden, and Versailles. In Paris, Romanovych-Slavatynskyi accidentally met F.F. Erhardt, an extraordinary professor of public health at the St. Volodymyr's University, who entertained others with his jokes during lunch at the boarding house.

Welcoming the introduction of the 1863 statute, Romanovych-Slavatynskyi noted that if it had been established in the universities of the Russian empire, "the history of the latter would not have had many sad pages." In 1872, in accordance with an order of the Ministry of Public Education, the Council of St. Volodymyr's University considered revising the 1863 statute. It was about proposals to amend the existing statute "in order to fully and properly fill all vacant chairs in a timely manner and to enhance the studies of students". The development of such proposals was entrusted to an 8-member commission, specially created by the Council and headed by Rector N.-K.-P. Bunge. In general, the process of revising the 1863 university statute, which took place during the 1870s under the influence of the Ministry of the Interior, resulted in a restriction of the autonomy of the teaching corporation, the powers of the Councils, and increased administrative and police pressure.

In his memoirs, Professor N.K. Rennenkampff of St. Volodymyr's University pointed to a social "awakening" as a result of the events of the Eastern (Crimean) War of 1853–1856, first of all, it was about the intensification of scientific and literary life, the establishment of convictions about the need for reforms — "soon they started talking about the liberation of the peasants, the ever-memorable blessed abolition of serfdom was revealed, which charged all segments of society and was a dead noose on the government itself...". "Sevastopol's troubles and disorder", — the professor noted, — "revealed our inner powerlessness and so many dark sides of society that they upset everyone and undermined faith in the superiority and firmness of our order"¹². The social "awakening" of 1855–1856 also affected Kyivans, especially students of St. Volodymyr's University, "in whom it manifested

itself with particular force and fervour"¹³. At the same time, the student movement in Kyiv in the early 1860s was characterised by local specifics due to the distinct influence of the "Polish element". A.V. Romanovych-Slavatynskyi wrote about the quantitative predominance of students of Polish origin at Kyiv University in his memoirs about his student life in 1850–1855: "In short, this part of the student body was especially spectacular and shone in Kyiv salons. St. Volodymyr's University — this stronghold of the Russian nation in the opinion of its founder, Emperor Nicholas — was located as if in Krakow, not in Kyiv"¹⁴.

In the context of the Polish national liberation movement of the 1860s, Polish students at Kyiv University were the driving force behind a wide range of anti-government protests. Thus, during the announcement of the tsarist manifesto of 19 February 1861 on peasant reform on Khreshchatytska Square in Kyiv, several people, including students, refused to take off their hats despite the remarks of the quartermaster. Among them was student Konrad Paszkiewicz, who had previously been the focus of administrative and punitive authorities because of his participation in memorial services for the dead Poles (during the shooting of a demonstration in Warsaw on 27 February 1861 by the Russian military)¹⁵.

In 1861, an appeal to Poles, Ruthenians, and Lithuanians was circulated on the territory of the Kyiv Military, Podillia, and Volyn Governorate, inviting them to send deputies from scientific and literary societies, universities, and various estates to the city of Horodło in the Kingdom of Poland to participate in the celebration of the anniversary of the Union of Horodło in 1413, concluded on 2 October in the city of Horodło on the Western Bug between King Władysław II Jagiełło and Grand Duke of Lithuania Vytautas. This Polish-Lithuanian agreement proclaimed the unification of Poland and the Grand Duchy of Lithuania into a single state. Accordingly, the administration of the Kyiv military, Podillia, and Volyn governor general recommended that the leadership of the Kyiv educational district, in order to prevent the participation of students of St. Volodymyr's University in the demonstration in Horodło, not grant them leave to the Kingdom of Poland and the provinces of the Southwestern Krai¹⁶. However, in October 1861, Governor-General I.I. Vasylychikov received information that two students were being sent to Horodło as deputies from the university¹⁷. In response to I.I. Vasylychikov's request, the leadership of the Kyiv educational district sent the following statement, classified as "secret" (4 November 1861):

"In consequence of my letter No. 4523, dated 7th October this year, I have the honour to inform your excellency that, as the acting inspector of students informs me, no one has been dismissed from St. Volodymyr's University to Gorodło, but it is believed that there may be there some of those who were

dismissed on leave to the Kingdom of Poland by special order of 4th July this year, and have not returned to the present time, namely: Severin Bronevsky and Fomas Trombczewski, or Osip Vasevich and Stepan Kotsyubsky, who were dismissed on the 29th of last September to enter the Moscow University"¹⁸.

At the request of Governor-General I.I. Vasilchikov, Alexander II personally granted permission to dismiss from St. Volodymyr's University and send to their place of residence under strict police supervision all Polish students who had participated in demonstrations and "whose behaviour the police and university authorities have bad information about"¹⁹. For example, student V. Yaroshynskyi, who had been involved in anti-government demonstrations three times, had to leave Kyiv for his family in Nizhyn and provide a receipt undertaking not to return without a special order²⁰.

In general, despite the implementation of peasant, judicial and military reforms, and the introduction of elected local government, the Russian empire did not undergo a radical modernisation of socio-political life, and the authoritarian principles of state governance remained unchanged. The inconsistent nature of the "Great Reforms" culminated in the rejection of M. Loris-Melikov's draft of the so-called "Constitution", followed by the launch of Alexander III's counter-reforms. Attempts to implement liberal reforms remained half-hearted and incomplete, and the idea of establishing a constitutional monarchy proved unviable in the realities of an autocratic police state. At the same time, during the nineteenth century, in the Russian empire, the role of universities as factors of modernisation and a wide range of socio-cultural processes related to the development and implementation of scientific ideas, scientific and theoretical support for economic development, the formation of staff potential and the cultivation of social consciousness focused on political emancipation was established. The development of a university corporate culture based on the principles of autonomy was in sharp contrast to the foundations of the Russian imperial autocracy. Despite the fact that imperial universities were founded to implement the autocratic (in particular, russification) policy, they became the source and catalyst of modernisation processes, ensuring the rise of the educational and cultural level of society by training personnel for the most important spheres of social life — science, pedagogy, public administration, various sectors of the economy, legal activities, medicine, literature, journalism, etc. Universities were powerful instruments of westernisation processes, centres for the development of international scientific and educational cooperation, and conductors of scientific knowledge, technological innovations, and ultimately the legal principles and socio-cultural values of European civilisation. Representatives of the teaching corporation and university graduates were actively engaged in educational activities, popularising scientific knowledge among the general public, giving public

speeches and open lectures, participating in the development of book publishing, periodicals and public scientific organisations, thus influencing public consciousness and developing the scientific and theoretical basis for modernisation reforms. The university environment provided fertile ground for the rise of opposition to the autocracy, national and cultural movements, and the cultivation of socio-political thought consonant with the European ideological trends of the time.

¹ Див., наприклад: Стельмах С.П. Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині XIX ст. *Вісник Київського національного університету, серія «Історія»*. 1998. Вип. 38. С. 3–9; Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. Київ, 1997; Стельмах С.П. Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX — початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 148–152; Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX — початок XX століття. Київ, 2005; Баженова Г.Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. XIX — поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008; Єгорова О.В. Наукові закордонні відрядження правознавців університетів України (остання третина XIX — початок XX ст.). *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 20–29; Лиман С.І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858–1859 рр.» професора Харківського університету Д.І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2016. Вип. 1 (34). С. 126–130; Лиман С.І. Из истории международного туризма: Англия начала 1860-х гг. глазами адъюнкта Киевского Университета Св. Владимира А.В. Романовича-Славатинского (1832–1910). *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2016. Вип. 2 (35). С. 107–112; Лиман С.І. Из истории международного туризма: Франция начала 1860-х гг. глазами А.В. Романовича-Славатинского. *Стан і перспективи сучасного туризму: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції з міжнародною участю (м. Суми, 29 листопада 2017 р.)*. Суми, 2017. С. 237–244 та ін.

² Див., напр.: Custine, Astolphe de. *Rosja w roku 1839*. Warszawa : Państwowy instytut wydawniczy, 1995. 1 / tł., przypisami i posłowiem opatrz. P. Hertz. 570 s.; 2 / tł. 525 s.;

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). Ф. 489. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 56.

⁴ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Романо-Германскому. Спб.: «Общественная Польща», 1871. С. 469, 470, 429, 435.

⁵ Иконников В.С. Русские университеты в связи с ходом общественного образования. *Вестник Европы*. 1876. № 11. С. 117.

⁶ Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах. *Вестник Европы*. 1901. № 9. С. 537–538.

⁷ Див.: Иваненко О. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.). Київ, 2013. 375 с.

⁸ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. № 3. С. 192.

⁹ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. № 3. С. 193.

- ¹⁰ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. Вестник Европы. 1903. № 3. С. 207.
- ¹¹ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. Вестник Европы. 1903. № 3. С. 211.
- ¹² Ренненкампф Н.К. Киевская университетская старина (События в университете Св. Владимира в 1860–1862 гг.). *Русская старина*. 1899. № 7. С. 33.
- ¹³ Ренненкампф Н.К. Киевская университетская старина (События в университете Св. Владимира в 1860–1862 гг.). *Русская старина*. 1899. № 7. С. 35.
- ¹⁴ Романович-Славатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. № 2. С. 623.
- ¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 59. Арк. 1–1 зв.
- ¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 7. Арк. 30–30 зв.
- ¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 7. Арк. 50.
- ¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 7. Арк. 52–52 зв.
- ¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 142–142 зв.
- ²⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 457. Арк. 107–107 зв.

REFERENCES

1. Bazhenova, H.Yu. (2008). Mizhnarodni zv'iazky istoriyiv Rosii (dr. pol. XIX — poch. XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Custine, A. de. (1995). *Rosja w roku 1839*. (Vols. 1–2). Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy [in Polish].
3. Danilevskij, N.Ja. (1871). *Rossija i Evropa. Vzgljad na kul'turnye i politicheskie otnoshenija Slavjanskogo mira k Romano-Germanskomu*. Sankt-Peterburg [in Russian].
4. Ikonnikov, V.S. (1876). Russkie universitety v svjazi s hodom obshhestvennogo obrazovaniya. *Vestnik Evropy*, 11, 73–132 [in Russian].
5. Ivanenko, O. (2013). *Universytety Ukrainy v mizhnarodnykh naukovykh zv'iazkakh Rosijs'koi imperii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Liman, S.I. (2016). Iz istorii mezhdunarodnogo turizma: Anglija nachala 1860-h gg. glazami adjunkta Kievskogo Universiteta Sv. Vladimira A.V. Romanovicha-Slavatinskogo (1832–1910). *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Istoriia*, 2(35), 107–112 [in Russian].
7. Liman, S.I. (2017). Iz istorii mezhdunarodnogo turizma: Francija nachala 1860-h gg. glazami A.V. Romanovicha-Slavatinskogo. *Stan i perspektyvy suchasnoho turyzmu: Materialy III Vseukrains'koi nauково-praktychnoi internet-konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (m. Sumy, 29 lystopada 2017 r.)*. Sumy [in Russian].
8. Lyman, S.I. (2016). Zvit pro podorozh Zakhidnoiu Yevropoiu v 1858–1859 rr. profesora Kharkivs'koho universytetu D.I. Kachenovs'koho iak dzhерelo z istorii vitchyznianoho turyzmu. *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Istoriia*, 1(34), 126–130 [in Ukrainian].
9. Rennenkampf, N.K. (1899). Kievskaja universitetskaja starina (Sobytyja v universitete Sv. Vladimira v 1860–1862 gg.). *Russkaja starina*, 7, 31–49 [in Russian].
10. Romanovich-Slavatinskij, A.V. (1903). Moja zhizn' i akademicheskaja dejatel'nost'. 1832–1884 gg. *Vestnik Evropy*. 1903, 3, 168–214 [in Russian].
11. Stel'makh, S.P. (1997). *Istorychna dumka v Ukraini XIX — pochatku XX stolittia*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Stel'makh, S.P. (2005). *Istorychna nauka v Ukraini epokhy klasychnoho istoryzmu. XIX — pochatok XX stolittia*. Kyiv [in Ukrainian].

13. Stel'makh, S.P. (1998). Mizhnarodni zv'iazky istorykiv Ukrainy u druhij polovyni XIX st. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu. Istoriia*, 38, 3–9 [in Ukrainian].
14. Stel'makh, S.P. (2004). Vcheni Kyivs'koho universytetu v nimets'kykh universytetakh (XIX — pochatok XX st.). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 16, 148–152 [in Ukrainian].
15. Vinogradov, P.G. (1901). Uchebnoe delo v nashih universitetah. *Vestnik Evropy*, 9, 537–573 [in Russian].
16. Yehorova, O.V. (2013). Naukovi zakordonni vidriadzhennia pravoznavtsiv universytetiv Ukrainy (ostannia tretyna XIX — pochatok XX st.). *Humanitarnyj zhurnal*, 3, 20–29 [in Ukrainian].

Received: 15.05.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.124>
УДК 94:338(091)“18/19”(045)

Ірина Шандра

д-р. іст. наук, проф.

Харківська державна академія культури
61057, Україна, Харків, Бурсацький узвіз, 4

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

ResearcherID Web of Science: AAY-4824-2020

ПОГЛЯД ЗЗОВНІ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЦАРСТВА ПОЛЬСЬКОГО (друга половина XIX — початок XX ст.)*

В історичних джерелах зустрічаємо численні позитивні відгуки про промисловий розвиток Царства Польського у другій половині XIX ст. навіть від тих осіб, походження й соціальний статус яких заздалегідь визначали їхнє критичне ставлення до Польщі.

Зростаюча конкуренція польських товарів щодо російських у другій половині XIX ст., а також поширеність німецького землеволодіння на польських землях учергове підвищили інтерес імперського уряду до «польського питання». Для вивчення наявної ситуації у 1886 р. за розпорядженням міністра фінансів Миколи Бунге була створена спеціальна «Комісія для дослідження прикордонних фабрик» на території Царства Польського. У висновках цієї комісії, зокрема фабричного інспектора московського округу проф. Івана Янжула, а також наукових праць професора Варшавського університету Григорія Симоненка, економіста Сергія Шарапова зустрічаємо високу оцінку промислового розвитку Царства Польського. У всіх порівнюваних процесах і явищах, як-то: темпи промислового зростання, технічне оснащення підприємств, кваліфікованість робітників, оплата праці, тривалість робочого часу, медицина і страхування на підприємствах, — перевага була на боці Польщі, а не столичного району.

* Джерела для статті опрацьовано в рамках проєкту: Grant na start “Pamiętniki przedstawicieli elit ekonomicznych jako źródło historii społeczno-gospodarczej ziem ukraińskich (w II połowie XIX w. i na początku XX w.)” Університету Миколая Коперника в м. Торунь, Польща (№ 27/DWNH/2023).

Комісія, як і представники російської наукової думки, вважала головною причиною розвитку Царства Польського ефективну економічну політику Російської імперії. На думку проф. Янжула, такі проблеми, як німецьке землеволодіння на польських територіях, контрабанда німецьких товарів на ринок Російської імперії, вигідніші умови розвитку польської промисловості, порівняно з Московським економічним районом, слід було вирішити кардинально, а саме: надати Польщі повну політичну незалежність.

Ключові слова: промисловість, Царство Польське, проф. Іван Янжул, проф. Григорій Симоненко, Лодзь, Сосновець, друга половина XIX ст.

Iryna Shandra

Doctor of History, Professor

Kharkiv State Academy of Culture

4, Bursatsky Descent, Kharkiv, 61057, Ukraine

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

ResearcherID Web of Science: AAY-4824-2020

AN OUTSIDE PERSPECTIVE ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE KINGDOM OF POLAND (Second Half of the Nineteenth — Early Twentieth Centuries)

In historical sources we find numerous positive reviews about the industrial development of the Kingdom of Poland in the second half of the 19th century, even from those persons whose origin and social status predetermined their critical attitude towards Poland.

The ever-increasing competition of Polish goods in relation to Russian in the second half of the 19th century, as well as the growth of German land ownership in Polish lands, once again increased the interest of the imperial government in the “Polish question”. To study the current situation in 1886, by order of the Minister of Finance, Nikolai Bunge, a special “Commission for the study of border factories” was created on the territory of the Kingdom of Poland. In the conclusions of this commission, in particular the factory inspector of the Moscow district, prof. Ivan Yanzhul, as well as in the scientific works of the Warsaw University professor Gregori Simonenko, the reports of the economist Sergei Sharapov, we meet a high assessment of the industrial development of the Kingdom of Poland. In all compared processes and phenomena, such as the rate of industrial growth, the technical equipment of

enterprises, the qualifications of workers, wages, working hours, medicine and insurance at enterprises, success was on the side of Poland, and not the Moscow region.

The Commission, as well as representatives of Russian scientific thought, considered the effective economic policy of the Russian Empire to be the main reason for the development of the Kingdom of Poland. According to prof. Yanzhul, problems such as German land ownership in Polish territories, smuggling of German goods to the market of the Russian Empire, more favorable conditions for the development of Polish industry than the Moscow economic region should be radically resolved, namely: to provide Poland with full political independence.

Keywords: *industry, Kingdom of Poland, prof. Ivan Yanzhul, prof. Gregori Simonenko, Lodz, Sosnowiec, second half of the 19th century.*

У знавців світової дипломатії вміння поляків захищати власні інтереси викликає захоплення і глибоку повагу. Ця нація наполегливо відстоювала свій власний розвиток навіть у складних умовах розділеності й відсутності державності. Мало того, поляки вміли і в таких обставинах виборювати певні покращення свого стану й боронити як національні інтереси загалом, так і їхню економічну складову. У другій половині XIX ст. сталася взагалі парадоксальна ситуація, коли через *високий* (!) рівень економічного розвитку Царства Польського деякі науковці радили уряду Російської імперії *позбутися* (!) цієї «провінції», «відділитися від неї кордоном», «надати Польщі повну політичну незалежність». Усе це через успішну конкуренцію польських товарів на ринку столичних районів Російської імперії (московського й петербурзького). Наприкінці XIX ст. з ініціативи уряду і столичних фабрикантів було проведено навіть кілька спеціальних обстежень промисловості Царства Польського, аби виявити «нерівні» умови конкуренції та розробити *«заходи проти подальшого штучного розвитку фабрично-заводської промисловості в губерніях Царства Польського»* [курсив наш. — Авт.]¹.

У 1885 р. була опублікована сенсаційна для столичного інформаційного простору брошура публіциста Сергія Шарапова про Лодзь і Сосновець, яка стала результатом його відрядження до Польщі, профінансованого московськими підприємцями². Однобічно перебільшуючи небезпеку польської конкуренції, С. Шарапов замовчував все те, що свідчило проти інтересів його наймачів — московських фабрикантів. Великий резонанс цієї публікації призвів до того, що до столиці посипалися численні скарги представників бізнесу про шкоду польської конкуренції для російських інтересів. Навіть було підготовлено клопотання до міністерства фінансів «про усунення нерівних шансів промислового супер-

ництва»³. Беручи до уваги всі обставини, за рішенням міністра фінансів Миколи Бунге у 1886 р. до Привіслянського краю було направлено спеціальну «Комісію для дослідження прикордонних фабрик». Матеріали і спостереження, зібрані в Царстві Польському, стали основою кількох наукових праць, опублікованих членами цієї комісії⁴.

Серед учасників комісії був професор Московського університету, фабричний інспектор Московського округу Іван Янжул, який підійшов до справи із властивою науковцеві завзятістю. Знаний економіст зі світовим ім'ям проф. Янжул опублікував окрему працю «Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском», у якій докладно проаналізував економічний розвиток Польщі переважно в ХІХ ст. і навів свої спостереження й матеріали, зібрані під час роботи у складі спеціальної комісії⁵. Окрім того, ним була підготовлена стаття порівняльного характеру щодо робітничого питання в Росії і Царстві Польському, а також низка інших праць і спогадів, де фігурувала інформація про польські землі⁶.

Джерела статистичного характеру мовою цифр змальовують «економічні змагання» Московського економічного району та Царства Польського наприкінці ХІХ ст. Серед авторів — Дмитро Тимірязєв (відомий науковець-статистик, член рад кількох міністерств Російської імперії, автор, видавець і редактор багатьох статистичних оглядів), Григорій Симоненко (професор Варшавського університету, редактор видань Варшавського статистичного комітету), Вітольд Заленські (польський економіст і статистик)⁷.

У всіх наведених джерелах знаходимо цінні дані щодо економічного розвитку Царства Польського пореформеного часу. Часто в них містилися вимушені компліменти на адресу розвинутої польської промисловості. Образи «польського промисловця» і «польського робітника», змальовані у спогадах учасників згаданих подій, не йшли ні в яке порівняння з російськими низькопробними аналогами. «Російський чиновник у Польщі» викликав відразу і зневагу навіть у його колег зі столиці. Усі ці пронизливі «погляди ззовні» формують, як не дивно, образ економічно успішного Царства Польського та дозволяють висвітлити господарчий розвиток Польщі наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Конкуренція між Польським і Московським економічними районами і створення спеціальної урядової комісії. Надвиробництво 80-х рр. ХІХ ст. і подальша криза примусили промисловців і уряд Російської імперії серйозно замислитися над наявною ситуацією. Водночас, промисловців Московського району дуже хвилювало питання швидкого розвитку Царства Польського й особливо — зростання кількості фабрик і заводів у прикордонній смузі. Такий стан речей склався з кінця 70-х рр.

XIX ст., коли імперський митний тариф став швидко підвищуватися, як і протяжність залізниць у імперії⁸. Упродовж тривалого часу Московський і Польський економічні райони мирно співіснували як ринки збуту і джерела сировини один для одного. Часто московські промисловці дивилися на підприємства в Царстві Польському як на своєрідних учителів, у яких «багато чого для користі справи можна було запозичити» (Іван Морозов — власник найбільшої текстильної мануфактури в Московській губернії)⁹. Тривала й важка фабрична криза 80-х рр. XIX ст. зробила російських фабрикантів нервовими й чутливими в питаннях конкуренції.

Значний обсяг польських товарів на ринку імперії, небезпідставні підозри контрабанди, німецькі інвестиції і технології на польських землях — усе це значно утискало вигоди підприємців столичного району. Неабияка збентеженість московських фабрикантів співпала в часі ще з двома проблемними з'ясуваннями: 1) про масове відкриття у прикордонних землях Царства Польського іноземних підприємств, викликане політикою протекціонізму; 2) про заходи щодо обмеження іноземного землеволодіння на західних землях імперії¹⁰.

Усі ці обставини спонукали урядовців створити спеціальну «Комісію для дослідження прикордонних фабрик». До її складу увійшли: фабричний інспектор Московського округу, професор Московського університету Іван Янжул, директор Санкт-Петербурзького технологічного інституту проф. Микола Ільїн, доцент Санкт-Петербурзького технологічного інституту Микола Ланговий. Членам комісії належало з'ясувати:

1) які саме галузі промисловості отримали найбільший розвиток у губерніях Царства Польського;

2) які місцеві умови сприяли такому розвитку;

3) який вплив на успіхи промисловості мала участь іноземних техніків, майстрових і робітників, а також залучення іноземних капіталів, матеріалів, палива й машин;

4) як вплинуло підвищення російського митного тарифу в 1877 р. на розвиток промисловості в Польщі¹¹.

У червні 1886 р. члени комісії прибули до Польщі. Вони повинні були обстежити значну кількість промислових підприємств, що намагалися зробити з особливою ретельністю і скрупульозністю.

Особливості економічного розвитку Царства Польського у другій половині XIX ст. Комісія оглянула переважно Лодзь і Сосновець з околицями. Коментарі й висновки членів комісії про польську промисловість мають значний інтерес, відрізняються непідробним бажанням розібратися в наявній ситуації. У спогадах членів комісії Лодзь охарактеризоване як «місто фабрик»: «Лодзь — не містечко, а ціле городище або точніше величезна фабрика» (проф. І. Янжул). Наголошуючи на

високій концентрації промислового виробництва, члени комісії указували і на всі проблеми промислового міста: «Прокопчена, задимлена Лодзь із її вкрай отруєною, вонючою річкою Лудкою й витягнутою в одну безкінечну вулицю (Петроковську) фігурою міста, справляла на нас важке, гнітюче враження»¹².

Особливу увагу було приділено Сосновцю — прикордонному населеному пункту, де земля переважно належала іноземцям, де найбільше була розвинута іноземна промисловість, і найбільше виникало нарікань у московських промисловців. «Сосновець — це зовсім задимлене й закопчене поселення, ще більш непривабливе, ніж м. Лодзь», — такий нецікавий вигляд у матеріалах обстеження мав польський промисловий центр¹³.

Перше, що відзначали столичні гості, — це дійсно швидкий розвиток польської промисловості. Такий само висновок робив і професор Варшавського університету Григорій Симоненко: «За станом промисловості, сільського господарства і врешті-решт грамотності Царство Польське безперечно посідає одне з перших місць серед інших провінцій Російської Імперії»¹⁴. За період із 1879 по 1883 р. в імперії промисловість зросла в різних галузях на 92 і до 239%, тоді як у Царстві Польському — на 100 і до 1 000% і навіть більше¹⁵.

Подібні дані зустрічаємо і в дослідженнях польських учених. За підрахунками Вітольда Заленські, якщо в 1857 р. загальний обсяг промислового виробництва в Царстві Польському складав близько 53 млн руб., то в 1873 р. — понад 106 млн руб.¹⁶

Головну причину такого зростання російські чиновники й учені вбачали у значному надходженні іноземних інвестицій, технологій і робітників, а також у наданні польським підприємствам іноземних кредитів (переважно німецьких) під менші, ніж у Росії, відсотки. Суттєве значення для підйому місцевої промисловості мала діяльність Польського банку, «цього велетенського важеля промисловості»¹⁷. Крім того, польські фабриканти мудро використали активне будівництво залізниць у 60–80-х рр. XIX ст. — польське виробництво в цей час зростало в 3–4,5 рази швидше, ніж російське. Серед переваг польської промисловості також було виділено: якість робочої сили, дешевизна палива, кращі під'їзні шляхи й техніка, нижчі витрати на основний капітал (ціна землі, будівель, машин), нижчі місцеві податки, ніж у Московському районі¹⁸ (ті само висновки в критичнішій формі знаходимо й у Сергія Шарапова¹⁹).

Як було відзначено інспекторами, промисловість Царства Польського базувалася переважно на кам'яному вугіллі, яке було значно дешевшим, ніж у столичних районах: місцеве — від 2,15 руб. за пуд, іноземне — від 7,22 руб.²⁰ Порівнявши витрати палива на одиницю продукції, комісія

дійшла висновку, що палива в Польщі витрачалося удвічі менше (!), ніж на фабриках Московської губернії.

Не уникнули уваги російських представників і особливості митного тарифу на землях Царства Польського: при ввозі до Польщі з Росії тариф становив 15%, при ввозі до Росії з Польщі — лише 1 %. Іноземні товари з польським клеймом завозили до Росії за тим само низьким тарифом, що й для Польщі — 1%. На думку проф. Янжула, «Польща була великим монополізованим ринком як для власних продуктів, так і для привезених нею іноземних. Від усього іншого світу Росія була огорожена високою стіною заборонного тарифу, і тільки Польща була воротами в цій суцільній стіні й до того ж воротами погано захищеними! [курсив наш. — Авт.]»²¹. Об'єктивно, що із запровадженням високого ввізного тарифу доступ багатьом іноземним товарам на російський ринок був закритий. Сировина ж була обкладена незначним митом, що очікувано викликало перенесення виробництв у кордони імперії, у т. ч. і на прикордонні польські території.

Великий клопіт у столичних інспекторів викликали німецькі заводи на польських землях. У своєму «Очерке исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском» проф. Янжул не без уїдливості зазначав: «За властивостями національного характеру або з інших причин, поляки, напевно, ніколи не проявляли великої схильності до промислових і торгових занять, які завжди залишали або іноземцям, або ж євреям»²².

Яскравим прикладом проблеми німецьких заводів на прикордонних польських землях була Мирківська паперова фабрика Велюньського повіту Калишської губернії. Розташована на прикордонній річці Просна фабрика займала своїми будівлями обидва береги річки: з російського боку — ворота фабрики, з німецького — хвіртка; всі робітники були з пруського села. Митне відомство серйозно побоювалося використання цієї фабрики для організованої контрабанди. В Каліше було кілька фабрик і ремісничих закладів, які підозрювалися в контрабанді. На прикордонних польських територіях виробництво відкривалося тільки для прикриття. Увесь товар завозився контрабандою, на ньому ставилися бирки місцевого виробництва, і така продукція збувалася в обхід митного обкладення. Також у безпосередній близькості від пруського кордону розташовувалася ціла низка винокурних підприємств, що мимохіть викликало підозри²³. Однак, випадки контрабанди було дуже важко довести, і представникам урядової комісії не вдалося зафіксувати таких протиправних дій.

Царство Польське й Московський економічний район: порівняльний аналіз. Члени комісії мали можливість на власні очі порівняти

різні явища промислового життя Центральної Росії та Польщі. Впадали в очі польські дороги, точніше — їх закономірна відсутність, як і в інших володіннях імперії. Проїжджі дороги з російського боку «усюди були огидні, і подорож здійснювалася постійно з небезпекою бути перекинутим», «вздовж російського кордону добрих шосейних доріг і залізниць немає» — такими були враження членів комісії²⁴. Вихід із ситуації столичні гості за прикладом місцевого населення знаходили в такий спосіб: переїжджали на прусську сторону, їхали чудовими пруськими дорогами, а потім поверталися на російський бік. У результаті такого хитромудрого маршруту, хоч і робили гак і кілька разів перетинали державний кордон, мандрівники швидше і зручніше діставалися необхідного пункту слідування.

Неприємні враження у членів комісії залишилися й від російських чиновників у Польщі. Плітки й чутки у Привіслянському краї рясніли подробицями про хабарництво, злісне потурання контрабанді й численні зловживання російських призначенців. Ось кілька цитат зі звіту московського фабричного інспектора проф. Івана Янжула:

«Якими незадовільними чиновниками Росія наповнює свої околиці, завдаючи суттєвої шкоди зв'язку й об'єднанню інтересів останніх із рештою Росії»;

«Взагалі російські чиновники в Польщі — з нікчемних, що дуже прикро»;

«У Польщі зібраний, напевно, екстракт і квінтесенція нашого чиновницького бидла..., тут немає майже жодного чиновника, який не був би хабарником»²⁵.

Російське бюрократичне свавілля й чиновницьке неподобство в Царстві Польському траплялися так часто, що члени урядової комісії на собі відчували численні порушення. Наприклад, таємниці поштової кореспонденції не дотримувалися, листи відкривалися, прочитувалися й надходили до адресата навіть без конвертів, а то і взагалі кореспонденція «губилася».

Суттєво дисонували з цими неприємними спогадами характеристики, якими нагороджували столичні гості поляків. «Нічого, крім похвали не можу сказати про поляків», — так писав про місцеве населення Царства Польського проф. Янжул²⁶. У спогадах гірничого інженера Олександра Феніна поляки зустрічаються у стійкому визначенні «друзі-поляки», їх самих інженер-практик, винахідник і успішний підприємець Фенін називав «хорошими техніками, чудовими організаторами й адміністраторами промислових підприємств», які мали «чудове технічне й комерційне розуміння справи»²⁷. У звіті спеціальної комісії зустрічаємо ще й такі слова: «Поляки справляли враження розумних і цікавих людей; дивувала

ласка й доступність, з якою вони приймали гостей». Місцеві промисловці ставили членам комісії питання, які тих збентежували, наприклад:

1) «Чому ви [росіяни] до нас не відправляєте хороших професорів, як ми вам колись відправили Спасовича, а більше поганих?»;

2) «Чому уряд звертає увагу на обопільні нападки конкурентів і не звертає жодної уваги на багато чого важливішого для інтересів торгівлі і промисловості цілої країни, як, наприклад, розумніше і правильніше представництво наших торгових інтересів за кордоном, яке здійснюється майже усюди такими нетямущими в цій справі людьми, як російські консули?!...»²⁸.

Усі ці зауваження польських промисловців залишалися без відповіді і для самих російських чиновників, а зібрані матеріали викликали в них двояке враження: від захоплення й поваги до польських промисловців і промисловості до бажання примусити Польщу заплатити за всі ті економічні блага, створені, на їхню думку, імперським урядом (за формулюванням проф. Янжула — «багатомільйонний борг Польщі Російській Імперії за створення і столітнє утримання її промисловості»²⁹). За визначенням Янжула, всі «вигоди» польської промисловості виникли виключно «завдяки злиттю з Росією», а «благородна Росія наклала на себе величезний тягар у п'ятнадцять разів більший, ніж на приєднану країну»³⁰.

Робітниче питання у столичному районі і в Царстві Польському. Особливу увагу члени комісії приділили робітничому питанню. Під час обстеження Царства Польського виявилось, що робітник чоловічої статі отримує в Польщі на третину більше, ніж у Центральній Росії, малолітні — на 2/3 більше. Значно відрізнялась у Польщі оплата праці жінок — на 3/4 більше, ніж на тих само виробництвах у Росії³¹.

На відміну від російських територій, у Польщі термін виплат був здавна регулярним — або двотижневий, або тижневий; виплати завжди здійснювалися тільки грошима. Штрафи з робітників стягувалися в Польщі набагато рідше і через меншу кількість підстав, часто поверталися робітниками в тому або іншому вигляді (напр., внески до кас взаємодопомоги).

Відносини між робітниками й господарями в Польщі були, за спостереженнями членів комісії, «більш нормальними». Польські робітники відрізнялися більшою кваліфікованістю й освіченістю, ніж російські. Така ситуація склалася, по-перше, через значну кількість німецьких робітників у Польщі, а по-друге, вищу грамотність населення Польщі, ніж Росії. Якщо в Росії, і то на кращих фабриках, відсоток грамотних складав не більше 36, то на польських середній показник сягав 45, а в Сосновцю і Варшаві й того більше — 65%³².

У матеріалах обстеження було відзначено і кращі умови праці на польських підприємствах, ніж на російських. Тривалість робочого часу на польських фабриках у 80-х рр. XIX ст. складала 10–12 годин, водночас на московських — 12–14 годин на добу. Якщо взяти до уваги річну працю, то за вирахуванням свят польський робітник перебував на підприємстві 292 дні, а російський — 285³³. А проте, у перерахунку на годинну працю, польський робітник працював меншу кількість годин на рік.

На подив урядових представників у Польщі були абсолютно відсутні фабричні лавки, які завдавали чимало клопоту в російській промисловості. Оскільки більшість польських підприємств було розташовано в містах, то постачання робітників продовольством було питанням приватної конкуренції.

Медичне обслуговування на фабрично-заводських підприємствах Царства Польського так само суттєво відрізнялося від російських порядків. З одного боку, фабричних лікарень тут взагалі не було (як це було в більшості районів імперії), а витрати на лікаря й медикаменти були покладені на самих робітників. Однак, питання охорони здоров'я тут вирішувалося за допомогою Krankenkassen — кас для хворих, запозичених із практики німецької промисловості. Ці каси існували на внески робітників і власників, а також штрафні відрахування; за допомогою таких кас робітникам не тільки надавалися кошти на медичну допомогу, а й здійснювалися виплати непрацездатним, а також пенсії родинам загиблих на виробництві. У такий спосіб, у Польщі фабричний робітник шляхом самоорганізації отримував кращу медичну допомогу і в певному розумінні страхування на випадок каліцтва або смерті.

Загалом, робітниче питання в Царстві Польському було вирішено значно краще, ніж у центральних районах імперії. Постійні кадри робітників у Польщі на той час уже склалися, чого не можна було сказати про більшість сезонних робітників Московського району. Висновок комісії був таким: кращі умови праці польського робітника й загальний позитивний характер відносин між промисловцями й робітниками має безпосередній вплив на вищу продуктивність польських підприємств і якість польських товарів.

* * *

Погляд зі сторони є завжди цікавим, претендує на виваженість і об'єктивність. А якщо це погляд конкурентів або, як мінімум, зацікавлених осіб, то позитивних висновків навряд чи слід очікувати. Однак, у історичних джерелах зустрічаємо численні позитивні відгуки про промисловий розвиток Царства Польського у другій половині XIX ст. навіть від тих осіб, які мусили би мати упереджене ставлення до Польщі.

Висновки спеціальної «Комісії для дослідження прикордонних фабрик» (1886 р.), особливо фабричного інспектора Московського округу проф. Івана Янжула, а також наукові праці професора Варшавського університету Григорія Симоненка, економіста Сергія Шарапова однакові в оцінках польської промисловості як високорозвинутої. Образи «польської промисловості», «польського промисловця», «польського робітника» в цих джерелах позитивні, а рекомендації, як мінімум, неочікувані.

Загальна думка комісії щодо конкуренції польських товарів була такою: «Всі побоювання московських фабрикантів сильно перебільшені» [курсив наш. — Авт.]³⁴. А от проблему німецького землеволодіння на польських територіях, контрабанду німецьких товарів на ринок Російської імперії, вигідніші умови розвитку польської промисловості, порівняно з Московським економічним районом, на думку проф. Янжула, слід було вирішити кардинально, а саме: надати Польщі повну політичну незалежність. Спогади проф. Янжула про роботу спеціальної комісії 1886 р. закінчуються обґрунтованим, на його думку, економічним висновком: «Для задоволення російських інтересів, замість автономії, слід надати Польщі повну політичну незалежність і трактувати її як іноземну державу, відділитися від неї митною межею із загальним імперським тарифом» [курсив наш. — Авт.]. І далі дуже неочікувана як для російського професора й фабричного інспектора пропозиція: «Навіть повне політичне відокремлення від Росії Царства Польського є вигіднішим і безпечнішим для нас [росіян] економічно, ніж автономія всередині імперського кордону» [курсив наш. — Авт.]. Навряд чи така ідея могла зустріти заперечення не тільки польських промисловців, а й усього польського суспільства.

У своїх наукових працях що проф. Янжул, що проф. Симоненко свідомо наголошували на значному розвитку польської промисловості у другій половині XIX ст. За їхнім спільним твердженням, «правильність цього факту в кожного перед очима»³⁵, але головна причина цього промислового розвитку Польщі, на їхню думку, полягала у правильній політиці російського уряду по відношенню до провінцій. «Промисловість Царства Польського є дитям урядової опіки й багаторічної турботливості російської держави, напоєне й годоване значною мірою на російських хлібах і за рахунок російських споживачів» [курсив І. Янжула]³⁶ — у цих словах науковець наче не бачить своїх же попередніх тез про іноземні інвестиції, технології, трудові ресурси та загальну економічну доцільність промислового виробництва на землях Царства Польського. На жаль, відданість імперії, часто шкодить науковій об'єктивності.

¹ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. Санкт-Петербург: Тип. Акционер. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1907. 229 с. С. 123.

² Шарапов С.Ф. Доклад Московскому отделению Общества для содействия русской промышленности и торговле секретаря Отделения С.Ф. Шарапова о поездке по поручению Отделения в губернии Царства Польского: [рукопись]. Москва, 1885; Шарапов С. «Почему Лодзь и Сосновцы побеждают Москву?». Публичная лекция. Москва, 1885.

³ Шарапов С.Ф. Доклад Московскому отделению Общества для содействия русской промышленности и торговле секретаря Отделения С.Ф. Шарапова о поездке по поручению Отделения в губернии Царства Польского. С. 2, 130.

⁴ Отчеты членов комиссии по исследованию фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. Ч. I. Отчет проф. И.И. Янжула. Ч. II. Отчет Н.П. Ильина и Н.П. Лангового. Санкт-Петербург, 1888. 419 с.

⁵ Янжул И.И. Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1887. 238 с.

⁶ Янжул И.И. Фабричный рабочий в средней России и Царстве Польском: по личным наблюдениям и исследованиям. *Вестник Европы*. 1888. Т. 1. [кн. 1/2, январь/февраль]. С. 785–811.

⁷ Тимирязев Д.А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов [Карты]. Вып. 1: Промышленность, обрабатывающая волокнистые вещества. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1869. 44 с.; Симоненко Г.Ф. Сравнительная статистика Царства Польского и других европейских стран. Варшава: Тип. Мед. Газеты, 1879. Т. 1. 562 с.; Załęski W. Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1876. 349 s.

⁸ Pietrzak-Pawłowska I. Przewrót orzemyślowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r. *Uprzemysłowanie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*. Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1970. S. 33–72. S. 43, 48.

⁹ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 118.

¹⁰ Там же. С. 113.

¹¹ Там же. С. 123.

¹² Там же. С. 134.

¹³ Там же. С. 140.

¹⁴ Симоненко Г.Ф. Сравнительная статистика Царства Польского. Обработана Витольдом Залеским. Народонаселение и экономические отношения. Варшава, 1876 = Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Opracowana przez Witolda Załęskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne. Warszawa, 1876. [Рец. Григорий Симоненко]. С. 1.

¹⁵ Янжул И.И. Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. С. 5; Тимирязев Д.А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов [Карты]. Вып. 1: Промышленность, обрабатывающая волокнистые вещества. С. 37–44.

¹⁶ Załęski W. Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne. S. 143.

¹⁷ Янжул И. И. Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. С. 17.

¹⁸ Kowalski K. *Wojna Moskwy z Łodzią. Ludzie i pieniądze: 1794–1914*. Warszawa, 2020. № 4. S. 77–80. S. 79.

¹⁹ Шарапов С.Ф. Доклад Московскому отделению Общества для содействия русской промышленности и торговле секретаря Отделения С.Ф. Шарапова о поездке по поручению Отделения в губернии Царства Польского. С. 4–8.

²⁰ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 156.

²¹ Янжул И.И. Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. С. 28.

²² Там же. С. 7–8.

²³ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 133.

²⁴ Там же. С. 129.

²⁵ Там же. С. 134, 136, 139.

²⁶ Там же. С. 146.

²⁷ Фенин А. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага: Русский институт в Праге, 1938. С. 120, 121.

²⁸ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 147.

²⁹ Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Санкт-Петербург: Типография Т-ва п. ф. «Электро-Типография Н. Я. Стойковой», 1911. Вып. 2. С. 113.

³⁰ Там же. С. 110, 111.

³¹ Янжул И.И. Фабричный рабочий в средней России и Царстве Польском: по личным наблюдениям и исследованиям. С. 792.

³² Там же. С. 794.

³³ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 158.

³⁴ Там же. С. 153.

³⁵ Симоненко Г.Ф. Сравнительная статистика Царства Польского и других европейских стран. С. 329.

³⁶ Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. С. 113.

REFERENCES

1. Fenin, A. (1938). *Vospominaniia inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khoziaistvennogo razvitiia Rossii (1883–1906 gg.)*. Praga: Russkii institut v Prage [in Russian].
2. Ianzhul, I.I. (1888). *Fabrichnyi rabochii v srednei Rossii i Tsarstve Polskom: po lichnym nabliudeniiam i issledovaniiam*. *Vestnik Evropy*, 1, 785–811 [in Russian].
3. Ianzhul, I.I. (1907). *Iz vospominanii i perepiski fabrichnogo inspektora pervogo prizyva*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Akts. Obshch. Brokgauz-Efron [in Russian].
4. Ianzhul, I.I. (1887). *Ocherk istoricheskogo razvitiia fabrichno-zavodskoi promyshlennosti v Tsarstve Polskom*. Moskva: Tip. A. I. Mamontova i K° [in Russian].
5. Kowalski, K. (2020). *Wojna Moskwy z Łodzią. Ludzie i pieniądze: 1794–1914*, 4, 77–80 [in Polish].
6. *Otchet y chlenov komissii po issledovaniiu fabrichno-zavodskoi promyshlennosti v Tsarstve Polskom*. (1888). (Vols. 1–2). Sankt-Peterburg [in Russian].
7. Pietrzak-Pawłowska, I. (1970). *Przewrót orzemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r. Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN [in Polish].

8. Sharapov, S.F. (1885). *Doklad Moskovskomu otdeleniiu Obshchestva dlia sodeistviia russkoi promyshlennosti i torgovle sekretaria Otdeleniia S. F. Sharapova o poezdke po porucheniiu Otdeleniia v gubernii Tsarstva Polskogo: rukopis.* Moskva [in Russian].
9. Sharapov, S. (1885). *Pochemu Lodz i Sosnovtsy pobezhdaiut Moskvu? Publichnaia lektiia.* Moskva [in Russian].
10. Simonenko, G.F. (1879). *Sravnitelnaia statistika Tsarstva Polskogo i drugikh evropeiskikh stran.* (Vol. 1). Varshava: Tip. Med. gazety [in Russian].
11. Simonenko, G.F. (1877). *Statystyka porownawcza Królestwa Polskiego. Opracowana przez Witolda Załęskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne.* Warszawa 1876. Sankt-Peterburg [in Russian].
12. Timiriazev, D.A. (1869). *Statisticheskii atlas glavneishikh otraslei fabrichno-zavodskoi promyshlennosti Evropeiskoi Rossii s poimennym spiskom fabrik i zavodov. Karty.* (Vol.1). Sankt-Peterburg: Tip. t-va Obshchestvennaia polza [in Russian].
13. Vospominaniia, I.I. (1911). *Ianzhula o perezhitom i vidennom v 1864–1909 gg.* (Vol. 2). Sankt-Peterburg: Tipografiia T-va p. f. Elektro-Tipografiia N. Ia. Stoikovoï [in Russian].
14. Załęski, W. (1876). *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne.* Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa [in Polish].

Received: 2.06.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.138>

УДК 94(430=161.2-054-65)“1917”:[061.2:32]:070

Андрій Кудряченко

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»
01030, Україна, Київ вул. Леонтовича, 5
E-mail: kudani@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3833-989X>

Ігор Срібняк

д-р. іст. наук, проф.
завідувач кафедри всесвітньої історії
факультету суспільно-гуманітарних наук
Київський університет імені Бориса Грінченка
04070, Україна, Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2
E-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ АКТИВІЗМ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ВЕЦЛЯР, НІМЕЧЧИНА, 1917 р.: ЗМІСТ І ФОРМИ (за матеріалами часопису «Громадська думка»)

Метою статті є проведення аналізу різних проявів громадсько-політичного та національного активізму полонених вояків-українців у таборі Вецляр протягом 1917 р., коли українська таборова громада справляла визначальний вплив на всі сторони життя таборян та найефективніше виконувала свою головну місію — формування в полонених українців виробленого національного світогляду. Методологія дослідження передбачала використання проблемно-хронологічного, конкретно-історичного та порівняльно-ретроспективного методів, поєднання яких і дозволило розкрити зазначену проблему. Наукова новизна полягає у висвітленні різних аспектів активізму полонених українців на основі використання матеріалів таборової преси.

Полонені табору Вецляр у 1917 р. мали можливість виявляти свій активізм у багатьох сферах таборового життя, зокрема — беручи участь у вічах і виборах до представницьких органів української громади в таборі Вецляр, вступаючи до лав політично заангажованих товариств («Воля», «Самостійна Україна», «Січ» або допомагаючи розбудові українського шкільництва на волинських землях шляхом своїх пожертв. Це

своєю чергою впливало на зміну світоглядних орієнтирів полонених, яких переставали влаштовувати культурницько-автономістські гасла для України, натомість вони заявляли про свою відданість самостійницьким ідеалам. Особливо яскраво це проявило себе в ініціативі вручення О. Скоропису-Йолтуховському додаткового «мандату» із жаданням доручити вирішення долі України не російським, а національним (українським) установчим зборам.

Регулярне прочитання матеріалів таборового часопису «Громадська думка» теж було одним із способів формування активної проукраїнської громадянської позиції — завдяки зосередженості видання на подіях громадсько-політичного життя в Україні та Росії. Водночас газета намагалася висвітлювати всі значущі новини з обшину життєдіяльності української громади у Вецлярі, що створювало в таборян відчуття приналежності до таборового простору. Завдяки тому, що газета регулярно публікувала повідомлення про заплановані в таборі національні, політичні, благодійні акції, а також інформувала про зміст наслідки роботи виборних органів таборової громади, полонені українці відчували себе невід'ємною частиною українського соціуму, здатного розбудувати власне національне життя навіть у непростих умовах полону.

Ключові слова: полонені українці, активізм, часопис «Громадська думка», Союз визволення України, табір Вецляр, Німеччина.

Andriy Kudryachenko

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Director of the State Institution “Institute of World History
of the National Academy of Sciences of Ukraine”
5, Leontovich Street, Kyiv, 01030, Ukraine
E-mail: kudani@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3833-989X>

Ihor Sribnyak

Doctor of History, Professor
Head of the Department of World History
Faculty of Social and Humanitarian Sciences
Borys Grinchenko Kyiv University
18/2, Bulvarno-Kudryavska Street, Kyiv, 04070, Ukraine
E-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

SOCIAL, POLITICAL AND NATIONAL ACTIVISM OF CAPTURED UKRAINIAN SOLDIERS IN THE WETZLAR CAMP, GERMANY, 1917: CONTENT AND FORMS (Based on the Materials of the “Public Opinion” Magazine)

The purpose of the article is to analyze various manifestations of social, political and national activism of captured Ukrainian soldiers in the Wetzlar camp during 1917, when the Ukrainian camp community exerted a decisive influence on all aspects of the lives of camp residents and most effectively fulfilled its main mission — the formation of a developed national worldview among Ukrainian prisoners. The research methodology involved the use of problem-chronological, concrete-historical, and comparative-retrospective research methods, the combination of which made it possible to reveal the investigated problem. The scientific novelty consists in highlighting various aspects of the activism of captured Ukrainians based on the use of materials from the camp press.

The prisoners of the Wetzlar camp in 1917 had the opportunity to show their activism in many spheres of camp life, in particular, by participating in meetings and elections to the representative bodies of the Ukrainian community in the Wetzlar camp, joining the ranks of politically engaged societies (“Volya”, “Independent Ukraine”, “Sich”), or helping the development of Ukrainian schooling in the Volyn lands through their donations. This, in turn, influenced the change in the worldview of the prisoners, who stopped using cultural and autonomist slogans for Ukraine, instead they declared their devotion to ideals of independence. This was especially evident in the initiative to hand O. Skoropis-Yoltukhovsky an additional “mandate” with the desire to entrust the decision of the fate of Ukraine not to the Russian, but to the national (Ukrainian) constituent assembly.

Regular reading of the materials of the camp magazine “Public Opinion” (“Hromadska dumka”) was also one of the ways of forming an active pro-Ukrainian civic position — thanks to the publication’s focus on the events of social and political life in Ukraine and Russia. At the same time, the newspaper tried to cover all significant news from the scope of life activities of the Ukrainian community in Wetzlar, which created a sense of belonging to the camp space among the campers. Due to the fact that the newspaper regularly published messages about national, political, and charitable actions planned in the camp, as well as informed about the content and consequences of the work of the elected bodies of the camp community, the captive Ukrainians felt that they were an integral part of Ukrainian society, capable of building their own national life even in difficult conditions of captivity.

Keywords: *captured Ukrainians, activism, "Public Opinion" magazine, Union for the Liberation of Ukraine, Wetzlar camp, Germany.*

Українізація табору полонених царської армії у Вецлярі (осінь 1915 р.) та подальша інтенсифікація в ньому культурно-освітньої роботи стали важливим досягненням Берлінської централі Союзу визволення України. Завдяки заснуванню протягом 1916 р. у таборі цілої низки українських гуртків, газети, шкіл та курсів, народного театру, оркестру, хору стало можливим виплекати у значної кількості таборян виразно національний світогляд. На цьому етапі вся робота в таборі спрямовувалася Просвітнім відділом СВУ, члени якого — спільно з українськими активістами — виступали ініціаторами створення цих гуртків, а також працювали як лектори та викладачі в таборових школах. Ще більші зрушення у свідомості полонених відбулися протягом 1917 р., після того як провід української організації (громади) цього табору перебрав на себе (у порозумінні з комендатурою табору) управління усіма процесами у внутрішньотаборовому житті.

* * *

Наукова розробка проблеми перебування полонених українців у таборі Вецляр триває з другої половини 1990-х рр., коли зусиллями як німецьких¹, так і українських² дослідників були закладені перші її «наріжні камені». Ця проблематика привертала увагу дослідників і в подальшому, коли світ побачила низка німецькомовних статей³. Так само не згасав інтерес до вивчення специфіки функціонування згадуваного табору й в українських істориків, при чому особливої інтенсифікації він набув упродовж останніх років⁴.

Проте поява всіх цих публікацій все одно не вичерпує всіх сюжетів щодо особливостей розвитку української громади табору Вецляр, водночас важливим завданням історіографії залишається запровадження до наукового обігу нових джерел із метою цілісної реконструкції обставин перебування полонених українців у згадуваному таборі. У цьому контексті слід наголосити на високій джерельній вартості матеріалів таборової преси, і зокрема часопису «Громадська Думка» (раніше — «Просвітний Листок»), який видався в таборі протягом усього його існування.

* * *

Полонені вояки-українці залучалися до участі в роботі української таборової громади у Вецлярі в різний спосіб, насамперед шляхом відвідування таборових віч, які регулярно відбувалися завдяки зусиллям членів Просвітнього відділу СВУ та українських активістів у приміщенні

Народного дому (окремого бараку, призначеного для проведення різних культурно-мистецьких та політичних акцій). Інформація про роботу віч та обговорювані на них питання регулярно уміщувалася на шпальтах таборового часопису «Громадська Думка», що привертало до них додаткову увагу таборян.

Одне з таких віч було проведене 17 січня 1917 р., при чому увазі полонених був запропонований реферат «Якої нам треба школи?». Присутні на вічі полонені взяли активну участь у дискусії та дійшли спільної думки про те, що російська школа калічила та сіяла розбрат, а також апріорі не могла дати учням ґрунтовних знань⁵. Ще за кілька днів — 22 січня ц.р. — заходами членів товариства «Воля» з нагоди 12 роковин розстрілу робітників у Петербурзі у 1905 р. було скликано політичне віче, під час якого промовці вказали на «багато темних, огидних сторін царя [Ніколая II. — *Авт.*] і його правительства», перебування яких при владі витворило «гірке й невідрадне положення російських народів». До участі в цьому вічі були запрошені таборові оркестр і хор, виступи яких об'єктивно посилювали емоційний вплив спікерів на присутніх таборян⁶.

Надзвичайно дієвим засобом заохочення полонених до участі у громадському житті табору були вибори до представницького (Генеральна або Народна Рада) та виконавчого (Генеральна Старшина) органів української таборової громади. «Громадська Думка» в низці своїх публікацій докладно висвітлювала як самі принципи балотування та обрання до складу згадуваних інституцій, так і функціонал їхніх членів. Така активність таборової газети була зумовлена тим, що в лютому 1917 р. завершувався термін урядування першого складу Генеральної Старшини (обиралася на три місяці), і відповідно мали відбутися вибори нового таборового «уряду». Одночасно була проведена реформа його структури — замість представників від усіх таборових установ, які делегувалися членами цих організацій, до складу Генеральної Старшини мали увійти референти, які були обрані вже всіма мешканцями табору з числа «послів» (членів) Народної Ради. Їх вибори проводилися прямим і таємним голосуванням усіх, хто перебував у таборі не менше двох тижнів та досяг 20 років. Послом до Народної Ради міг бути обраний кожний таборянин віком від 21 року. Відповідно до виборчого закону, в чотирьох таборових виборчих дільницях (округах) мало бути обрано 40 «послів»⁷.

15 лютого були проведені збори Генеральної Ради, на яких були присутніми 43 особи (голови українських гуртків та організацій у таборі). Голова Генеральної Старшини полонений офіцер Денис Андріюк звітував про свою діяльність, згадавши при цьому про допомогу з боку 13 українських активістів із табору Фрайштадт, які довший час перебували в

таборі як «інструктори» для налагодження культурно-просвітньої та національно-організаційної роботи. Він згадав про труднощі в роботі, що були зумовлені браком досвіду в тій ситуації, коли Генеральна Старшина перебрала на себе всю відповідальність за працю в таборі (після ліквідації Просвітнього відділу СВУ). Протягом трьох місяців каденції Генеральної Старшини до робітничих команд було відправлено 20 «мужів довір'я», зусиллями яких встановлено тісний зв'язок із полоненими, які перебували поза табором. Д. Андріюк відзначив, що «швидко поширилась і набрала практичного значіння» таборова «Січ», яка перебрала на себе «догляд за огневою сторожею» [чергування для запобігання пожежам. — *Авт.*]. Він звернув увагу й на здобутки інших таборових організацій — Видавничого товариства й гуртка «Українське Мистецтво». Загалом — за оцінкою Д. Андріюка — таборяни «все більше і більше» прихилилися до української справи та брали в ній «живу участь». Збори також заслухали звіти писаря, скарбника й референта із зв'язків з комендатурою табору⁸.

На зборах було обговорено важливість реорганізації принципів формування Генеральної Ради і Старшини, констатована доцільність обрання всіх їхніх членів (та відповідно — відмови від принципу їх делегування таборовими організаціями). Також було ухвалено рішення про наділення обраного Генеральною Радою голови (президента) таборової організації вищою виконавчою владою терміном на три місяці, а також визначено склад Генеральної Старшини (таборового «уряду»), до якого мали увійти крім президента ще писар, скарбник та 10 референтів для товариств (для «Просвітньої Громади», церковного братства й Комітету з будови пам'ятника; Видавничого товариства; «Самостійної України»; Музично-драматичного товариства ім. М.Лисенка; «Українського Мистецтва»; товариства ім. Івана Мазепи і «Запомогового комітету»; «Сільського Господаря»; «Українського Клубу»; товариства «Воля» і для зносин з комендатурою). Президент Української громади за своєю посадою був референтом товариства «Січ» та мав право брати участь у засіданнях усіх організацій з правом вирішального голосу⁹.

Багато хто з полонених виявився неготовим сприйняти ці інновації, між членами української громади розпочалося обговорення окремих їх положень. Таборова газета висвітлювала на своїх шпальтах перебіг дискусії про шляхи реформування Генеральної Ради [як вищого законодавчого органу української організації табору. — *Авт.*]. Найголовнішим аргументом прибічників реформ був той, що до старого складу Ради входили «заряди» (члени управ) таборових організацій, «але в такому вигляді Генеральна Рада як найвища законодавча інституція не відповідала принципам строгої виборності та не мала того авторитету», який їй мав би належати. До того ж, такий формат комплектування Гене-

ральної Ради унеможлиблював здійснення контрольних функцій за діяльністю Генеральної Старшини.

На думку «реформаторів», реорганізація Генеральної Ради мала би для полонених і «велике виховуюче значіння», бо давала зразок того, як мала «виглядати організація громадського життя навіть у нормальному житті». Довший час така реформа «була здержувана з практичних мотивів», і зокрема з огляду на низьку національну свідомість (або й її повну відсутність) більшості таборян, але завдяки збільшенню кількості організованих полонених «показалося можливим перевести справжні вибори [...] до Генеральної Ради», яку було запропоновано назвати Народною радою¹⁰.

Дискусія точилася й навколо того, чи слід надавати право обирати та бути обраним (до складу Генеральної Ради) всім полоненим, які перебували в таборі, чи тільки членам української організації. Зрештою було вирішено, що таке право надаватиметься лише організованим полоненим (членам організації, учням таборових шкіл, а також усім, хто зголосився би до участі у виборах та вписався би до складу таорової громади). 60 послів Ради мали бути обрані шляхом загального, рівного, таємного й безпосереднього голосування, а право голосу матимуть полонені віком від 20 років і вище, які на цей момент фігуруватимуть «на листі» (будуть внесені до списків членів таорової української організації). Право бути обраними надавалося полоненим, які досягли 21 року та були грамотними. Кандидати на послів висувалися табовими гуртками, водночас була передбачена можливість самовисунення. До виборів не допускалися ті полонені, які раніше були покарані за кримінальний злочин (вироки в політичних справах не бралися до уваги). Вибори мали відбутися протягом 6 тижнів від ухвалення цього рішення, їх проведення доручалося спеціально створеному виборчому комітету. Загальний догляд за правильністю їх проведення здійснювала Генеральна Старшина табору¹¹.

Зрештою переважна більшість полонених українців переконалася в доцільності проведення виборчої реформи, і з 20 березня в таборі розпочалася передвиборча агітація за кандидатів на послів до Народної Ради (полонені дійшли висновку, що така назва найвищого таорового представництва буде доцільнішою). Боротьба точилася між 120 кандидатами до Ради, яких висунули виборчі округи й табові організації¹².

24 березня 1917 р. були проведені вибори послів до Народної Ради (належало обрати 40, обрали тільки 23 — через відсутність більшості полонених у таборі). Як відзначалося в дописі невідомого кореспондента «Громадської Думки»: «вибори пройшли під гаслом застоювання [захисту. — Авт.] інтересів «робочого люду», хоч і не знати, в чім властиво полягає та оборона робочої кляси при наших умовах життя в таборі.

Певно що причини такого розуміння громадського інтересу й громадської роботи треба шукати ще й у психології ширших мас нашого народу, бо громадське життя в російських негромадських умовах виховало у наших людей нахил до негачії та руйнування всього старого»¹³.

Заперечення старої політичної культури полоненими найпослідовніше проявило себе у їх ставленні до Лютневої революції у Росії, яка мала великий вплив на життя української громади у Вецлярі. 7 квітня 1917 р. таборове віче своєю резолюцією від імені всіх українських таборових організацій заявило, що «розвал царського режиму і творення основ нового життя, ставить з тим більшою силою на денний порядок наше основне домагання повної державної самостійности українського народу». Тоді ж було ухвалено рішення, що представником полонених табору Вецляр на майбутніх переговорах із Тимчасовим російським урядом буде член президії СВУ О.Скоропис-Йолтуховський. У резолюції містилося звернення до полонених із проханням поставити свої підписи під його уповноваженням представляти їх інтереси в Петрограді¹⁴.

Водночас у таборовому часописі було вміщено відозву «До товаришів на робітничих командах і в таборах», в якому полонених закликали підписати мандат О.Скорописові-Йолтуховському для його участі в роботі Всеросійських Установчих зборів. До тексту відозви додано спеціальний аркуш для вписування імен та підписів тих полонених, які на це погоджувалися¹⁵. Після цього «активні діячі нашої Громади помандрували по робітничих командах збирати підписи, й життя в таборі трохи притихло, але не завмерло». Збір підписів у таборі забезпечувався заходами членів Товариства старших ім. І.Мазепи, які влаштовували з цією метою агітаційні промови в бараках. Решта товариств на своїх зборах обговорювали справу збирання підписів. У таборі свої підписи до підписних листів вносили не лише українці, але й поляки, євреї та росіяни¹⁶.

Для організації збирання підписів Генеральною Старшиною на робітничі команди було відправлено 48 «мужів довір'я», крім того, 7 квітня скликано загальнотаборове віче, на якому виступив О. Скоропис-Йолтуховський. Наступного дня скликано надзвичайне таборове віче, на якому розглянуто ставлення полонених до Всеросійських Установчих зборів. Віче підтримало ініціативу О. Скорописа-Йолтуховського зібрати підписи полонених для представництва їх інтересів у Росії. З метою збору підписів для його уповноваження була створена спеціальна комісія, яка розпочала свою діяльність 8 квітня (на командах підписи почали збирати з 11 квітня). Менше ніж за два тижні «мужі довір'я» відвідали 860 робочих команд (з наявних 1500). 374 команди, в яких працювало близько 4800 таборян, не були поінформовані про революційні події у Росії та оголошення кампанії зі збору підписів, бо не передплачували таборовий

часопис. Найактивніше збір підписів тривав у таборі, де з 1500 присутніх свій підпис поставили 1300 таборян. 22 квітня комісія завершила активну фазу своєї роботи, після чого підписи продовжували надходити, але за ініціативою самих полонених із робітничих команд. Загалом зібрано 4166 підписів (13 не були визнані автентичними), і вже 1 травня 1917 р. підписні листи були відправлені в Берлін¹⁷.

Прикметно, що вже після початку збору підписів провід української громади у Вецлярі ухвалив надати О. Скоропису-Йолтуховському додатковий мандат, у якому йшлося: «На підставі пунктів домагань, підписаних членами «Української Громади», остання поручає Президентові СВУ О. Скоропису-Йолтуховському заступати перед Московським правительством, Всеросійським Установчим Зібранням і де то буде вимагати українські справа, наші національні і політичні інтереси згідно з політичною зрілістю нашої громади, котра домагається, аби доля України ні в яким разі не була рішена загальним Установчим Зібранням, а лишень Українське питання, національне і політичне життя, а також відношення до російської і других держав мусить бути вирішено Українськими Установчими Зборами, скликаними на підставі загального, рівного, тайного й безпосереднього голосування. Вибори мають бути переведені на територіях, заселених українським народом. Українські Установчі збори мають відбутися в нашій столиці Києві»¹⁸.

Підсумки кампанії зі збору підписів були підведені 7–8 травня в таборі Зальцведель на першій конференції представників українських таборів у Німеччині (були присутні 15 таборян) за участю О. Скорописа-Йолтуховського. Останній поінформував присутніх про наслідки його об'їзду таборів у справі збирання підписів полонених для його уповноваження представляти таборян перед Російським тимчасовим урядом. Конференція ухвалила, що «революція в Росії не змінє зовсім нашого ідеалу повної державної самостійності українського народу та що основою нашої діяльності як і дотепер, є як найширша організація свідомих мас українського народу»¹⁹.

Після завершення кампанії зі збору підписів увага полонених знову зосередилася на подіях внутрішньотаборового життя, і зокрема — відкритті 25 травня першої сесії Народної Ради. За повідомленням таборового часопису, цього дня табір був прикрашений жовто-синіми хоругвами, січовики вдягнули свої однострої. Сесія працювала у святково прикрашеному січовому баракі. Перед початком роботи сесії виступив Д. Андріюк, який наголосив на важливості організації проведення виборів послів до таборового парламенту, що стало для таборян школою громадської роботи, а набутий ними досвід буде неодмінно використаний після повернення додому — під час розбудови незалежної України²⁰.

На сесії Ради також були заслухані звіти всіх таборових організацій (Видавничого товариства, Просвітньої громади імені М. Драгоманова, Музично-Драматичного товариства ім. М. Лисенка, Соціального товариства «Воля», кооперативної «Чайні», церковного братства ім. св. Кирила і Мефодія, товариств «Сільський Господар», «Січ», «Український Клюб», «Українське Мистецтво») та їхніх референтів. На адресу деяких із них присутніми на сесії були висловлені критичні судження, зокрема відзначено, що товариство «Українське Мистецтво» опинилося у кризовому стані, що сталося «з причин браку як інтелігентних сил, що провадили би сим товариством, так і фахівців-робітників різних відділів, що мусіли за для життєвих умов у таборі виїхати на команди». Одним із наслідків цього стало те, що таборова газета почала відчувати труднощі з отриманням матеріалів до друку. Були висловлені критичні зауваження й до діяльності Музично-Драматичного товариства, яке за оцінкою декого з полонених «вносило дезорганізацію у таборове життя, бо домагалось для себе якогось упривілейованого становища побіч інших таборових організацій». Ще одна група таборян дорікала товариству в тому, що воно «далеко не стоїть на висоті своїх завдань, коли ціллю останніх, побіч плекання рідної штуки [мистецтва. — *Авт.*], товариство має також і виховання свідомих громадян»²¹.

Засідання Народної Ради, що відбулися 5–7 червня 1917 р., опинилися в центрі уваги таборян з огляду на обговорення на них параграфів її нового статуту («конституції»). Членами Ради було вирішено, що термін її урядування (так само як і Генеральної старшини) буде збільшений удвічі і становитиме шість місяців. Набув регламентації і кількісний склад Ради, який мав становити 40–60 послів (делегатів). Була затверджена й номенклатура посад для членів Генеральної Старшини: голова (президент), секретар (він же й заступник голови) та 7 референтів (для зносин із комендатурою, у фінансових справах, з питань просвіти, преси, торгівлі, мистецтва й внутрішніх справ). Головою Генеральної Старшини знову був обраний Д. Андріюк²².

Новини київського життя завжди справляли на полонених мобілізаційний вплив, тому згадка в редакційній статті часопису про заснування в Києві з ініціативи УЦР «Українського національного фонду», а також заклик до таборян всіляко підтримати його, породив у їхньому середовищі живий відгук. Газета наполягала на тому, що жоден українець не мав би залишитися осторонь цієї справи, а його святим громадянським обов'язком мусила стати підтримка згадуваного фонду пожертвами. В такий спосіб полонені продемонстрували би цілому світові, що вони є «дітьми того великого народу, який підняв свою горду хоругву над московським престолом», і що вони зі свого «тяжко заробленого гроша

зложать поважну пайку» для Українського національного фонду, бо це слугуватиме справі національного визволення та державного самоствердження України²³.

Цілком очікувано полонені українці у Вецлярі гаряче підтримали ініціативу УЦР про створення «Українського національного фонду», в якому акумулювалися би всі пожертви та добровільні внески, зроблені українцями для підтримки національного державотворення. Ця пропозиція УЦР стала предметом обговорення на таборовому вічі (13 червня 1917 р.), і вже під час його роботи дехто з полонених почав робити грошові внески до цього фонду. Наступного дня відбулися загальні збори товариства «Січ», які ухвалили рішення про передання до фонду 100 марок німецьких (м.н.) з каси організації, крім того всі січовики підтримали пропозицію про здійснення кожним членом «Січі» одноразового внеску (в розмірі 25 пфенігів), а надалі — підтримку згадуваного фонду своїми щомісячними внесками (10 пфенігів)²⁴.

Ця ініціатива була підтримана й іншими українськими організаціями, і зокрема членами товариства «Український Клуб», які на своїх загальних зборах 15 червня 1917 р. ухвалили рішення про розподіл прибутку, отриманого протягом квітня (143,01 м.н.) і травня (255,66 м.н.). Із цих сум 100 м.н. було передано до «Українського національного фонду», 50 м.н. — для українських шкіл на Волині, 35 м.н. — для підтримки сухотників у таборі, 30 м.н. — на пам'ятник померлим у таборі полоненим, 25 м.н. — для українських біженців на окупованих землях та ін. Товариство «Самостійна Україна» звернулася через таборову газету із закликом до всіх полонених приєднатися «нашими жертвами до участі в закладах нового вільного життя на батьківщині», поклавши в такий спосіб «власними руками цеглинку в будівлю української самостійності й щастя»²⁵.

Хворі на сухоти полонені з таборового лазарету (перебували в окремому бараку № 1а) теж підтримали своїми внесками «Український національний фонд», причому зробили це всі без виключення із своїх мізерних заощаджень. Очевидець цього окремо відзначив і те, що серед жертводавців були й ті, хто вже не міг вставати за станом свого здоров'я, та смертельно хворі таборяни, які віддавали свої останні кілька пфенігів для України²⁶.

Активізм полонених українців проявлявся і в підтримці процесу заснування українських шкіл на Волині, чим займалися колишні таборяни, які зголосилася вступити до складу німецької армії та проходили службу у військових комендатурах на окупованих Німеччиною волинських землях. Військовий начальник цієї групи вояків-українців поручник М. Шаповал час від часу звертався до українських громад таборів у справі надання їм матеріальної допомоги для розбудови тамтешніх українських

шкіл. Відповіддю Генеральної Старшини табору Вецяляр стало передання на цю мету 100 м.н., а також відправка на Волинь максимально можливої кількості українських підручників (які не використовувалися таборовою просвітньою громадою у своїй поточній роботі) та 500 примірників газети «Громадська Думка» (її охоче читали місцеві українські селяни)²⁷.

Наприкінці червня стали відомими підсумки кампанії зі збору підписів для уповноваження О. Скорописа-Йолтуховського представляти інтереси полонених перед Тимчасовим урядом Росії. На цей час СВУ вже отримало всі підписні листи від українських громад таборів Раштат, Вецяляр і Зальцведель, про що були повідомлені українські таборові громади. Так, зокрема, Раштатська організація надіслала 4 зшитки підписних листів із 8829 підписами таборян, Вецялярська — один зшиток із 4166 підписами, Зальцведельська — один зшиток із 3119 підписами. Також надійшли підписні листи від полонених українців із багатонаціональних таборів — 2882 підписи, ще вісім підписів були отримані після 9 червня 1917 р. Отже, загальна кількість голосів склала 19004 (у т. ч. 39 підписів полонених офіцерів). Ці підписні листи були привезені О. Скорописом-Йолтуховським до Стокгольма, звідки він планував виїхати до Петрограда²⁸.

У липні 1917 р. головна виборча комісія у складі Д. Андріюка (голова) та Ф. Пасюри, М. Пожиганова, Г. Сімонова, Ф. Биховенка ознайомила таборовий загаль із результатами виборів до Народної Ради, що відбулися 28 липня 1917 р. Отже, послами (делегатами) до неї були обрані Сергій Малюта, Гаврило Дончак (1-ша округа), Олександр Губський, Филімон Пасюра і Іван Косенко (2-га округа), Опанас Ященко (3-тя), Борис Шаго, Максим Ющенко і Іван Савченко. 3 серпня мало бути проведене «тісніше голосування» (другий тур голосування) — для тих кандидатів до складу Ради, які отримали менше ніж 50% голосів у першому. Визначений порядок виборів на виборчих ділянках контролювали призначені Генеральною Старшиною комісари (спостерігачі)²⁹.

Ще за два місяці (15 вересня 1917 р.) були проведені вибори нового складу Генеральної Старшини, яку (як і раніше) очолив Д. Андріюк. Було заслухано звіт про її трьохмісячну діяльність, який був ухвалений Народною Радою. Констатована потреба в якнайшвидшій розробці та затвердженні основних положень таборової «конституції», «які встановили б певні норми у відносинах і не дали б місця для ріжних непорозумінь і зводження дрібних особистих рахунків». Обрання Генеральної Старшини (фактично — переобрання, бо в її складі залишилося кілька членів зі старої каденції) було проведено досить швидко завдяки роботі «Клубу послів», заснованого 15 серпня. Редакція газети висловила сподівання, що «нова Генеральна Старшина стане на висоті своїх завдань».

і при допомозі всіх організованих громадян нашого табору зуміє заповнити прогалини», що мали місце в роботі, приєднавши при цьому до української справи всіх тих таборян, хто ще стояв «на роздоріжжі»³⁰.

Дієвим інструментом зміцнення національно-державницьких настроїв полонених вояків-українців у Вецляр було усвідомлення того, що їх громада не є одинокою в Німеччині, та розуміння спільності їхніх зусиль з аналогічними українськими організаціями у Раштаті та Зальцведелі. Задля вироблення спільної стратегії дій три українські громади час від часу проводили спільні конференції своїх представників (перша відбулася 7–8 травня 1917 р. у Зальцведелі, друга 17–21 вересня ц.р. у Раштаті). Зрозуміло, що інформація про обговорювані на них питання розміщувалася на шпальтах таборової преси з констатацією того, що їх проведення стало можливим завдяки заходам СВУ та сприянню з боку німецької влади.

Як повідомляла «Громадська Думка», під час роботи другої конференції присутні на ній посланці полонених (п'ять осіб від кожного табору) мали достатньо часу для роздумів над спільними справами з обширу просвітно-організаційної і національно-політичної діяльності таборових громад. «На нарадах конференції обмірковані найголовніші питання щодо політичного становища і щодо справ дальшого провадження організаційного життя». Також було задекларовано, що здобуття «політичної самостійності українського народу» є головною метою роботи таборових громад, які засвідчують УЦР свою повну довіру. Звернено увагу на доцільність «стягнення інтелігентних сил, переважно учительських[...] для української просвітно-організаційної праці», залучення до цієї справи всіх «свідоміших людей з певною освітою», хто відчувається готовим «послужити для просвіти й щастя рідного народу». Всі вони мають заявити «про своє бажання приєднатись до спільної праці у великому часі відродження [...] українського народу»³¹.

Після свого повернення до табору представники вецлярської громади склали звіт про участь у роботі міжтаборової конференції представників українських громад у Німеччині. Найголовнішими рішеннями представників усіх таборів стало ухвалення резолюції про нагальну потребу «прямувати до повної політичної (а значить і державної) самостійності українського народу, а одиноким засобом до досягнення цієї мети признано освідмлювання й організацію широких мас українського народу на всіх полях його політичної діяльності». Серед інших рішень конференції — створення учительських курсів у Вецлярі, покликаних готувати вчителів для українських початкових шкіл для всієї України. Також було ухвалено зібрати всі артистичні сили у Вецлярському таборі з метою підготовки репертуару для майбутніх гастрольних подорожей об'єднаного

таборового театру всією Україною. У справі таборових видавництв було вирішено скликати окремий з'їзд представників видавничих товариств трьох таборів³².

Ще одною формою активізації зусиль полонених було вшанування пам'яті Т.Шевченка і І.Франка (з нагоди річниць народження і смерті), також організація національних таборових свят. Зокрема, 7 листопада 1917 р. у таборі відбулося святкування річниці введення в дію «конституції» української громади. На ньому з рефератом про історію української громади виступив Б. Лепкий, який «переглянув життя Української Громади від самого початку заснування Вецлярського табору», і зокрема згадав подію річної давнини, коли цього дня була обрана Установча рада, яка й ухвалила «конституцію», що дозволило демократизувати самоуправління в таборі та уможливило скликати таборовий парламент — Народню Раду, обравши її делегатів шляхом загального, рівного і безпосереднього голосування. У цьому зв'язку референт «підкреслив велику здатність українського народу до будівництва власного державного устрою». В рамках програми святкування також були виголошені й інші промови, хор виконав кілька пісень, оркестр відіграв кілька музичних композицій та маршів³³.

Отже, полонені табору Вецляр у 1917 р. мали можливість виявляти свій активізм у різних сферах таборового життя — як беручи участь у вічах та виборах до представницьких органів української громади у таборі Вецляр, так і вступаючи до лав політично заангажованих товариств («Воля», «Самостійна Україна», «Січ») або допомагаючи розбудові українського шкільництва на волинських землях шляхом своїх пожертв. Крім цього існували й інші способи ангажування до діяльності української громади табору — зокрема шляхом участі у кампанії зі збору підписів з уповноваження О. Скорописа-Йолтуховського представляти інтереси полонених українців під час роботи російських установчих зборів.

Залучення полонених до активної участі в громадсько-політичному та національному житті таборової громади здебільшого мало «кумулятивний» ефект, коли під впливом цього світоглядні орієнтири полонених починали стрімко змінюватися: їх переставали влаштовувати культурницько-автономістські гасла для України, натомість вони заявляли про свою відданість самостійницьким ідеалам. Особливо яскраво це проявило себе в ініціативі вручення О. Скоропису-Йолтуховському додаткового «мандату» із жаданням доручити вирішення долі України не російським, а національним (українським) установчим зборам.

Регулярне прочитання матеріалів таборового часопису «Громадська думка» теж було одним зі способів формування активної проукраїнської громадянської позиції — завдяки зосередженості видання на подіях

громадсько-політичного життя в Україні та Росії. Водночас газета намагалася висвітлювати всі значущі новини з обширу життєдіяльності української громади у Вецлярі, що створювало у таборян відчуття приналежності до таборового простору. Завдяки тому, що газета регулярно публікувала повідомлення про заплановані в таборі національні, політичні, благодійні акції, а також інформувала про зміст і наслідки роботи виборних органів таборової громади, полонені українці відчували себе невід'ємною частиною українського соціуму, здатного розбудувати власне національне життя навіть у непростих умовах полону.

¹ Rehmer C. Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*. 1994. Heft 37. S. 77–116; Runzheimer J. «...Damit alle an uns erinnert werden»! Das ukrainische Gefangenelager in Wetzlar *Heimat an Lahn und Dill*. 1994. Bd. 284. S. 2–3; Rehmer C. «Revolutionierungspolitik» und Ukrainer-Lager *Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18*. Frankfurt a. M. u. a. 1997. S. 245–280.

² Срібняк І. З історії культурно-просвітницької діяльності полонених українців у таборі Вецляр (Німеччина) в 1915 р. *Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття: Тези п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ–Чернівці, 22–25 травня 1997 р.). Київ–Чернівці, 1997. Ч. 2. С. 441–443; Срібняк І. Табір полонених українців у Вецлярі (Німеччина) у 1915–1917 рр. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. К., 1998. Вип. 2. С. 38–57; Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). К., 1999. С. 93–110; Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч.: Ч. I. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. К., 2000. С. 56–63.

³ Runzheimer J. Film als historische Quelle. Das ukrainische Kriegsgefangenenlager in Wetzlar *Frühe Filme aus Wetzlar und Umgebung* (Claudia Weidemann und Rudolf Worschech: Kamera. Oskar Barnack). Frankfurt am Main, 2002. S. 25–28; Jung I. Wiedl Wolfgang. Ein «besonderes» Lager für Ukrainer *Zwischen Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Neustadt an der Aisch. 2016. S. 262–282; Golczewski Frank. *Deutsche und Ukrainer: 1914–1939*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag. 2010. S. 108–127.

⁴ Кривошеєва Л.М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2009. 242 арк.; Срібняк І., Палієнко М. Народна школа грамоти в таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (вересень 1915 — березень 1917 рр.): короткий нарис історії створення та діяльності *Сучасні дослідження з німецької історії: збірник наук. праць*. Гол. ред. Н.В. Венгер. Дніпро, 2020. С. 81–87; Срібняк І. Особливості проведення національно-просвітницької роботи у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (червень 1916 — лютий 1917 рр.) *Освітологічний дискурс*. Київ, 2021. Т. 33. № 2. С. 16–28; Срібняк І., Палієнко М. Товариство «Сільський Господар» у таборі полонених українців Вецляр (Німеччина), 1916–1917 рр.: до історії створення та діяльності. *Гуманітарні студії: історія і педагогіка*. Тернопіль, 2021. № 2. С. 43–55; Срібняк І.,

Палієнко М. З історії кооперативного руху в таборі полонених українців Вещляр, Німеччина: створення та діяльність спілки «Чайня» (грудень 1915 — 1916 рр.) *Київські історичні студії*. К., 2022. № 1 (14). С. 30–38; Срібняк І. Громада полонених вояків-українців царської армії у таборі Вещляр, Німеччина (вересень 1915 — грудень 1916 рр.): за матеріалами ЦДАВО України. *Емінак*. Київ-Миколаїв, 2020. № 3 (31). С. 217–233; Срібняк І., Сидоренко Н. Видавниче товариство імені Бориса Грінченка в таборі Вещляр, Німеччина (кінець 1915 — початок 1917 рр.): до історії створення та діяльності. *Український інформаційний простір*. К., 2023. № 11. С. 221–237.

⁵ Ченко Гр. Просвітна Громада ім. М. Драгоманова. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 25 січня. Ч. 5 (52). С. 4.

⁶ Віче. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 25 січня. Ч. 5 (52). С. 6.

⁷ Найновіша реформа в Українській Громаді вещлярського табору. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 20 лютого. Ч. 10 (57). С. 1–2.

⁸ Генеральна Рада. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 20 лютого. Ч. 10 (57). С. 3.

⁹ Генеральна Рада. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 20 лютого. Ч. 10 (57). С. 4.

¹⁰ С. К-ий. Генеральна Рада. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 25 лютого. Ч. 11 (58). С. 3–4.

¹¹ С. К-ий. Генеральна Рада. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 25 лютого. Ч. 11 (58). С. 4–5.

¹² Передвиборча агітація в таборі. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 25 березня. Ч. 17 (64). С. 5–6.

¹³ Виборию. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 1 квітня. Ч. 18 (65). С. 6.

¹⁴ *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 15 квітня. Ч. 21–22 (68–69). С. 5.

¹⁵ До товаришів на робітничих командах і в таборах. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 15 квітня. Ч. 21–22 (68–69). С. 5.

¹⁶ Загальний огляд і справа підписів. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 22 квітня. Ч. 24 (71). С. 4.

¹⁷ Підписи. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 6 травня. Ч. 28 (75). С. 4.

¹⁸ *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 3 травня. Ч. 27 (74). С. 3.

¹⁹ Конференція українських таборів. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 13 травня. Ч. 30 (77). С. 3.

²⁰ Народна Рада. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 27 травня. Ч. 34 (81). С. 4.

²¹ Народна Рада. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 3 червня. Ч. 36 (83). С. 4.

²² Народна Рада. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 10 червня. Ч. 38 (85). С. 4.

²³ Український Національний Фонд. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 14 червня. Ч. 39 (86). С. 1.

²⁴ Віче. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 17 червня. Ч. 40 (87). С. 4.

²⁵ Т[овариств]о «Український Клуб». *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 17 червня. Ч. 40 (87). С. 4.

²⁶ В Редакцію «Громадської Думки». *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 17 червня. Ч. 40 (87). С. 4.

²⁷ Генеральна Старшина. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 21 червня. Ч. 41(88). С. 4.

²⁸ З листів від Централі Союзу Визволення України до Генеральної Старшини. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 1 липня. Ч. 44 (91). С. 4.

²⁹ Оголошення. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 2 серпня. Ч. 53 (100). С. 4.

³⁰ *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 23 вересня. Ч. 65(112). С. 1.

³¹ Друга Міжтаборова конференція. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 30 вересня. Ч. 66 (113). С. 1.

³² Народня Рада. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 4 жовтня. Ч. 67 (114). С. 3.

³³ Таборове свято. *Громадська Думка*. Вещляр, 1917. 11 листопада. Ч. 78 (125). С. 4.

REFERENCES

1. Golczewski, F. (2010). *Deutsche und Ukrainer: 1914–1939*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag [in German].
2. Jung, I. (2016). Wiedl Wolfgang. Ein besonderes Lager für Ukrainer *Zwischen Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Neustadt an der Aisch [in German].
3. Kryvosheyeva, L.M. (2009). *Natsionalno-prosvitnya diyalnist Soyuzu vyzvolennya Ukrainy v taborakh viyskovopolonenykh ukrayintiv (1914–1918 rr.)*. PhD thesis. Zaporizhzhya [in Ukrainian].
4. Rehmer, C. (1994). Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*, 37, 77–116 [in German].
5. Rehmer, C. (1997). Revolutionierungspolitik und Ukrainer-Lager. *Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18*. Frankfurt a. M. [in German].
6. Runzheimer, J. (1994). ...Damit alle an uns erinnert werden! Das ukrainische Gefangenenlager in Wetzlar. *Heimat an Lahn und Dill*, 284, 2–3 [in German].
7. Runzheimer, J. (2002). Film als historische Quelle. Das ukrainische Kriegsgefangenenlager in Wetzlar. *Frühe Filme aus Wetzlar und Umgebung* (Claudia Weidemann und Rudolf Worschech: Kamera. Oskar Barnack). Frankfurt am Main [in German].
8. Sribnyak, I. (1997). Z istoriyi kulturno-prosvitnytskoyi diyalnosti polonenykh ukrayintiv u tabori Vetslyar (Nimechchyna) v 1915 r. *Etnonatsionalnyy rozvytok v Ukraini ta stan ukrayinskoyi etnichnosti v diaspori: sutnist, realiyi konfliktynosti, problemy ta prohnozy na porozi XXI stolittya*. Kyiv-Chernivtsi, 2, 441–443 [in Ukrainian].
9. Sribnyak, I. (1998). Tabir polonenykh ukrayintiv u Vetslyari (Nimechchyna) u 1915–1917 rr. *Visnyk Kyivskoho derzhavnoho linhvystychnoho universytetu. Seriya Istoriya, ekonomika, filozofiya*, 2, 38–57 [in Ukrainian].
10. Sribnyak, I. (1999). *Poloneni ukrayintiv v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Sribnyak, I. (2021). Osoblyvosti provedennya natsionalno-prosvitnytskoyi roboty u tabori polonenykh ukrayintiv Vetslyar, Nimechchyna (cherven 1916 — lyuty 1917 rr.). *Osvitohichnyy dyskurs*, 33, 2, 16–28 [in Ukrainian].
12. Sribnyak, I. (2020). Hromada polonenykh voyakiv-ukrayintiv tsarskoyi armiyi u tabori Vetslyar, Nimechchyna (veresen 1915 — hruden 1916 rr.): za materialamy CDAVO Ukrainy. *Eminak*, 3 (31), 217–233 [in Ukrainian].
13. Sribnyak, I. & Paliyenko, M. (2020). Narodna shkola hramoty v tabori polonenykh ukrayintiv Vetslyar, Nimechchyna (veresen 1915 — berezen 1917 rr.): korotkyy narys istoriyi stvorennia ta diyalnosti. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoyi istoriyi: zbirnyk nauk. prats. Dnipro* [in Ukrainian].
14. Sribnyak, I. & Paliyenko, M. (2021). Tovarystvo Silskyy Hospodar u tabori polonenykh ukrayintiv Vetslyar (Nimechchyna), 1916–1917 rr.: do istoriyi stvorennia ta diyalnosti *Humanitarni studiyi: istoriya i pedahohika*, 2, 43–55 [in Ukrainian].
15. Sribnyak, I. & Paliyenko, M. (2022). Z istoriyi kooperatyvnoho rukhu v tabori polonenykh ukrayintiv Vetslyar, Nimechchyna: stvorennia ta diyalnist spilky Chaynya (hruden 1915–1916 rr.). *Kyivski istorichni studiyi*, 1 (14), 30–38 [in Ukrainian].
16. Sribnyak, I. & Sydorenko, N. (2023). Vydavnyche tovarystvo imeni Borysa Hrinchenka v tabori Vetslyar, Nimechchyna (kinets 1915 — pochatok 1917 rr.): do istoriyi stvorennia ta diyalnosti. *Ukrayinskyy informatsiynyy prostir*, 11, 221–237 [in Ukrainian].
17. Sydorenko, N.M. (2000). *Natsionalno-dukhovne samostverdzhennia*. (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].

Received: 31.05.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.155>

УДК 930.1(477):[94:929Масарик(437)“1918/1935”]

Олександр Кравчук

канд. іст. наук, доц.

Вінницький державний педагогічний університет

імені Михайла Коцюбинського

21001, Україна, Вінниця, вул. К. Острозького, 32

E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКА ТА ЇЇ ПЕРШИЙ ПРЕЗИДЕНТ У ОЦІНКАХ М. СЛАВІНСЬКОГО

Стаття присвячена сприйняттю знаним українським громадсько-політичним і культурно-освітнім діячем Максимом Антоновичем Славінським (1868–1945) Чехословацької республіки та постаті її першого президента Т.Г. Масарика.

Методологія дослідження базована на вивченні та критичному аналізі офіційних звернень М. Славінського до вищого керівництва Чехословаччини, його інтерв'ю та публікацій про Т.Г. Масарика, нарисів про міжнародні відносини та іншої політичної публіцистики. Використання дослідницьких принципів історизму, наукової об'єктивності та системності сприяло вивченню особливостей сприймання М. Славінським Чехословацької республіки та постаті її першого президента Т.Г. Масарика.

Автор статті відзначає, що одними з пріоритетних об'єктів вивчення для українських емігрантів у міжвоєнний період стали Чехословацька республіка та постать її першого президента Т.Г. Масарика. Значною мірою це пояснюється унікальною підтримкою владою цієї країни культурних потреб українських біженців. Представники викладацького складу і студенти створених у ЧСР освітніх та культурно-наукових закладів у своїх працях неодноразово приділяли увагу різним сторонам діяльності Т.Г. Масарика, висловлюючи в такий спосіб вдячність ЧСР та її очільнику за підтримку. Також відповідна увага зумовлювалася прагненням вивчити успішний державотворчий досвід слов'янської країни та її першого президента.

Зауважено, що особливістю висвітлення цієї тематики М. Славінським було те, що він вивчав її не як науковець, а як державний діяч, будучи в 1919–1923 рр. головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Чехословацькій республіці, в 1923–1939 рр. — як емігрант.

Констатовано, що на посаді голови дипломатичної місії УНР і згодом як емігрант М. Славінський оцінював постать Т.Г. Масарика з погляду його політичних успіхів. У оцінках президента Чехословаччини помітна певна глорифікація. Чехословацька республіка згадувалась у контексті успішного державотворчого досвіду, зокрема, відзначався її демократизм, політична консолідація країни, миролюбна зовнішня політика. Ставлення до України оцінював як нейтралітет, відзначав підтримку Прагою української військової еміграції. Високі оцінки ЧСР визначалися не лише дипломатичним тактом представника України. Вони відбивали серйозні внутрішні та зовнішньополітичні здобутки молодій державі. Як емігрант М. Славінський не змінив своєї високої оцінки Чехословацької республіки та її першого президента, наголошував підтримці ними культурного життя української еміграції. Щоправда, після руйнування ЧСР у 1938–1939 рр., М. Славінський згадував нерозв'язаність національного питання, констатував проблеми зовнішньополітичної орієнтації країни.

Ключові слова: Україна, УНР, М. Славінський, Чехословацька республіка, Т.Г. Масарик, еміграція.

Oleksandr Kravchuk

PhD in History, Associate Professor

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

32, K. Ostrozky Street, Vinnitsia, 21001, Ukraine

E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC AND ITS FIRST PRESIDENT IN THE ASSESSMENTS OF M. SLAVINSKY

The article is devoted to the perception of the Czechoslovak Republic and the personality of its first president, T.G. Masaryk, by the famous Ukrainian socio-political, cultural and educational figure Maksym Slavinsky (1868–1945).

The research methodology is based on the study and critical analysis of M. Slavinsky's official addresses to the top leadership of Czechoslovakia, his interviews and publications about T.G. Masaryk, essays on international relations and other political journalism. The use of the research principles of historicism, scientific objectivity and systematicity contributed to the study of the peculiarities of M. Slavinsky's perception of the Czechoslovak Republic and the figure of its first president, T.G. Masaryk.

The author of the article notes that one of the priority objects of study for Ukrainian emigrants in the interwar period was the Czechoslovak Republic and the figure of its first president T.G. Masaryk. To a large extent, this is explained by the unique support of the authorities of this country for the cultural needs of Ukrainian refugees. In their writings, teaching staff and students of educational and cultural-scientific institutions established in the Czechoslovak Republic repeatedly paid attention to various aspects of T.G. Masaryk's activities, thus expressing gratitude to the Czechoslovak Republic and its leader for their support.

It was noted that the peculiarity of the coverage of this topic by M. Slavinsky was that he touched it not as a scientist, but as a statesman, being in 1919–1923 the head of the Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in the Czechoslovak Republic, in 1923–1939 — as an emigrant.

It was established that as the head of the diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic and later as an emigrant, M. Slavinsky evaluated the figure of T.G. Masaryk from the point of view of his political successes. A certain glorification is noticeable in the assessments of the president of Czechoslovakia. The Czechoslovak Republic was mentioned in the context of a successful state-building experience, in particular, its democracy, political consolidation of the country, peaceful foreign policy were noted. He assessed the attitude towards Ukraine as neutrality, noted Prague's support for Ukrainian military emigration. The high evaluations of the Czechoslovak Republic were not determined only by the diplomatic tact of the representative of Ukraine. They reflected the serious domestic and foreign political achievements of the young state. As an emigrant, M. Slavinsky did not change his high assessment of the Czechoslovak Republic and its first president, he emphasized their support for the cultural life of Ukrainian emigrants. However, after the destruction of the Czechoslovak Republic in 1938–1939, M. Slavinsky mentioned the unresolved national issue and stated the problems of the country's foreign policy orientation.

Keywords: *Ukraine, UPR, M. Slavinsky, Czechoslovak Republic, T.G. Masaryk, emigration.*

Одними з пріоритетних об'єктів вивчення для української еміграційної богемістики в міжвоєнний період стали Чехословацька республіка та постать її першого президента Т.Г. Масарика. Значною мірою це пояснюється унікальною підтримкою владою цієї країни культурних потреб українських біженців. Представники викладацького складу і студенти освітніх закладів, створених у Чехословаччині, у своїх працях неодноразово приділяли увагу різним сторонам діяльності Т.Г. Масарика,

висловлюючи в такий спосіб вдячність ЧСР та її очільнику за підтримку. Також зацікавлення цією тематикою зумовлювалося прагненням вивчити успішний державотворчий досвід слов'янської країни та її першого президента. В інтерв'ю тижневику «Воля» у червні 1920 р. знаний громадсько-політичний і культурно-освітній діяч М. Славінський (1868–1945) зауважував, що «Чехо-Словаччина — країна, де багато чому може і, я-б сказав, мусить вивчитися кожний Українець. Чехія положена в центрі середньої Європи і, остаючись славянським народом, Чехи стали європейцями»¹. Максим Антонович Славінський висвітлював цю тему не як науковець, а як політик, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Чехословацькій республіці у 1919–1923 рр., у своїх офіційних зверненнях до вищого керівництва Чехословаччини, інтерв'ю, публікаціях і у статусі біженця, котрий залишався політично активним. Він зауважував, що «еміграційна доба української державної доби» подібна до діяльності П. Орлика, рід якого походив із Чехії². Така особливість висвітлення зазначеної проблеми М. Славінським обумовила джерельну базу публікації. Використано архівні та опубліковані документи і матеріали, зокрема статті в часописі «Тризуб» із нагоди 80-річного ювілею Т.Г. Масарика (1930 р.), четвертого переобрання на президентську посаду (1934 р.) та смерті (1937 р.). При цитуванні збережено орфографічні особливості першоджерел.

Для аналізу й верифікації джерел використовувались напрацювання українських істориків. Незважаючи на відсутність конкретних досліджень праць М. Славінського, окремі аспекти проблеми розглянуто фахівцями з історії міждержавних українсько-чехословацьких відносин та діяльності Т.Г. Масарика (О. Бетлій, О.-І. Бочковський, С. Віднянський, І. Матяш, М. Мандрик, В. Очеретяний, О. Павлюк, О. Пеленська та ін.).

Мета статті — розкрити висвітлення М. Славінським політики Чехословацької республіки та діяльності її першого президента Т.Г. Масарика.

Прикметно, що одним із чинників призначення М. Славінського на посаду очільника українського представництва в Чехословаччині було володіння ним всіма слов'янськими мовами та його особисте знайомство з президентом ЧСР, що відбулося в 1910 р. Про тодішні «дві чи три бесіди ... » в Петербурзі сам М. Славінський у 1937 р. тільки згадував, без конкретної деталізації³. На допиті в Києві в 1945 р. після арешту у Празі радянськими спецслужбами він зазначив: «Не пам'ятаю, хто саме спрямував його [Масарика. — *Авт.*] до мене на квартиру, але прибувши до мене він просив запросити ще кого-небудь і 3 українських діячів[,] у яких він хоче з'ясувати низку питань з життя України. Я запросив Стебницького і Лотоцького і ми декілька разів зустрічалися з ним ... , надаючи йому роз'яснення по питанням з життя України, які його цікавили»⁴.

О.-І. Бочковський розповідав, зі слів М. Славінського, що на зустрічі в готелі «Дагмара», де зупинився чеський політик, він «виявив зацікавлення до українського руху і інформувався про нього від закликаних до себе згаданих трьох українських діячів. Зі свого боку, з'ясовуючи своє становище до українського питання, він весь час звертав їхню увагу на аналогію між Словаччиною та Україною»⁵. А. Зубенко писав, що одна із схожих зустрічей відбулася «на прийнятті у Шахматова на честь Т. Масарика ... », де М. Славінський представив йому «фактичну структуру Росії, яка вона виглядає з природи своєї. ...»⁶.

Українська місія у Празі працювала з 2 лютого 1919 р. до 9 червня 1923 р. М. Славінський вважав своїм основним обов'язком здобути «визнання від Чехословацького уряду Української Народної Республіки і Директорії як її верховної влади де-юре і де-факто», «добитись від Чехословаччини допомоги Петлюрівській армії озброєнням, укласти з нею вигідні для обох країн економічні договори, підготувати укладення політичного союзу[,] спрямованого проти Радянської Росії або іншої країни, що веде боротьбу з Україною та Чехословаччиною ...»⁷. За спогадами О. Мицюка, М. Славінському «міністерська рада одноголосно підтвердила між іншим інструкцію, згідно якої [він] мав вести переговори з урядом Чехословацької республіки про федерацію України з Чехословаччиною, тобто у тому сенсі, що б самостійна Україна з Чехословаччиною утворила федеративний союз як вільна з вільною і рівна з рівною»⁸.

На допиті в Києві М. Славінський повідомив про обставини прибуття до Праги: «Оскільки УНР не мала дипломатичних відносин з Чехословацькою республікою, я просив нашого посла в Австрії Липинського, який особисто знав Масарика, поїхати до нього і взнати як він мене прийме. Липинський поїхав і після повернення заявив, що Масарик чекає мене, прийме добре, УНР визнає де-факто, а де-юре зможе визнати тільки тоді, коли УНР буде визнана Лігою Націй. Отримавши такі відомості я приїхав до Праги і відразу ж зробив візит Масарику. Він повторив те що вже сказав Липинському»⁹. Також М. Славінський зауважував, що Т.Г. Масарик, Е. Бенеш та інші чехословацькі політики «в делікатній формі говорили мені[,] що Антанта не зацікавлена у створенні Української Держави, що вони багато в чому залежать від неї, зокрема від Франції і в українські справи втручатися не хочуть. Своєї думки вони не висловлювали»¹⁰.

Т.Г. Масарик був готовий визнати незалежність УНР, але, за спогадами О.-І. Бочковського, вважав, що українське питання вирішить Паризька мирна конференція¹¹. Обережність політики ЧСР щодо УНР визначалася залежністю Праги від сприйняття країнами Антанти всіх нових держав Центрально-Східної Європи.

У червні 1920 р. в інтерв'ю часопису «Воля» М. Славінський згадував про складну внутрішню ситуацію на початку своєї роботи у ЧСР: «... , я застав в Празі горячкову працю по державному будівництву, а також по відбудованню економічного життя в краю. Наслідки війни вбачались на кождім кроці. Не вистарчало хліба, не було мяса, масла, сала; ні за які гроші не можна було здобути полотна. Дорожнеча доводила до розпачи»¹².

Проте суспільство схвально ставилося до здобуття незалежності. Український політик Д. Дорошенко, котрий був у Празі навесні 1919 р., згадував про візуальне відображення безперечного авторитету президента Чехословаччини у громадському просторі: «Майже в кожній крамниці у вікнах, по всіх рестораціях і публічних льокалях були виставлені портрети або бюсти Масарика і Вілсона», у країні «почувалася глибока повага й пієтет до першого голови відродженої чеської держави»¹³. Безумовно, це впливало на сприйняття головою місії УНР постаті Т.Г. Масарика. Одну з його перших оцінок зустрічаємо в 1919 р. у вітальній телеграмі М. Славінського президенту ЧСР з нагоди дня народження. Голова дипломатичної місії писав: «Від імені визволеної української нації, яка віддавна має щастя вважати Вас своїм приятелем, вітаю Вас з глибини душі, шановний пане президенте з Вашим і одночасно національним святом. Щасливою є нація, яка у важкій хвилі знайшла статних синів, які своєю особистістю доведуть символізувати найгарніші прагнення і національні вимоги. Сьогодні і ми, сини української нації, усією душею поділяємо радість братів Чехословаків, яким прихильна доля дала такого великого вождя. Могутньою, і довгими бурями посиленою рукою веде він свою націю штормами і приboями *per aspera ad astra*. ...» [з латини — «через терни до зірок». — *Авт.*]¹⁴.

Високу оцінку лідера Чехословаччини М. Славінський зберігав і надалі. В інтерв'ю українському емігрантському часопису «Воля» (Відень), опублікованому 12 червня 1920 р., М. Славінський назвав президента ЧСР представником однієї з течій у внутрішній політиці, «що ясно бачила необхідність будувати державу на нових началах політичного демократизму і соціальної справедливості». Перемога цієї течії, писав автор, наголошуючи на ролі президента в державотворчих процесах, забезпечила Чехословаччині «мирний розвиток внутрішніх подій і лагідну працю над основами державного і соціального ладу»¹⁵.

Згодом М. Славінський назвав Т.Г. Масарика уособленням чеської історичної традиції. Це пояснював існуванням соціологічного закону, за яким кожна велика революція відтворює історичну традицію народу й діячів, які її обстоюють. Польща відтворила принципи колишніх конфедерацій з Ю. Пілсудським; Чехословаччина — лінію Я. Гуса та Я. Жижки

з Т.Г. Масариком; Росія — віковічне самовладство з В. Леніним. Україна виступила з демократичною козацькою традицією, яку втілював С. Петлюра¹⁶.

Постаті першого президента Чехословаччини присвячені публікації М. Славінського 1930-х рр.

М. Славінський зауважив, що життя Т.Г. Масарика «надзвичайно поучне і вщерть повне філософсько-ідеологічного руху та політично-державного чину. ...». Його вчення, вважав автор, «теоретично кажучи, електичне, означилося високим моральним, пуританським рівнем, глибокою науковою ерудицією і майстерним умінням історичну чеську традицію ... зв'язати з паралельною традицією європейського і тим освіжити, змолодити її, зробити чинною в житті народу». Прагнення Т.Г. Масарика піднести рівень чеського національного життя М. Славінський також пояснював тим, що незважаючи на прийняття у 1882 р. пропозиції викладацької роботи «в ново-організованому тоді чеському університеті в Празі», становище Т.Г. Масарика «в національному оточенні було тяжче, і з часом непереносне. У глибоко провінціальній Празі ... йому, видатному вже вченому і філософові, людині широкого європейського розгляду, одному, може, вже з останніх прихильників того великого лібералізму, що зачався був в англосаксонських країнах, і стає там, а подекуди і в Європі, підложжям сучасної демократії, — йому було тісно в заодсталих межах тодішнього чеського громадського і політичного життя». Політик, зауважував автор, замість пристосування обрав шлях героя твору Г. Ібсена доктора Штокмана [йшлося про відстоювання правди, яку суспільство не хотіло бачити і вважало Штокмана «ворогом народу». — *Авт.*]. Бачення політиком необхідності подолання тодішньої чеської провінційності М. Славінський ілюстрував зауваженням Т.Г. Масарика Е. Бенешу часів Першої світової війни: «Аби лише ті наші люди не були такі дріб'язкові... Аби лише виявили вони більше розгляду, більше європейського сенсу, аби це не був знову отой наш старий Коцоврков (цим словом чехи означають те, що в нас зветься хуторянством), що від нього ми так багато витерпіли!»¹⁷.

«... Масарик уже в силу активної натури своєї, стверджував М. Славінський, не міг не заглибитися й до політики. Але пройшов до того не зразу, бо перший десяток задовольнявся своєю професорською чинністю, скупчуючи біля себе молодь, до якої ставився не лише, як професор, але як педагог і моральний вчитель, як практичний громадський діяч, що має на меті виховати собі достойних заступників і цілі майбутні покоління. ...»¹⁸.

М. Славінський уважав, що в політиці за часів Австрії Т.Г. Масарикові не щастило. Прикладом цього вважав його відмову від депутатського мандату, що відбулося у 1893 р. «Серед тодішніх австрійських

політиків така індивідуальність, як Масарик була чужородним тілом. Він не міг вкластися до жодної тодішньої партії, не міг признати своєю жадної політичної програми, а тому й повернувся до попередньої своєї діяльності». М. Славінський помилково стверджував, що й від другого депутатського мандату, здобутого у 1907 р., чеський політик відмовився. Автор загалом обґрунтовано наголошував на значенні довоєнної національно-політичної праці Т.Г. Масарика: «З шеревів тої молоді, яку він виховав політично й національно своїми лекціями в празькому університеті, своїми публіцистичними працями і публіцистичними виступами, вийшли численні кадри його помішників і співробітників, які так придалися йому в той час, коли, після великої війни, доля поставила йому завдання — будувати нову Чеську державу»¹⁹.

М. Славінський уважав, що Т.Г. Масарик передбачав Велику війну 1914–1918 рр. «і готувався до неї, бо відчував, що з нею разом буде вирішена й доля народу. Тому, коли вона настала, тоді вже майже 65-літній ... він ризикуючи життям своїм і родини своєї, вийшов на еміграцію, аби там у відповідніших умовах працювати для батьківщини». Ця праця «була повна надзвичайних труднощів. Трудно було досягнути до європейських впливових чинників, але ще тяжче було згаджувати свої власні еміграційні свари і терті ... Усе те Масарик переміг, здобув для своєї справи прихильників у Франції, в Англії, пізніше в Сполучених Штатах [Америки], об'їздив ... цілий світ, бо побував і в тодішній Росії, і у нас, в Києві, за перших часів нашої боротьби з большевиками, і через Сибір, Японію та Америку повернувся з кінця війни додому, повернувся як тріумфатор», оскільки з розпадом Австро-Угорщини, парламент Чехословаччини одноголосно обрав його першим президентом республіки. «Син панського фурмана, колишній слюсар і коваль, став головою держави. Таку нагороду дала Масарикові нація за його незломну енергію і невтомну працю, за самопожертву, за високе моральне чуття його, за політичну прозорливість. ...», — наголошував автор²⁰. У звільненій батьківщині на нього чекала «нова велика конструктивна праця по збудованню, усталенню й консолідації нової держави». Автор був переконаний, «що без Масарика не була б Чехословаччина тим, чим вона зараз єсть, а саме державою суто республіканською, збудованою на основах модерного європейського демократизму і такого ж парламентаризму. ...»²¹.

У публікації про Т.Г. Масарика з нагоди його 80-річного ювілею М. Славінський його охарактеризував як «фактично доживотнього президента», «національно-державного вождя» чеського народу²². Згодом, М. Славінський уточнив своє твердження тим, що конституція 1920 р. обмежувала можливість бути президентом двома каденціями поспіль, але

зробила виняток для Т.Г. Масарика²³. Утім, на нашу думку, ця норма лише відкривала теоретичні можливості для того, щоби Т.Г. Масарик міг стати довічним президентом, але цього не сталося. Зрештою, про відставку першого президента ЧСР згадував і М. Славінський. Прикметно, що в часописі «Тризуб», куди він дописував під псевдо «Observator»²⁴, в 1929 р. зауважувалось: «... Кінець року означився чутками, що безмінний президент держави проф. Масарик, досягши своїх 80 літ, мав намір подати до демісії, при умові, що йому буде наперед означено його заступника. Таким заступником, що продовжував би лінію свого славного попередника, ... мав би бути, на думку Масарика, Едуард Бенеш, міністр закордонних справ Чехословаччини ...»²⁵.

У «Тризубі» М. Славінський помістив цікаве спостереження про використання президентом такої форми громадської комунікації, як інтерв'ю. Автор писав: «Його інтерв'ю й розмови часто трапляються в європейській пресі і вони незмінно цікаві і поучні, бо завжди в них можна знайти несподівані, а часом і надто сміливі для президента, думки і оцінки сучасних громадських, національних і політичних подій. Чого не можна сказати йому в офіційних заявах чи президентських посланнях, то говорить він часто устами журналістів. Бо проф. Масарик — надто своєрідна, незалежна і видатна людина, аби йому не було тісно в межах чисто президентських можливостей. І його інтерв'ю, як правило, викликають дуже живий обмін думок, особливо на його батьківщині, де вони входять до інвентарю політичного виховання чехословацького громадянства»²⁶.

Відзначаючи обрання Т.Г. Масарика вчетверте президентом ЧСР у 1934 р., М. Славінський зауважив, що цей «Факт — одинокий в історії європейських республік». Це обрання вважав свідченням того, що Т.Г. Масарик потрібен Чехословаччині, зокрема, в умовах, коли «гостро стоїть, з одного боку, проблема демократичного ладу, з другого — проблема вождя». В особі Т.Г. Масарика, зазначав автор, «щасливо об'єднані обидві ці сторони: він — визнаний вождь, а разом з тим він і — визнаний демократ». За переконанням М. Славінського, «Для молодії демократії Чехословаччини Масарик сам себе виховав на демократичного вождя, давши собою приклад і зразок, ставши, так мовити, прекрасним штампом для майбутньої серії командних людей своєї батьківщини». У цьому вбачав одну із його політичних заслуг «не тільки перед чехословацькою, але й перед світовою демократією»²⁷.

Загальну оцінку особистості Т.Г. Масарика подав 6 березня 1935 р. у виступі на такому заході, як «Святочна академія на шанування Президента Чехословацької Республіки проф. Т.Г. Масарика», М. Славінський, який «назвав постать Масарика історичною неповторною, що таїть скарби

минулого, переховує їх в сучаснім для майбутнього і є зразком довершености. Філософ-соціолог, учений-мораліст, громадянин-політик — Масарик доторкнувся всіх проявів громадського життя. Став вождем, коли відчув потребу жертви для нації; його жертву прийнято і Богом, і історією. Як вождь, Масарик нормативний тип категорії демократичних вождів. ...»²⁸. Чеська історикиня Є. Броклова відносила Т.Г. Масарика до харизматичного типу демократичного керівника²⁹.

Відмову Т.Г. Масарика від президентської посади у 1935 р. М. Славінський пояснював хворобою. Відзначено, що за пропозицією Т.Г. Масарика президентом обрано його найближчого співробітника Е. Бенеша. Т.Г. Масарик, вшанований як президент-визволитель, на відпочинку в замку в Ланах «прожив ще трохи більше, як півтора року, пильно слідкуючи за всім, що робилося в Чехословаччині й у Європі, уважно вислуховуючи його заступника, що неодкладно щотижня відвідував його»³⁰.

М. Славінський нерозривно пов'язував постать Т.Г. Масарика з Чехословацькою республікою. У 1930 р. автор зауважував, що день народження Т.Г. Масарика в усій Чехословаччині відзначається як державне свято, «бо зв'язані органічно й неodrивно ім'я та особа Масарика з тою республікою, яку він так достойно представляє назовень і душею якої являється з середини її»³¹.

У своїх інтерв'ю і працях український дипломат називав Чехословаччину винятковим прикладом консолідації держави в постімперському просторі Центрально-Східної Європи, наголошував на прагненні керівництва УНР до встановлення з нею союзних міждержавних відносин, порушував питання Закарпаття. Так, в інтерв'ю К. Ждярському, колишньому учаснику чехословацького руху в Україні, співробітнику газети «Čechoslovan» і слов'янського видавництва в Києві³² («Národní listy», 20 червня 1919 р.), М. Славінський зауважив: «... Оскільки чехословаки є нині в слов'янстві здоровою державою, хотіли б українці з ними найперше увійти прямо у найтісніший політичний союз, для якого потрібний спільний кордон між обома республіками і Карпатська Русь може бути між ними мостом. ... В Чехію українці вірять, тому що з ними не мали ніколи суперечок і їх історія не будить у них побоювань, навпаки довіряють, щоб могли з нами спільно жити як рівні з рівними, особливо коли на чолі Чехословацької республіки стоїть президент Масарик, ім'я якого є для українців цілим гаслом. Карпатська Русь при цьому не буде каменем спотикання, але дійсно тільки мостом об'єднання, кордони між нами будуть встановлені взаємною домовленістю[»]. Далі К. Ждярський зауважив, що М. Славінський «повністю заспокоєний тим, що йому президент Масарик дав зрозуміти про врегулювання управління і шкільництва у Карпатській Русі ...»³³.

О. Павлюк зауважував, що, зрештою, дипломати УНР, а згодом і ЗОУНР погодилися, що питання Закарпаття вирішить Паризька мирна конференція³⁴. При цьому, місія приділяла увагу забезпеченню національно-культурних запитів українців Закарпаття. Одним із свідчень цього є заснування при місії українсько-чеського видавництва «Всесвіт» (липень 1919 р.)³⁵. Для його потреб влада УНР виділила кредит 500 тис. крон³⁶. Серед запланованих ним видань були «Народна читанка для Карпатської України» та «Календарь на рік 1920 для Карпатської України»³⁷. Прикметно, що президент ЧСР пообіцяв М. Грушевському, що «він допилює, що народна мова і народний елемент буде забезпечений. Сю розмову має продовжувати з ним посол Славінський ...»³⁸. 20 жовтня 1919 р. Т.Г. Масарик розробив «Нарис генерального статуту Підкарпатської Русі». У ньому визначалася назва краю у складі ЧСР — «Підкарпатська Русь» і народна мова — «руська» — як мова навчання в школах і офіційна мова³⁹. Місія УНР сприяла влаштуванню на управлінські посади в Підкарпатській Русі понад 40 емігрантів⁴⁰, які поряд з іншими у 1920–1930-х рр. сприяли національно-культурному розвитку краю, однією з відмінних рис якого став початок формування національної самосвідомості закарпатських українців⁴¹.

У привітанні з приводу річниці утворення ЧСР, у газеті «Tribuna» 28 жовтня 1919 р. М. Славінський відзначив консолідацію політичної еліти в розбудові демократії: «Чехи будують свою державу на міцній і широкій основі багатовікових демократичних традицій. ... Будівництво Чехословацької Республіки не просувається старими дорогами, але торує нові шляхи. Не існує ні дикої анархії Східної Європи, ні старих навичок європейського Заходу. Творча чеська сила проявила себе таким чином, що в урагані наших днів змогла знайти правильний напрямок демократії. Селянин, робітник та інтелігент вибороли під час війни Чехословацьку державу і тепер, у мирний час, представники цих великих соціальних груп — на чолі уряду. Гармонійна згуртованість цих сил принесе і вже приносить прекрасні результати»⁴². Зазначену думку М. Славінський розвинув в інтерв'ю часопису «Воля» в червні 1920 р., де головними складовими урядової коаліції назвав два угруповання — соціалістичне й сільсько-республіканське (аграрна партія): «Міцна національна свідомість і горячий патріотизм, що ним пересякнуті всі верстви населення Чехословаччини, були тим ферментом, що дали змогу Чехам об'єднати робітників і селян на одній політичній платформі. ... ». У інтерв'ю констатовано, що ЧСР — «модерна демократична держава в європейському значінню цього слова», в якій соціальний реформізм став неодмінною умовою соціального будівництва⁴³. Питання політичної консолідації та коаліційного уряду М. Славінський порушував у своїх публікаціях у

часописі «Тризуб». Наприклад, у 1925 р. він писав, що вся визвольна боротьба чехів і словаків відбувалась під благородними гаслами нації та держави: «усе існування Чехословаччини, як держави, спочиває на вірності народу цим гаслам. І Чехословаки дали справді достойний наповнення приклад національно-державної коаліції, од клерикалів до соціал-демократів включно, — коаліції, що поставила собі за правило: — Ми мусимо бути в згоді, бо того вимагають наші національні та державні інтереси»⁴⁴. На початку 1930 р. в часописі «Тризуб» згадувалося про формування наприкінці 1929 р. в Чехословаччині коаліційного уряду «на широкій базі ріжнонаціональних буржуазних та соціалістичних партій, а на чолі з членом аграрної групи»⁴⁵.

Стосовно зовнішньої політики ЧСР у згаданому інтерв'ю часопису «Воля» М. Славінський зауважував: «В закордонній політиці спочатку також змагалися дві течії, що їх можна назвати східньою й західньою. Східньої орієнтації трималися, з одного боку, славянофіли старого погляду, з другого боку — невеличка купка чеських большевиків. Перші агітували за інтервенцію на користь Денікіна і інших, другі за зближення з російською совдепією. ... Перемогла орієнтація на захід, підтримана широкими сільсько-робочими кругами. Чехо-Словаччина закордонну політику свою веде в тісній згоді з Антантою; що-ж до Сходу, то Чехо-Словаччина тримається принципу повного невтручання в внутрішні справи держав, що повстали на сході Європи. ... Мирна і спокійна політика міродатних [авторитетних. — *Авт.*] кругів Чехо-Словаччини витворила добросусідські відносини з усіма державами центральної Європи. Єдиною хмаркою є непорозуміння з Польщею. ... Гадаю, що Чехи й Поляки найдуть мирну дорогу до порозуміння і будуть добрими сусідами. І тоді майбутність Чехо-Словаччини в центральній Європі забезпечена на завше. Прага може стати мостом межи сходом і заходом Європи»⁴⁶. Зауважимо, що, незважаючи на певне покращення в середині 1920-х рр., відносини ЧСР і Польщі залишалися напруженими до кінця міжвоєнного періоду. Складними залишалися відносини Чехословаччини і з Угорщиною. Із Угорською Радянською Республікою ЧСР у 1919 р. воювала. Відносно коректними були відносини Праги з Веймарською Німеччиною, а з Румунією (та з Королівством сербів, хорватів і словенців) ЧСР у 1920 р. утворила військово-політичного союз під назвою Мала Антанта.

З нагоди святкування другої річниці проголошення ЧСР (жовтень 1920 р.), М. Славінський надіслав її президентові телеграму з вітаннями від імені влади та народу УНР. Зокрема, в ній висловлювалося сподівання, що Чехословаччина стане «консолідаційним пунктом не лише Середньої Європи, але авангардою стабілізаційного процесу в Східній Європі, де Україна в останньому часі веде гарячий та нерівний бій о

владу правдивої демократії та реального соціалізму, коротко, о ідеали нового політичного ладу, так послідовно зображеного в Ваших великих працях та публікаціях»⁴⁷.

Значну увагу М. Славінський приділяв відносинам УНР і ЧСР, підтримці останньою українських біженців, яку оцінював позитивно. Зауважимо, що 31 грудня 1918 р. голова уряду й міністр закордонних справ УНР В. Чехівський підписали відозву «До Правительства Чехо-Словацької республіки», у якій дякували за гуманне щиро-братерське ставлення до військовополонених українців⁴⁸. В одній із доповідей міністерству закордонних справ М. Славінський повідомляв про відправлення на батьківщину до 2 тис. емігрантів упродовж першої половини 1919 р. (у радянському звинувачувальному висновку щодо М. Славінського у 1945 р. вказувалося, що він відправив у «розпорядження петлюрівської влади» приблизно 10 тис. військовополонених і біженців⁴⁹). Проте незабаром кількість біженців у Чехословаччині знову збільшилась, зокрема, за рахунок окремих частин Української галицької армії, які у травні 1919 р. перейшли на територію ЧСР. «... Чехія була одинокою територією, яка прихильно ставилася до Українців і йшла їм на зустріч так далеко, що прим.[іром] платила наши[м] старшинам і козакам а також 300 желізничникам таку платню як своїм власним громадянам ...»⁵⁰.

На нараді дипломатів УНР у Карлових Варах 6–14 серпня 1919 р. М. Славінський порушував питання ролі ЧСР у повоєнному світі: «Чехи не мають[ь] великого значіння в міжнародній політиці, щоб на них покладати якісь надії, але вони мають великий моральний вплив у державах, які антанта створила». Також він оцінив ставлення Праги до України: «Відношення до нас Чехів як найкраще. Офіційного визнання нас нема, але можна бути певним, що по підписанню договору з Австрією Чехи нас визнають. Теперішній президент міністрів Тузар (с[оціал]. д[емократ].) стоїть за союз Чехів з Румунами і Українцями. Цілий теперішній кабінет, зложений з с[оціал].-д[емократів]., аграріїв і групи Кльофача, ставиться до нас прихильно. ... Чехи нам де в чім помагають, прийняли на утримання 5.000 нашого війська, яке вступило свого часу на чехо-словацьку територію, ратуючись перед польсько-румунським наступом, перепускають літаки й інші дрібні прислуги роблять. Кльофач (міністр війни) заявив готовність виробляти для нас патрони російського взірця, як що є у нас змога перевозити»⁵¹. У резюме наради М. Славінський наголошував на необхідності спеціального завдання по «утворенню шляхів для економічних звязків з комплексом держав в середній Європі, ще вже зарисовується зараз і іде через Прагу і Букарешт на Україну»⁵².

Прикметно, що після оприлюднення ноти народних комісарів закордонних справ РРСФР Г. Чичеріна і УСРР Х. Раковського міністру

закордонних справ ЧСР Е. Бенешу від 26 квітня 1920 р. з критикою підтримки Чехословаччиною української військової еміграції та пропозицією розпуску відповідних формувань⁵³ М. Славінський 30 квітня опублікував у празькій газеті «Tribuna» ноту керівнику зовнішньополітичного відомства ЧСР зі спростуванням заяв радянських дипломатів, назвавши їх «прямою спробою втручання у внутрішні українські справи і так наступом на суверенні права держави, що є порушенням міжнародного права». М. Славінський визнавав існування українських більшовиків, але зазначив, що їх непримиримим ворогом є українське село, а законний уряд УНР «вважає цей комунізм внутрішньодержавною справою української нації і надіється примиритися з цим соціальним напрямом демократичним шляхом і конституційно відповідно принципам, проголошеним паном президентом Т.Г. Масариком в його зверненні до чехословацької нації»⁵⁴.

В інтерв'ю часопису «Воля» (червень 1920 р.) політику ЧСР щодо України М. Славінський оцінював як дружній нейтралітет. «Був в Європі час, коли тільки в одній Чехо-Словаччині Українці почували себе спокійно, відчуваючи миле й лагідне відношення чесько-словацького народу та його влади»⁵⁵. Він указував на існування об'єктивних передумов дружніх відносин країн: «В майбутніх відносинах спокійного часу, ... Україна і Чехо-Словаччина найдуть багато спільних інтересів. Україна для Чехів — країна збіжжя й сировини всякого роду, країна, де можна приложити чеську активність і енергію чеської техніки. Для нас Чехія — індустріальний край, що його фабрики завше були поширені на Україні. А що найважніше, Чехія має надпродукцію технічних і інтелектуальних сил, і ці сили можуть знайти собі місце для корисної праці на Україні, а наша молодь, поки не відбудується широка освіта, може знайти місце в зразкових чеських школах всякого типу, де вже й тепер учаться, може, сотки української молоді»⁵⁶.

Зауважимо, що союз УНР і Польщі проти радянської Росії чехословацькі політики сприйняли неоднозначно. В одній із доповідей керівництву УНР М. Славінський їхнє ставлення оцінив як позицію «вижидуючої неутральности»⁵⁷. Негативна реакція чехословацької громадськості на союз УНР і Польщі відбита в доповіді українського посла в Німеччині М. Порша С. Петлюрі 25 травня 1920 р., у якій стверджувалось: «підноситься навіть («Právo lidu») питання про усунення нашого дипломатичного представника»⁵⁸. Сам М. Славінський на нараді дипломатів УНР у серпні 1920 р. зауважив, що Варшавський договір 1920 р. «відбився недобре особисто на ньому і йому, як представнику Чехо-Словаччини приходить дуже тяжко. Але цей договір зробив для нас дуже багато і один визначний політичний діяч з групи Крамаржа в одній розмові з приводу цього договору заявив, що з нами після заключення

цього договору будуть числитися»⁵⁹. Місія УНР продовжувала діяти. Торговельний аташе місії Л. Лукасевич згадував про видачу нею влітку 1920 р. документів євреям з Галичини та Наддніпрянщини, «які масово тікали з України та виїздили на українські паспорти до Америки ...»⁶⁰.

У 1919–1920 рр. М. Славінський не зміг придбати зброю в ЧСР для української армії. На допиті у Києві в 1945 р. М. Славінський повідомив: «Зброї мені не вдалося дістати. По перше Масарик заявив що він не вважає зручним продавати нам зброю для війни з Росією, а по друге у них зброї немає. З розмов[,] які я мав з чиновниками міністерства закордонних справ, я дізнався що Чехословаччина сама купує зброю і амуніцію у країн Антанти і взагалі вони багато в чому залежать від Антанти»⁶¹. Він не звинувачував у цьому керівництво ЧСР і в 1937 р. писав, що Т.Г. Масарик в чисто політичному аспекті ставився до української справи «так, як то міг, мав і смів робити голова держави, своїми інтересами такої одмінної од України. У цьому аспекті його ставлення було чисто офіційне, таке, якого вимагали часові чи інші інтереси його Батьківщини. Інакше ставитися голова держави і не міг»⁶². Незважаючи на невдачу із закупівлею озброєння, М. Славінському вдалося через Червоний Хрест дістати для армії УНР три вагони медикаментів і два вагони білизни для шпиталів, котрі відправлено до Вінниці, що 15 травня — 8 червня 1920 р. була тимчасовою столицею УНР⁶³.

Після вимушеного залишення керівництвом УНР території України восени 1920 р. дипломатична місія у Празі більше уваги приділяла емігрантам. У липні 1921 р. М. Славінський повідомляв міністерство закордонних справ УНР про «великий наплив біженців, козаків і старшин, з наших таборів в Галичині», які прибувають через чутки про формування в ЧСР української армії. Голова місії наголошував на потребі запобігти поширенню таких чуток і масовому переходу військових до ЧСР з огляду на неможливість допомоги їм з боку місії, що переживає свою фінансову кризу. Крім того, «... Чехословаччина зараз переповнена біженцями з різних країн і змушена обмежити до мініма дальший їх наплив»⁶⁴. Бажаючи допомогти біженцям із гуманістичних мотивів, контрагентом у цій справі влада ЧСР обрала не представництво УНР чи ЗУНР, а Український громадський комітет⁶⁵, заснований у Празі 7 липня 1921 р. за сприяння М. Славінського⁶⁶. Надзвичайна Дипломатична Місія в Чехословаччині 6 вересня 1921 р. повідомляла, що у її приміщенні розташований Український громадський комітет, який «свою роботу розпочав і переводить в порозумінню з нею, заключивши відповідну що до цього умову, що формально, будучи аполітичною інституцією, державно він стоїть на платформі У.Н.Р.»⁶⁷. М. Славінський підтримав перенесення Українського вільного університету з Відня до Праги та взяв участь у церемонії урочистого відкриття його діяльності 23 жовтня 1921 р.⁶⁸

С. Петлюра вважав за потрібне збереження представництва УНР у Чехословаччині, зокрема, з «огляду на те, що до 1000 нашої молоді перебуває в Чехії, побираючи науку там ...»⁶⁹. Однак, зближення ЧСР із радянськими державами це унеможливило. Укладення Чехословаччиною в червні 1922 р. торговельних договорів із РРСФР і УСРР викликало негативну реакцію М. Славінського. 15 червня 1922 р. місія УНР підготувала протест щодо цього до міністерства закордонних справ ЧСР, водночас висловивши надію на подальшу підтримку Прагою українських емігрантів⁷⁰. 9 червня 1923 р. чехословацьке міністерство закордонних справ заявило про заборону діяльності місії УНР у Празі⁷¹. М. Славінський згодом зауважував, що під час його прощального візиту президент ЧСР обіцяв допомагати Українському громадському комітету⁷².

У публікаціях 1930-х рр. М. Славінський відзначав допомогу Т.Г. Масарика українським емігрантам. Руками Т.Г. Масарика, писав автор, «покладено міцні цеглини і до фундаменту української культурно-національної праці за кордоном. За часів «Одисеї» своєї бачив він Україну на власні очі, і потім, в найтяжчу годину для нас, пригрів він своїм широким серцем українську еміграцію, дав їй можливість вільно жити на території Чехословаччини, поставити свої високі школи і виховати в стінах чеських шкіл не одну тисячу української молоді»⁷³. У 1934 р. М. Славінський констатував: «Проблема української державности для обох чільних людей Чехословаччини, — для Масарика і для Бенеша, — річ на сьогодні не актуальна. Як реалісти, вони в політиці працюють лише тим, що вже реально стоїть на дорозі, а не з тим, що лише завтра там з'явиться. Поява України, як держави, в їх планах однак передбачена, як це видно хоч би з слів Бенеша: — Час працює на вас, — які він сказав одному з українських політиків в найтяжчу хвилину для української справи. Коли ту працю часу буде довершено, ставлення Масарика й Бенеша до неї без всякого сумніву буде поважне й сприятливе». Водночас, М. Славінський наголошував: «... незалежно і від того, вже й на сьогодні є одна сторона в українській справі, в якій доброзичливе ставлення Масарика і Бенеша мусить бути зазначено з почуттям глибокої подяки і поважання. В Чехословаччині ... зразу-ж, за їх допомогою, українці були визнані, як нація, для них були поставлені високі школи, дано змогу працювати. Українські емігранти були в ній прийняті, як брати, як свої, як рідні. Щоб не сталося в майбутньому, які б не були комплікації, витворені міжнародними взаємовідносинами, — українці ніколи не забудуть того, що і як зробили для них Масарик і Бенеш за найтяжкої нашої біди національної. Тому славні їхні імена за всяких умов вдячно будуть записані в пам'яті прийдешніх українських поколінь»⁷⁴. У 1937 р. М. Славінський знову зауважував, що в культурному аспекті українська справа викликала у

Т.Г. Масарика «наявну і чинну симпатію. Тут він і йшов далеко на зустріч і на допомогу. Бо-ж без нього ... тисячі наших юнаків не могли б перейти середніх і високих чеських шкіл, не були б організовані наші власні середні і високі школи в Чехословаччині і т. и. Вказівкою на те може бути хоча би той факт, що єдина висока українська школа, яка ще чинно працює в Чехословаччині [йшлося про Український вільний університет. — *Авт.*], підтримана і зараз спеціальними видачами з Масарикова фонду і дістає субсидію з державного бюджету за титлом, що складається з слів: Na žadost (прохання) pana presidenta. Ім'я Масарика нестертими літерами записано до історії нашої еміграції, а з неї і до історії українського народу»⁷⁵.

Зруйнування ЧСР у 1938–1939 рр. скоригувало оцінки цієї держави з боку М. Славінського, який звертав увагу на нерозв'язаність у країні проблеми міжнаціональних відносин. У часописі «Тризуб» він писав: «З досвіду Чехословаччини Європі стало ясно, що може найбільшою сучасною силою в міжнародній боротьбі являється сила національної стихії, коли вона народами освідомлена і зсередини організована. Вона, як динамітом, рве державні кордони, переставляє внутрішні взаємини національні на належне їх місце. В Чехословаччині такою силою стали німці, що за їх вибухом, гідно з законами детонації, вибухли тако-ж мад'яри й поляки, автім ще й словаки та українці. Аналогічний процес, мовляв, загрожує, всім сусідам Чехословаччини, новим чи ново-збільшеним державам на південь і на схід од неї, але найбільше ця загроза нависла над СРСР, бо-ж совітська держава не що інше, як великий казан з ріжноманітним вибуховим матеріалом національним, який лише чекає свого часу. Вибухову еру має почати там Україна, як найбільша національна сила в СРСР, а за нею, знов-же таки згідно з законами детонації, посліднують інші численні вибухи ...»⁷⁶.

М. Славінський зауважував, що «Після Мюнхену [1938 р.] ... Чехословаччина мала перетворитися у федеративну республіку, але до реального перетворення справа не дійшла. На перешкоді тому були, — з одного боку, чеське бажання будь-що-будь затримати за собою, хоч би силою, державний примат, а з другого, — небажання словаків та українців тому примату коритися. І тертя по-між складовими частинами довели до того, що Словаччина і Карпатська Україна проголосили себе самостійними і звернулися за протекцією й охороною до Германської Імперії»⁷⁷.

Також він привернув увагу до проблем зовнішньополітичної орієнтації країни: «... всі ті події були логічним наслідком цілої історії Середньої Європи за останніх двадцять літ. Бо-ж таки цілий той час основна держава середне-європейська — Чехо-Словаччина — жила не

своїм середнє-європейським життям, мусіла дбати і працювати в міжнародній площині не для себе, а для європейського заходу, захищати його гегемонійні інтереси на континенті й бути головним зв'язковим центром антигерманської коаліції більших і менших держав — до совітського союзу включно. Для такого становища сили Чехо-Словацької республіки були замалі та й організовані вони були невідповідно, бо була вона не одноцільною, а багатонаціональною державою з внутрішнім тертям і ріжнобіжними тенденціями її населення. Чехословаччина стояла ніби то зовсім твердо на ногах, бо підтримували її союзники на заході, на сході й на півдні. Досить однак було того, аби кільця тих союзів ослабли, щоб підломилися й її ноги ...»⁷⁸.

Отже, на посаді голови дипломатичної місії УНР М. Славінський оцінював постать Т.Г. Масарика з погляду його політичних успіхів, з певною глорифікацією. Чехословацька республіка згадувалась у контексті успішного державотворчого досвіду, зокрема, відзначався її демократизм, політична консолідація країни, миролюбна зовнішня політика. Ставлення до України оцінював як нейтралітет, відзначав підтримку Прагою української військової еміграції. Високі оцінки ЧСР визначалися не лише дипломатичним тактом представника України. Вони відбивали серйозні внутрішні та зовнішньополітичні здобутки молоді держави. Як емігрант, М. Славінський не змінив своєї високої оцінки Чехословацької республіки та її першого президента, наголошував на підтримці українського культурного життя. Щоправда, після руйнування ЧСР у 1938–1939 рр., М. Славінський згадував нерозв'язаність її національних проблем, констатував проблеми зовнішньополітичної орієнтації країни.

Дослідження зазначеної теми потрібно продовжити з комплексним залученням різноманітних документів: звітів дипломатичної місії УНР у Чехословаччині, публікацій М. Славінського в часописі «Тризуб», документів і матеріалів з архівів Чеської Республіки. Важливо встановити повний перелік зустрічей Т.Г. Масарика і М. Славінського у 1919–1923 рр. та з'ясувати питання, які на них обговорювались.

¹ Україна і Чехія. Розмова з паном послом до Чехословаччини М.А. Славінським. *Воля*. Відень. 1920. Т. 2. Ч. 7–8. 12 червня. С. 309.

² Славінський М. Історія України. Подєбради, 1934. С. 174.

³ Славінський М. Т. Г. Масарик. *Тризуб*. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 5.

⁴ Державний галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 71178. Арк. 35.

⁵ Державний галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 71178. Арк. 35.

⁶ Зубенко А. М. А. Славінський. *Тризуб*. 1960. Ч. 5. Вересень–жовтень. С. 7.

⁷ Державний галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 71178. Арк. 35.

⁸ Мусцук А. Sen federace Ukrajiny s Československem. *Naše revoluce*. 1936. Sv. 1–2. S. 166.

⁹ Державний галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 71178. Арк. 43.

¹⁰ Державний галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 71178. Арк. 48.

¹¹ Кравчук О. Т.Г. Масарик і українське питання у документах представництва Західноукраїнської Народної Республіки у Празі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2020. Вип. 34. С. 93. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-92-99>; Бочковський [О.-І.] Із спогадів про Т.Г. Масарика. *Тризуб*. 1930. Ч. 36. 28 вересня. С. 12–14.

¹² Україна і Чехія. Розмова з паном послом до Чехословаччини М.А. Славінським. *Воля*. Відень. 1920. Т. 2. Ч. 7–8. 12 червня. С. 309–310.

¹³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен: Українське Видавництво, 1969. С. 455–456.

¹⁴ Venkov. 1919. Č. 56. 9. března. S. 2.

¹⁵ Україна і Чехія. Розмова з паном послом до Чехословаччини М.А. Славінським. *Воля*. Відень. 1920. Т. 2. Ч. 7–8. 12 червня. С. 310.

¹⁶ Славінський М. Симон Петлюра (1879–1926). Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Прага: Накладом міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі, 1930. С. 8.

¹⁷ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 10.

¹⁸ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 10.

¹⁹ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 10.

²⁰ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 10.

²¹ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1930. Ч. 9. 2 березня. С. 2–3.

²² Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1930. Ч. 9. 2 березня. С. 2–3.

²³ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 5–10.

²⁴ Зубенко А. М. А. Славінський. *Тризуб*. 1960. Ч. 5. Вересень–жовтень. С. 7.

²⁵ Observator. З міжнародного життя. Баланс за 1929 р. *Тризуб*. 1930. Ч. 3. 19 січня. С. 18.

²⁶ Observator. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1930. Ч. 38. 12 жовтня. С. 24–25.

²⁷ Славінський М. Томаш Г. Масарик і Едуард Бенеш. *Тризуб*. 1934. Ч. 21. 10 червня. С. 3, 4.

²⁸ Загальна хроніка. *Український тиждень*. 1935. Ч. 11. 11. березня. С. 2.

²⁹ Broklová E. Státníci v parlamentních demokraciích Československa, Německa a Rakouska po první světové válce. 1918: Model komplexního transformačního procesu? Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2010. S. 88.

³⁰ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 10.

³¹ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1930. Ч. 9. 2 березня. С. 2–3.

³² Плотникова Л. Волинський чех Вацлав Гірса — соратник Т.Г. Масарика. *Внесок українських чехів у створення Чехословаччини*. К., 2019. С. 179.

³³ Žďárský C. Snahy Ukrajinske republiky. Rozhovor s předsedou diplomatické misie Ukrajinské lidové republiky p. Maximem Slavinským. *Národní listy*. 1919. Č. 144. 20. června. S. 1–2.

³⁴ Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920). *Нариси з історії дипломатії України*. К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. С. 347, 363.

³⁵ Пеленська О. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939). Прага: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2019. С. 31, 208.

³⁶ Очеретяний В. Дипломатична діяльність Максима Славінського в період Директорії УНР 1919–1920 рр. *Мандрівець*. 2007. № 3. С. 24.

³⁷ В. С. Культурно-пропагандистська українська робота у Празі. *Воля*. Відень, 1919. Т. 4. Ч. 3. С. 115.

³⁸ Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. II. Серія суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. — жовтень 1926 р.). Упоряд. С. Паньков. Л.: Вид-во «Світ», 2013. С. 237.

³⁹ Masaryk T. G. Cesta demokracie I. Projevy — články — rozhovory. 1918–1920. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2003. S. 181–183.

⁴⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 562. Арк. 7.

⁴¹ Кравчук О. М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. Вінниця: Едельвейс, 2008. С. 157.

⁴² Tribuna. 1919. Č. 229. 28. října. S. 16.

⁴³ Україна і Чехія. Розмова з паном послом до Чехословаччини М.А. Славінським. *Воля*. Відень. 1920. Т. 2. Ч. 7–8. 12 червня. С. 310.

⁴⁴ Славінський М. Політичні листи. II. Український вістник. Збірник II. Прага–Подєбради, 1925. Жовтень. С. 18.

⁴⁵ Observator. З міжнародного життя. Баланс за 1929 р. Тризуб. 1930. Ч. 3. 19 січня. С. 18.

⁴⁶ Україна і Чехія. Розмова з паном послом до Чехословаччини М.А. Славінським. *Воля*. Відень. 1920. Т. 2. Ч. 7–8. 12 червня. С. 310–311.

⁴⁷ З українського життя на чужині. *Воля*. Відень. 1920. Т. 4. Ч. 11. 11. грудня. С. 582.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 15, 57.

⁴⁹ Державний галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 71178. Арк. 129.

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 562. Арк. 6.

⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 13–14.

⁵² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 98–99.

⁵³ Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений: В 3 т. М.: «Наука», 1973. Т. 1. С. 338.

⁵⁴ Nota p. Maxima Slavinského min. dru Benešovi. Tribuna. 1920. Č. 105. 4 května. S. 1.

⁵⁵ Україна і Чехія. Розмова з паном послом до Чехословаччини М.А. Славінським. *Воля*. Відень. 1920. Т. 2. Ч. 7–8. 12 червня. С. 310.

⁵⁶ Україна і Чехія. Розмова з паном послом до Чехословаччини М.А. Славінським. *Воля*. Відень. 1920. Т. 2. Ч. 7–8. 12 червня. С. 311.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 271. Арк. 11.

⁵⁸ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Посольство в Німеччині. Частина 1. Кореспонденція Федора Штейнгеля, Миколи Порша, Романа Стоцького та звіти Дипломатичного відділу (липень 1918 — березень 1923). Упоряд. Валентин Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2021. С. 92–93.

⁵⁹ Матяш І. «Основною орієнтацією... мусить бути орієнтація українська» (Протоколи віденської серпневої Наради послів і голів дипломатичних місій 1920 р. Джерело з історії української дипломатії). *Україна дипломатична*. К., 2005. Вип. 6. С. 118–119.

⁶⁰ Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью Йорк-С. Бавнд Брук: Українське православне видавництво Св. Софії, 1982. С. 136.

⁶¹ Державний галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 71178. Арк. 45–46.

⁶² Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 5–10.

⁶³ Очеретяний В. Дипломатична діяльність Максима Славінського в період Директорії УНР 1919–1920 рр. *Мандрівець*. 2007. № 3. С. 27.

⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 489. Арк. 46–46 зв.

⁶⁵ Лівницький М.А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен-Філядельфія: В-во Українського Інформаційного Бюро, 1984. С. 45.

⁶⁶ Сухобокова О. Шлях до волі: Никифор Григорій (1883–1953). Київ-Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 318; Шаповал М. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р., I частина. Упор. Інж. Сава Зеркаль. Нью Йорк, 1958. С. 61; Мандрик М. Постать Максима Славінського у контексті українських та міжнародних реалій першої половини ХХ століття. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 203.

⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 50.

⁶⁸ Віднянський С.В. Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 11–12. С. 77; Лозинський М. Святочне отворення Українського Вільного Університету в Празі. *Свобода*. 1921. Ч. 267. 16 падолиста. С. 2.

⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 3519. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 31–32.

⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 3519. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 2, 9.

⁷¹ Петерс И.А. Чехословацко-советские отношения (1918–1934). К.: «Наукова думка», 1965. С. 152.

⁷² Державний галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 71178. Арк. 48.

⁷³ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1930. Ч. 9. 2 березня. С. 2–3.

⁷⁴ Славінський М. Томаш Г. Масарик і Едуард Бенеш. *Тризуб*. 1934. Ч. 21. 10 червня. С. 4, 5.

⁷⁵ Славінський М. Т.Г. Масарик. *Тризуб*. 1937. Ч. 37. 26 вересня. С. 5–10.

⁷⁶ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1939. Ч. 6. 12 лютого. С. 11.

⁷⁷ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1939. Ч. 14–15. 9 квітня. С. 16.

⁷⁸ *Observer*. З міжнародного життя. *Тризуб*. 1939. Ч. 14–15. 9 квітня. С. 17.

REFERENCES

1. *Arkhyv Ukraïns'koi Narodnoi Respubliky. Ministerstvo zakordonnykh sprav. Posol'stvo v Nimechchyni. Chastyna 1. Korespondencija Fedora Shtejnghelja, Mykoly Porsha, Romana Stocjkogho ta zvity Dyplomatychnogo viddilu (lypen' 1918 — berezen' 1923)*. (2021). Kyjiv [in Ukrainian].

2. Bochkovs'kyj, [O.-I.] (1930). Iz spogadiv pro T. G. Masaryka. *Tryzub*, 36, 12–14 [in Ukrainian].

3. Bochkovs'kyj, O. I. (1930). *T. G. Masaryk: Nacional'na problema ta ukraïns'ke pytann'a (Sproba kharakterystyky ta interpretaciji)*. Podjebrady: Legiografie [in Ukrainian].

4. Broklová, E. (2010). Státníci v parlamentních demokraciích Československa, Německa a Rakouska po první světové válce. 1918: *Model komplexního transformačního procesu?* Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. [in Czech].

5. *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-chechoslovatskikh otnosheniy*. (1973). (Vol. 1). Moscow: Nauka [in Russian].

6. Doroshenko, D. (1969). *Moji spomyny pro nedavnye mynule*. Munich: Ukraïns'ke Vydavnytstvo [in Ukrainian].

7. Hrushevs'kyj, M. (2013). *Tvory*. (Vol.4). L'viv: Vyd-vo Svit [in Ukrainian].

8. Kravchuk, O. (2020). T. G. Masaryk i ukraïns'ke pytann'a u dokumentakh predstavnytstva Zakhidnoukraïns'koi Narodnoi Respubliky u Prazi. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija*, 34, 92–99 [in Ukrainian].

9. Kravchuk, O. M. (2008). *Nacional'na polityka Chekhoslovacz'koi respubliky. 1918-1929 rr.* Vinnytsia: Edelweiss [in Ukrainian].
10. Livyc'kyj, M. A. (1984). *DC UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy.* Munich-Fil'adel'fija: V-vo Ukrajinskogo Informacijnogo B'uro [in Ukrainian].
11. Lozyns'kyj, M. (1921). Svjatochno otvorennje Ukrajinskogho Viljnogho Universytetu v Prazi. *Svoboda*, 267, 2 [in Ukrainian].
12. Lukasevych, L. (1982). *Rozdumy na skhylku zhyttja.* New York — S. Bavnd Bruk: Ukrajins'ke pravoslavne vydavnytvo Sv. Sofiji [in Ukrainian].
13. Mandryk, M. (2007). Postat' Maksyma Slavins'kogo u konteksti ukrajins'kykh ta mizhnarodnykh realij pershoji polovyny XX stolitt'a. *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2 (29), 203–215 [in Ukrainian].
14. Masaryk, T. G. (2003). *Cesta demokracie I. Projevy — članky — rozhovory. 1918–1920.* Praha: Masarykův ústav AV ČR [in Czech].
15. Matjash, I. (2005). Osnovnoju orijentacijeju... musyt' buty orijentacija ukrajinsjka (Protokoly videns'koi serpnevoi Narady posliv i goliv dyplomatychnykh misij 1920 r. Dzherelo z istoriji ukrajins'koi dyplomatiiji). *Ukrajina dyplomatychna*, 6, 102–144 [in Ukrainian].
16. Mycjuk, A. (1936). Sen federace Ukrajiny s Československem. *Naše revoluce*, 1–2, 164–167 [in Czech].
17. Nota p. Maxima Slavinského min. dru Benešovi. (1920). *Tribuna*, 105, 1 [in Czech].
18. Observator. Z mizhnarodn'ogo zhytt'a. Balans za 1929 r. (1930). *Tryzub*, 3, 15–19 [in Ukrainian].
19. Observator. Z mizhnarodn'ogo zhytt'a. (1930). *Tryzub*, 38, 24–25 [in Ukrainian].
20. Observator. Z mizhnarodn'ogo zhytt'a. (1939). *Tryzub*, 14–15, 16 [in Ukrainian].
21. Observator. Z mizhnarodn'ogo zhytt'a. (1939). *Tryzub*, 6, 11 [in Ukrainian].
22. Ocheret'anyj, V. (2007). Dyplomatychna dijal'nist' Maksyma Slavins'kogo v period Dyrektoriiji UNR 1919–1920 rr. *Mandryvec*, 3, 22–28 [in Ukrainian].
23. Pavljuk, O. V. (2001). Dyplomatiija nezaleznykh ukrajins'kykh urjadiv (1917–1920). *Narysy z istoriji dyplomatiiji Ukrajiny.* Kyiv [in Ukrainian].
24. Pelens'ka, O. (2019). *Ukrajina poza Ukrajinou: Encyklopedychnyj slovnyk mystec'kogo, kulturnogo i gromads'kogo zhyttja ukrajins'koi emigraciji v mizhvojnennij Chekhoslovachchyni (1919–1939).* Praha: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna. [in Ukrainian].
25. Peters, I. A. (1965). *Chekhoslovatsko-sovetskie otnosheniya (1918–1934).* Kiev: Naukova dumka [in Russian].
26. Plotnykova, L. (2019). Volyns'kyj chekh Vaclav Girska — soratnyk T.G. Masaryka. *Vnesok ukrajins'kykh chekhiv u stvorennja Chekhoslovachchyny.* Kyiv [in Ukrainian].
27. Shapoval, M. (1958). *Shhodennyk vid 22 l'utogo 1919 r. do 31 grudn'a 1924 r., I chastyna.* New York [in Ukrainian].
28. Slavins'kyj, M. (1925). Politychni lysty. II. *Ukrajins'kyj vistnyk.* Praha-Podjebrady, 2, 18 [in Ukrainian].
29. Slavins'kyj, M. (1930). Symon Petljura (1879–1926). *Zbirnyk pamyaty Symona Petljury (1879–1926).* Praha: Nakladom mizhorganizacijnogo komitetu dl'a vshanuvann'a pam'aty Symona Petljury v Prazi [in Ukrainian].
30. Slavins'kyj, M. (1930). T. G. Masaryk. *Tryzub*, 9, 2–3 [in Ukrainian].
31. Slavins'kyj, M. (1934). *Istoriija Ukrajiny.* Podjebrady [in Ukrainian].
32. Slavins'kyj, M. (1934). Tomash G. Masaryk i Eduard Benesh. *Tryzub*, 21, 3–5 [in Ukrainian].
33. Slavins'kyj, M. (1937). T. G. Masaryk. *Tryzub*, 37, 5–10 [in Ukrainian].

34. Sukhobokova, O. (2019). *Shl'akh do voli: Nykyfor Hrygorijiv (1883–1953)*. Kyiv–Vinnycja [in Ukrainian].
35. Tribuna. (1919), 229, 16 [in Czech].
36. Ukrajina i Chekhija. Rozmova z panom poslom do Chekhoslovachchyny M.A. Slavins'kym. (1920). *Vol'a*, 2, 309–311 [in Ukrainian].
37. V. S. (1919). Kul'turno-propagacijna ukrajins'ka robota u Prazi. *Vol'a*, 4, 115 [in Ukrainian].
38. Venkov. (1919), 56, 2 [in Czech].
39. Vidnyanskyj, S.V. (1993). Zasnuvannja ta dijalnistj Ukrajinsjkogho viljnogho universytetu — pershoji ukrajinsjkoi vysokoji shkoly za kordonom (1921–1945 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 11–12, 68–80 [in Ukrainian].
40. Z ukrajins'kogo zhytt'a na chuzhyni. (1920). *Vol'a*, 4, 582 [in Ukrainian].
41. Zagal'na khronika. (1935). *Ukrajins'kyj tyzhden'*, 11, 2 [in Ukrainian].
42. Zubenko, A. (1960). M. A. Slavinskyj. *Tryzub*, 5, 6–8 [in Ukrainian].
43. Žďárský, C. (1919). Snahy Ukrajinske republiky. Rozhovor s předsedou diplomatické misie Ukrajinské lidové republiky p. Maximem Slavinským. *Národní listy*, 144, 1–2 [in Czech].

Received: 28.04.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

Volodymyr Lytvyn

Student

National university “Kyiv-Mohyla academy”

2, Skovorody Street, Kyiv, 04070, Ukraine

E-mail: litvin.190902@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4198-0768>

THE STRATEGY OF THE SECURITY SERVICE OF THE THIRD REICH FOR KEEPING HIGH-RANKING PRISONERS IN THE “ALPINE FORTRESS” AND ITS IMPACT ON POST-WAR INTERNATIONAL RELATIONS

The article examines a layer of questions related to the issue of the use by the security service of the Third Reich of the strategy of capturing and keeping high-ranking hostages from occupied countries in special institutions for VIP prisoners, some of which were located on the territory of the “Alpine Fortress”. This topic is a “white spot” on the background of research in the field of world history, because there is a rather limited amount of research carried out by German, American and English historians. Despite their undeniable value for science, these studies were carried out to highlight a clearly defined range of questions, which, however, do not give an idea of the problem as a whole. At the same time, the purpose of this article is to focus on the implementation of a comprehensive approach to the study of this problem and the formation of a global view of the strategy of the Third Reich to keep VIP-prisoners on the territory of the “Alpine Fortress”. The main tasks are the description of the process of creating two separate specialized prisons, the verification of those VIP prisoners who passed through them and the outline of a possible global strategy of the leadership of the Third Reich for keeping high-ranking prisoners. Based on the results of the tasks set, the article reconstructs the ways of implementing the mentioned strategy, identifies its executors from among the servicemen of the SS and SD, and determines its impact on postwar international relations. The article emphasizes that the global strategy of the Reich’s leadership is characterized by situationism and ill-consideredness. The Nazis invested great resources in the process of converting castles and hotels into prisons for VIP prisoners and provided them with reliable security. At the same time, it is extremely difficult to determine whether the German leadership had specific plans for what to do with VIP

prisoners. However, no matter how paradoxical it may sound, it was the ill-conceivedness of this strategy that made it possible to create the prerequisites for phenomenal events that preserved for Europe and the world outstanding political and military figures who had considerable influence on their post-war system.

Keywords: *World War II, “Alpine Fortress”, VIP prisoners, castle Itter, hotel “Pragser Wildsee”, Province of Tyrol, Ehrenhaftlinge, security service of the Third Reich.*

Володимир Литвин

студент

Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

04070, Україна, Київ, вул. Сковороди 2

E-mail: litvin.190902@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4198-0768>

СТРАТЕГІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ТРЕТЬОГО РАЙХУ З УТРИМАННЯ ВИСОКОПОСТАВЛЕНИХ В'ЯЗНІВ У «АЛЬПІЙСЬКІЙ ФОРТЕЦІ» ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОВОЄННІ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

У статті досліджується пласт питань, дотичних до проблематики використання службою безпеки Третього райху стратегії із захоплення та утримання високопоставлених заручників з окупованих країн у спеціальних закладах для VIP-в'язнів, деякі з яких розташовувалися на території «Альпійської фортеці». Ця тематика являє собою «білу пляму» на тлі досліджень у царині всесвітньої історії, адже існує доволі обмежена кількість досліджень, здійснених німецькими, американськими та англійськими істориками. Незважаючи на їх беззаперечну цінність для науки, ці дослідження здійснювалися для висвітлення чітко окресленого кола питань, які, однак, не дають уявлення про проблему загалом. Водночас, метою цієї статті є сфокусування на реалізації комплексного підходу для дослідження цієї проблеми і формування глобального уявлення про стратегію Третього райху з утримання VIP-в'язнів на території «Альпійської фортеці». Основними завданнями є характеристика процесу створення двох окремих спеціалізованих в'язниць, верифікація тих VIP в'язнів, які пройшли через них, та окреслення можливої глобальної стратегії керівництва Третього райху з утримання високопоставлених

в'язнів. За результатами виконання поставлених завдань у статті реконструйовано шляхи реалізації названої стратегії, встановлено її виконавців із числа військовослужбовців СС та СД і визначено її вплив на повоєнні міжнародні відносини. У статті наголошується, що глобальна стратегія керівництва Райху вирізняється ситуативністю та непродуманістю. Нацистами були вкладені великі ресурси у процес перебудови замків та готелів у тюрми для VIP-в'язнів та забезпечено їх надійну охорону. Водночас, визначити, чи були в німецького керівництва конкретні плани щодо того, що робити з VIP в'язнями, вкрай важко. Однак, як не парадоксально це б не звучало, саме непродуманість цієї стратегії дозволила створити передумови для феноменальних подій, що зберегли для Європи та світу видатних політичних та військових діячів, які мали неабиякий вплив на їх повоєнний устрій.

Ключові слова: Друга світова, «Альпійська фортеця», VIP в'язні, замок Інтер, готель «Прагсер Вільдзее», провінція Тіроль, *Ehrenhaftlinge*, спецслужби III Райху.

Despite the fact that a fairly large number of diaries, testimonies and memoirs of political, military or cultural figures (VIP prisoners) who passed through Nazi prisons have survived to our time, the process of their processing and analysis leaves much to be desired. Usually, the above-mentioned sources are interpreted by researchers as allowing to look at the process of forced stay in Nazi prisons through the prism of the personal worldview of the prisoner himself. Undoubtedly, such an approach allows to single out certain aspects important for the researcher, but it also causes a one-sided consideration of such sources, because the prisoners themselves are very unusual individuals, and from the point of view of logic it is clear that their experience is much different from the situation of an ordinary prisoner.

A certain departure from this template was proposed by the German researcher Volker Koop, who in his scientific work tries to focus not only on the experience of VIPs staying in special prisons, but also highlights the importance of their personal factors, and most importantly, makes an attempt to look at their imprisonment in a wider context, which consisted in their systematic localization in prisons on the territory of a certain region¹.

For his part, the American researcher Stephen Harding, focusing his efforts on one specific prison for VIP prisoners and its, so to speak, residents, obtained data not only on the local dimension of the functioning of these institutions, but also managed to follow the process of conversion of ordinary castle or hotel to a prison for VIP-prisoners².

The German scientist Hans-Günther Richardi attempted to globalize the theory proposed by Volker Koop and focused on those VIP-prisoners who

were on the territory of Austria. As a result, the German researcher established that a rather large number of prisoners of particular importance to the Nazis were located on the territory of this country³.

The publication of the scientific efforts of English researchers Ian Sayer and Jeremy Dronfield was a big and currently the last step forward in the study of this issue. In their work, in addition to paying considerable attention to the events that preceded the imprisonment of 139 VIP prisoners, they also try to explain the purpose of this imprisonment, which, in their opinion, was the desire of the leadership of the Third Reich and Adolf Hitler personally to murder them⁴. The truth or falsity of the assumptions made by the above researchers will be discussed separately in the text of the article.

Thus, it can be concluded that the problem of keeping high-ranking prisoners by the Nazi leadership does not enjoy conditional popularity among researchers. One can try to find a partial explanation for this at least in the fact that a really thorough study of this issue requires a scientist not only to carefully study historical sources, but also to know the specifics of the vicissitudes of political intrigues among the Nazi leadership, as well as the role of Austria in the plans of the Third Reich.

At this stage, there is not even an attempt at historical research to find out what the Third Reich's global strategy for keeping VIP prisoners was, or if it even existed. That is why, in the context of this article, the author will try to implement a complex approach in the study of this problem, because it will allow to reveal it most fully and provide a comprehensive consideration of the specified range of scientific problems.

Given the fact that the mentioned issue will be considered in Ukrainian historiography for the first time, in the opinion of the author, it would be very appropriate to conduct a small historical excursion that would be able to explain in more detail the events and how VIP prisoners from different countries ended up in the prisons of the Third Reich.

As of April 1941, Austria, Czechoslovakia, Poland, Denmark, Norway, the Netherlands, Belgium, France, Yugoslavia, Greece and even part of Great Britain — the Channel Islands — were under occupation by the troops of the Third Reich. The occupation of such a large number of countries led to the appearance of a considerable number of prisoners of war and deported "unfortunate" persons, however, forced deprivation of liberty befell not only them. Many representatives of the government and administration of the occupied countries were also subjected to systematic persecution by the Nazis, which ended in imprisonment. The security service of the Third Reich paid special attention to the active members of the Resistance Movement and those people who sympathized with them in every way. The category of "non-benevolent" also included figures of science, sports and art who did not agree with the idea of the Nazi "new order".

From this small historical excursion into the events of the past, we can conclude that along with ordinary citizens of the occupied countries, the Gestapo also fell into the hands of people who can be classified as “Especially important”, i.e. VIP prisoners. Keeping them together with ordinary prisoners in concentration camps was risky, because, after all, influential politicians or popular figures of culture and the arts could not only spread anti-Nazi appeals among them, but also agitate for more radical methods of struggle, which could well pour into the rebel in the camps. That is why the Nazi leadership decided to start the practice of creating special VIP prisons, which would allow keeping important prisoners separately from the main mass.

The security service of the Third Reich immediately faced the question of where to imprison these people, because such a prison should provide not only the possibility of reliable protection, but also a relatively good level of comfort for a VIP prisoner. It is quite possible that, according to the German plan, the rather comfortable conditions of imprisonment should have inclined VIP persons to collaborate with the Nazis.

In search of similar places, the leadership of the security service of the Third Reich, in particular, Reichsführer SS Heinrich Himmler, turned their attention to the province of Ostmark, that is, to Austria annexed by Germany as a result of the Anschluss in 1938, with its mountainous landscape and a whole system of castles and hotels in places remote from the human eye⁵. However, the Nazi leaders liked the territory of Austria not only because of this. The role of Austria in the plans of the Nazi leadership deserves to be discussed separately.

It is worth noting that at the final stage of the Second World War, the territory of Austria was considered by the German High Command as the last possible bastion of defense of the Reich. Austria was a place where industrial production could be transferred⁶ and, by blocking the mountain passes, the war could be continued. The generalized image of this last bastion of defense was called the “Alpine Fortress”⁷. However, one should not approach the problem of the existence of the “Alpine Fortress” too complimentary, because this area served not only as the last possible line of defense, but also as an area capable, due to its difficult landscape, of becoming a reliable hiding place for secret documentation, material resources and weapons. In particular, at the bottom of Lake Toplitz, the Nazis hid a large number of boxes with various documents and designs of new weapons samples⁸, and in the tunnels of Altaussee, a collection of works of art was hidden that were taken out by the Nazis from the occupied countries and which was prepared for destruction⁹.

The region of the Austrian Alps itself was considered by German military and political figures as a safe area to which they could evacuate if necessary¹⁰. Their motives are understandable, because the territory of Austria was not

subjected to such powerful bombings as the territory of Germany. For example, Reichsmarschall and commander-in-chief of the Luftwaffe, Hermann Göring, left for Austria on April 12, 1945, together with his staff¹¹. The action of the Reichsmarschall should not be regarded solely as a manifestation of cowardice, because according to the plan of the German high command, in the event that the offensive of the allied troops and the Red Army divides Germany into northern and southern parts, the high command of the forces of the south should be located on the territory of Bavaria and Austria¹².

Another important factor that clearly had an impact on the role of Austria in the plans of the German High Command cannot be excluded. During the offensive in the Ardennes (Operation “Wacht am Rhein”), documents related to Operation “Eclipse” were captured by the German military¹³. In particular, among them were detailed maps showing the occupation zones into which Germany was to be divided after its surrender. However, the territory of Austria remained unpainted on these maps¹⁴, so it can be assumed that the Nazi leadership could hope that this territory would remain on the periphery of the main hostilities and later either restore its independence or fall under the jurisdiction of the Allies. For the German military officials, who had something to fear, Austria looked more attractive and stood before them as a promising place of possible hiding place, in which they can wait for the end of the war. As already mentioned, Austria, due to its mountainous landscape, provided potential fugitives with much better opportunities for hiding than the same west of Germany, which was also supposed to fall into the sphere of influence of the Allies, but, in contrast to Austria, was subjected to heavy bombing and was in the epicenter of hostilities.

As can be understood from the above facts, the territory of occupied Austria became the place of directing the last military efforts and hopes of the leadership of the Third Reich, which was living out its last days. In the context of this article, the fact that VIP prisoners also fell under the category of conditional secrets, which the Nazis intended to guard to the last, is important. Given the fact that most of the famous prisons were located on the territory of Austria, their “inhabitants” were released only at the very end of the war — in May 1945, and some of the prisoners could not live to be released, because they were murdered by the Nazis.

The author of the article is definitely aware of the operation of at least two special prisons for VIP prisoners on the territory of Austria. We are talking about castle Itter in North Tyrol and Hotel Pragser Wildsee in South Tyrol. It is not known for certain what factor influenced the decision of the security service of the Third Reich to choose the region of Tyrol to place two special prisons there. We can only assume that the mountainous landscape of this region, as well as the fact of the proximity of the Swiss and Italian borders,

were quite important for the security services when choosing the location of the prisons, however, the explanation may be somewhat simpler, because Heinrich Himmler's department could trivially choose the territory for factor in the presence of real estate there for sale. As you can guess, in 1938–1945, the territory of Austria was not very attractive for tourists, so a castle or a hotel could not be classified as profitable real estate, and the desire of their owners to put them up for sale would seem quite logical.

I propose using concrete examples to analyze the very system of functioning of prisons for VIP prisoners on the territory of the "Alpine Fortress".

Let's start with **castle Itter** in North Tyrol. After the Anschluss of Austria in 1938, this castle immediately attracted the attention of the German authorities, so it seems quite logical that it was bought from the previous owner Franz Grüner in 1940 (the castle used to be a hotel) for further use for, as stated in the German documentation of that time, "special needs"¹⁵.

SS Reichsführer Heinrich Himmler became interested in this castle in November 1942 for a rather pragmatic reason. At that time, there was a very large number of "Important prisoners" (German: "*Ehrenhaftlinge*")¹⁶ in the prisons of the Reich, who, for the obvious reasons indicated at the beginning of the article, had to be kept separately from ordinary prisoners.

At this stage, it is necessary to dwell on the conditional gradation of the status of prisoners that existed in the camps of the Third Reich. According to the memoirs of Countess Karolina Lanckorońska, certain groups of prisoners in Nazi camps received names from the camp administration that helped to identify them, as well as colored triangles on their robes that marked their affiliation. "Professional" criminals were called "*Berufsverbrecher*", scoundrels and gypsies were part of the "*Asoziale*" group, people who fell out of favor with the Nazis because of their religious beliefs were called "*Internationaler Bibelfoscher Verein*"¹⁷. The category "*Sonderhaftling*" was considered the most privileged in the camps, which united prisoners who, literally, "needed special treatment"¹⁸. At the same time, the category "*Ehrenhaftlinge*" stood outside the camp and marked people who, in the opinion of the Nazi leadership, were worth keeping in specialized institutions, separate from the main mass of prisoners.

The importance of creating such specialized institutions can be said at least by the fact that already in November 1942, Heinrich Himmler handed Adolf Hitler an order for SS Obergruppenführer Oswald Pohl (who, at that time, already held the position of head of the main administrative and economic department of the SS¹⁹) regarding the acquisition of the castle and its outbuildings for the "special use of the SS". As of February 7, 1943, the castle and its adjacent buildings were officially requisitioned by Oswald Pohl's employees²⁰.

In the official documentation, the castle Itter was from that moment called the "Evacuation Camp" (German: "*Evakuierungslager*") and was administratively subordinated to the Dachau concentration camp. Immediately after the requisition of the castle, a security detachment of SS soldiers from the Dachau "Death's Head" units²¹ and a group of prisoners from the Dachau and Ravensbrück concentration camps arrived to convert the castle for further use as a prison for VIP persons²².

According to the German researcher Volker Koop, the reconstruction of the castle was supervised by Albert Speer, Hitler's personal architect, and as of February 1942, the Minister of Armaments and Munitions²³. Actually, this very fact raises certain questions for the author of the article, because according to German researchers, by order of February 19, 1942, Oberführer Hans Kammler was appointed head of Department C of the main administrative and economic department of the SS²⁴. It was Department C that was responsible for "general and special construction projects", so a natural question arises why, instead of the head of Department C Kammler, the rebuilding of castle Itter was personally supervised by the Minister of Armaments and Ammunition, Albert Speer, who obviously had much more important things to do in his ministry? There may be several explanations. The first is that due to the importance of such a prison for VIP prisoners, the leadership of the Reich decided to entrust this project to Albert Speer. However, on the other hand, Hans Kammler was also an experienced construction project manager and a well-respected and well-known high-ranking official in the SS system, which raises legitimate doubts about this explanation. So, in search of a second explanation, you can turn to the biography of Oberführer Kammler. According to her, starting in August 1943, he was appointed head of the A-4 program²⁵ (the German program for the construction of V-2 ballistic missiles in underground factories), so it can be assumed that the Nazi leadership, knowing in advance that Kammler would be busy on another responsible task, decided to give priority to Speer's talent. However, we cannot rule out the possibility that the initiative to get involved in the reconstruction of castle Itter came from Speer himself, who was known for his passion for architecture.

In any case, at least the fact that the transformation of the castle Itter was entrusted personally to the Minister of Armaments and Munitions clearly demonstrates the high priority given by the leadership of the Third Reich to the problem of creating VIP prisons.

Reconstruction of the castle lasted until April 25, 1943²⁶. It was after this date that the castle was officially ready for the arrival of VIP prisoners. The leadership of the security service of the Reich remained only to appoint the heads of this, so to speak, institution. SS Hauptsturmführer Sebastian Wimmer, who was officially subordinate to the commandant of the Dachau concentration

camp, SS Obersturmbannführer Eduard Weiter, was appointed commandant of castle Itter.

VIP-prisoners were to be guarded by a “special unit of the SS "Itter"” consisting of 14 servicemen. The young SD (SS security service) officer Stephan Otto²⁷ became the deputy commander of the special SS unit Itter (commandant Wimmer was the unit commander, as it is not difficult to guess).

In the event of a threat that could not be dealt with by the forces of the “special squad”, Wimmer had the opportunity to call in reinforcements from the Wehrmacht’s mountain rifle school for non-commissioned officers, located in the town of Worgl, not far from castle Itter²⁸. Such unprecedented security measures, combined with the mountainous landscape of North Tyrol, made any escape attempts virtually impossible.

Since the system of hierarchy, those people and institutions that ensured the maintenance of VIP prisoners in castle Itter, presented in the text version, may seem confusing for the reader to understand, it is not superfluous to present a small diagram within this subsection, which would aim to visually demonstrate a possible hierarchy system, reconstructed on the basis of data obtained during the study of the process of rebuilding castle Itter into a special prison for VIP prisoners.

***Hierarchy of subordination of the system of holding VIP hostages
(reconstruction attempt):***

*Reich Security Main Office (RSHA)
(Heinrich Himmler)*

*The main economic and administrative department of the SS
(Oswald Pohl)*

*Dachau concentration camp
(Edward Waiter)*

*Castle Itter
(Sebastian Wimmer)*

After familiarizing with the hierarchy of the above-mentioned system, it will be appropriate to go to the list of VIP-prisoners who were kept in castle Itter²⁹:

— Edouard Daladier — ex-prime minister of the French Republic, during the invasion of German troops on the territory of France — minister of war in the government of Paul Reynaud. One of the first inmates of castle Itter (along

with Paul Reynaud and Maurice Gamelin). Arrested on September 6, 1940, arrived at the castle on May 2, 1943³⁰.

– Léon Jouhaux — the head of the French trade union, the most influential leader of trade unions in France, an active member of the Resistance Movement. Arrested on November 26, 1941. He arrived at the castle on May 2, 1943.

– Maurice Gamelin — general, until May 18, 1940 — commander-in-chief of all armies of the French Republic, chief of staff of the army, inspector general of the army and president of the Supreme Military Council. Arrested on September 6, 1940, arrived at the castle on May 2, 1943.

– Paul Reynaud — until June 16, 1940 — Prime Minister of the French Republic, sworn political rival of Edouard Daladier. Arrested on September 6, 1940, arrived at the castle on May 12, 1943³¹.

– Jean Borotra is a professional athlete, tennis star, known by his name “Bounding Basque”. In the Vichy government, he was the commissioner for sports. He was dismissed from his post due to his refusal to actively collaborate with the Third Reich. Arrested on November 22, 1942, arrived at the castle on May 12, 1943.

– Augustine Brüchlen — the secretary and future wife of Leon Jouhaux, came to the castle voluntarily on June 12, 1943.

– Christina Mabire — secretary and future wife of Paul Reynaud, came to the castle voluntarily on July 2, 1943.

– Marcel Granjer — a reserve officer of the French colonial troops, a member of the Resistance Movement, a relative of the French army general Henri Giraud. He was captured by the Gestapo in April 1943 and arrived at the castle on July 2, 1943.

– Maxime Weygand — general, since May 18, 1940 — commander-in-chief of all armies of the French Republic, sworn rival of General Gamelin. After the capitulation of France, he held the position of commander-in-chief of the French forces in Africa. Arrested on November 12, 1940, arrived at the castle on December 5, 1943.

– Marie-Rene — Josephine Weygand — Maxim Weygand’s wife, joined her imprisoned husband voluntarily. She arrived at the castle on December 5, 1943.

– Michel Clemenceau — the son of Georges Clemenceau, a private entrepreneur, after the beginning of the Second World War — a major in French intelligence. After the surrender, he opposed any collaboration with the Germans. Arrested in May 1943, he arrived at the castle on January 9, 1944.

– François de La Rocque — retired colonel of the French army, founder of the right-wing organization “Croix de Feu”. After the surrender, he continued to engage in politics, but spoke with the slogan “No collaboration under

occupation!”. Active member of the Resistance Movement, cooperated with British intelligence. Arrested on March 9, 1943, arrived at the castle on January 9, 1943.

– Marie-Agnes and Alfred Cailliau — a French couple, members of the Resistance, arrested in April 1943, because Marie-Agnes was the sister of the leader of the Free France, General de Gaulle. They arrived at the castle on April 13, 1945.

From this list, somewhat supplemented by encyclopedic information about the VIP prisoners of castle Itter, certain conclusions can be drawn about what kind of people ended up in the castle: they were military, politicians, members of the Resistance Movement and members of the Vichy government who refused to collaborate directly with by the Germans Perhaps Augustine Brüchlen and Christina Mabire, who, in fact, voluntarily went to prison in castle Itter, following their beloved husbands, should be singled out in a separate category.

In the context of this section, it is particularly important that it provided an absolutely complete list of all the prisoners held there. In modern historiography and even in foreign archives, you can find all sorts of speculations about historical figures who supposedly stayed there. So, for example, the Polish researcher Janusz Pekalkiewicz notes in his book that the political figure Francois Ponce (French ambassador to Germany, and from 1938 to Rome) was also imprisoned in castle Itter³². In fact, this political figure was never held by the Nazis in this castle, but instead served his imprisonment in the Ifen Hotel in the village of Ritzlern in Austria³³.

However, the case of misrepresentation of historical data mentioned in the previous paragraph is not isolated. In one of the collections of the public library of the city of New York, you can find a photo depicting a group of Polish officers, among whom is the famous general Tadeusz Bur-Komarowski. The attribution for the photo states that it was taken shortly after they were released from castle Itter, where they had been held as prisoners³⁴. In the memoirs of Paul Reynaud³⁵ and Edouard Daladier³⁶, there is no mention of the Poles being in castle Itter, although they provide detailed information about all those who were imprisoned with them. Since the castle Itter is not a very large building in terms of its area, it seems unlikely that Reynaud and Daladier, having spent two years there, could not have met the Poles who were also staying there. There can be only one explanation: Polish officers were indeed held in Austria, perhaps even in a specialized facility for VIP prisoners, the name of which is not yet known to science, but they were definitely not among the enslaved residents of castle Itter.

Thus, as of April 13, 1945 (the day the Cailliau arrived), there were 14 VIP prisoners at castle Itter. It is worth noting that, ironically, the prisoners of the

castle were people who, under normal circumstances, would never have gathered under the same roof: the leader of the French left and the leaders of the right parties, two former prime ministers, two commanders in chief, relatives of de Gaulle and also a tennis player. In addition, among the prisoners there were people who did not tolerate each other — they were political rivals or blamed each other for the defeat of France. It is not known whether the security service of the Third Reich specifically selected such a composition of prisoners for the castle Itter, thus trying to make it impossible for them to cooperate and escape, or whether it happened by chance. It cannot be ruled out that they were all imprisoned in castle Itter purely because of their common nationality. In any case, the fact remains that the prisoners not only made friends with each other, but also, for obvious reasons, did not intend to prepare an escape or any attempt at rebellion.

For the sake of objectivity, it is also worth mentioning that at the same level as the VIP prisoners, there was a group of women from the Ravensbrück concentration camp who did housework, and two masters who worked in the castle on the farm: the Croatian Andreas Krobot and the Yugoslav Zvonimir Kukovich³⁷. In total, during 1943–1945, according to the data of German researchers, there were 27 ordinary prisoners in the castle who ensured the functioning of this institution³⁸.

Since there were a large number of VIP prisoners in the castle, a very logical question arises as to what the leadership of the Third Reich actually had for their future fate. It is not known for certain whether there were any plans for the rational use of such important prisoners, however, as the Second World War in Europe drew to a close, rather interesting and extraordinary events took place at castle Itter.

The castle guards, led by Commandant Wimmer, escaped and the castle prisoners were theoretically freed, however, the remnants of the 17th SS Division Goetz von Berlichingen were active in the woods near Itter, intending to exterminate the prisoners. These events forced the squad of US Army Captain Jack Lee and the platoon of Wehrmacht Major Joseph Gangl and SS Hauptsturmführer Kurt-Siegfried Schrader to unite to protect the castle's prisoners from the SS³⁹. They were joined by fighters of the Austrian Resistance Movement, with whom Major Gangl was in contact. The Battle of castle Itter (May 4–5, 1945) was one of two officially documented cases where Germans and Americans fought on the same side⁴⁰. Despite the fact that these events are undoubtedly quite interesting for research in the field of military history, the topic of the article, however, concerns a slightly different layer of issues, so for us it will be important only the fact that as a result of such a phenomenal alliance of servicemen of the American army and German soldiers, all the prisoners of castle Itter were saved.

How could it happen that the most valuable prisoners of the Third Reich were tried to be banally physically murdered without using them in negotiations with the advancing Allied troops? First, it is worth understanding the purpose of the SS soldiers who stormed the castle. Judging by the memoirs of one of the VIP prisoners, Edouard Daladier, during the battle the SS fired artillery at the castle, so, in the author's opinion, this completely annihilates the possible assumption that the SS simply wanted to capture prisoners again⁴¹. Firing high-explosive shells from an 88-mm cannon, the SS soldiers practically destroyed the chances of survival of those people who were in the castle. But what could be the reason why they suddenly decided to murder VIP-prisoners, whose health was monitored and cared during almost the entire war?

In my opinion, there can be several explanations. The first of them appeals to the anthropological factor: servicemen of the 17th SS division "Goetz von Berlichingen" retreated to Austria after the unsuccessful offensive in the Ardennes — the failed counteroffensive operation "Wacht am Rhein", so it could be assumed that they simply wanted someone get rid of your anger⁴². At the same time, the question arises as to how ordinary SS soldiers could know about the stay of important prisoners in the castle and how they knew that the guard led by the commandant simply escaped? Given the presence of such questions, to which it is extremely difficult to find a logical answer, it is quite safe to consider it necessary to reject this version.

The second version most appeals to one episode that happened in the Führerbunker on April 22, 1945. It was on that day that Adolf Hitler had a conversation with the head of the SS General Directorate, Gottlob Berger, during which they touched on two important issues: manifestations of separatism among the population of Bavaria and Austria and the problem of VIP prisoners and their future fate. The Führer, who was obviously enraged by the news of similar sentiments in his native Austria, answered all questions simply: "Shoot them all! Shoot them all!"⁴³ The world-famous researcher William Shearer, analyzing the above-mentioned episode, concludes that Berger apparently did not understand whether this order referred to separatists or VIP prisoners, but he, who knew how to carry out any orders well, decided that Hitler meant everyone⁴⁴. This assumption is also supported by the fact that researchers Trevor Ropert and William Shearer, analyzing the personality factor of Gottlob Berger, emphasize that this man was not distinguished by deep intelligence, or in other words, he was the embodiment of the image of a fanatical Nazi officer who knows how to follow orders well.

Thus, it becomes clear that this version of the origin of the order to eliminate VIP prisoners is the most likely. It is she who makes it possible to explain from whom this order came, who gave it to the SS soldiers and why, in the end, the SS men obeyed it. Gottlob Berger, as an SS general, had enough

authority to convey his interpretation of Hitler's order to the remnants of the Goetz von Berlichingen division, at the same time, he was the commissioner for prisoners of war, so the VIP prisoners were within his direct control impact. The very fact that Berger, in his opinion, was carrying out Hitler's personal assignment only increased his importance in the eyes of ordinary SS members. In other words, the prisoners of the castle Itter could die only because of the possibility of a double interpretation of the remark of Adolf Hitler, who at that time was known among his entourage for sudden outbursts of anger.

It can be said that as a result of this research, a more or less complete picture emerged, which allows you to explore castle Itter as a special prison for VIP prisoners. However, in the opinion of the author, it is impossible to project the characteristics of the activity of one such institution on the whole system, therefore it will be very appropriate to get acquainted with another example of a special prison for VIP prisoners.

Hotel "Pragser Wildsee" was located in South Tyrol. It, in turn, cannot boast of the same history of transformation into a special prison for VIP prisoners as Itter Castle. If the latter was conceived by the Nazi leadership as a specialized institution from the very beginning, the hotel "Pragser Wildsee" took over the role of a prison by force when a large number of VIP prisoners were brought there on April 27, 1945. Therefore, in view of the coming of the final period of the war in Europe, no work on the reconstruction of the hotel was carried out, however, the German researcher Hans Richardi notes that officially the hotel, like the castle Itter, was subordinate to the Dachau concentration camp and had its own guard unit called "squad special purpose SS "Plansee"" under the leadership of SS Hauptsturmführer Hugo Erfurt⁴⁵. Although, it should be noted that this security unit, despite its name, was not attached to the hotel according to the territorial principle. Most likely, this squad was simply responsible for guarding the VIP prisoners, which is why they arrived with them at the hotel.

"Pragser Wildsee" had a much larger number of prisoners than Itter Castle, which is why only the easily recognizable names of famous political and military figures will be given in the main text of the article, because a complete list of the hotel's inmates could take up a dozen pages. The approximate list of prisoners of "Pragser Wildsee" will look like this:

– Kurt von Schuschnigg — former chancellor of the Republic of Austria. Arrested by the Nazis in 1938 after the Anschluss of Austria.

– Vera and Maria-Dolores-Elisabeth von Schuschnig — wife and daughter of Kurt von Schuschnig. They were not officially prisoners, because they voluntarily joined Kurt von Schuschnig. As can be seen from the examples given in the article, the practice of voluntary imprisonment was quite common among the families of VIP prisoners.

– Leon Blum — former Prime Minister of the French Republic. Arrested by the Nazis after the surrender of France.

– Jeanne Blum is the wife of Leon Blum. Voluntarily joined the imprisoned husband.

– Hjalmar Schacht is the former president of the Reichsbank, a participant in the assassination attempt on Hitler on July 20, 1944.

– The family of Colonel Klaus-Schenck von Stauffenberg (one of the most effective participants in the attempt on Hitler on July 20, 1944): Nina (wife), (brother), (nephew); children: Konstanze, Valery, Franz-Ludwig, Heimeran, Bertold-Maria.

– Vasyly Kokorin — “lieutenant, nephew of Vyacheslav Molotov” (according to him); in fact, a poor Soviet paratrooper-prisoner of war, who, being surrounded and frostbitten, was taken prisoner by the Germans in the forest near Demyansk. In order to survive in the conditions of the concentration camp, he called himself the nephew of People’s Commissar Molotov⁴⁶. It is interesting that in the works of foreign researchers you can often find information that Kokorin is Molotov’s real nephew⁴⁷.

– Richard-Henry Stevens and Sigismund Pay-Best — British intelligence officers. Captured by the Nazis in 1939 during the “Venlo Incident”.

– Participants in the conspiracy against Hitler on July 20, 1944 and their families, among them: General Franz Halder, General Alexander von Falkenhausen, Colonel Bogislaw von Bonin (exact number and name list under development).

– Representatives of the Catholic clergy, among whom was Pastor Martin Niemöller — one of the biggest opponents of Nazism among the German clergy.

This is by no means a complete list of all those VIP prisoners who ended up in South Tyrol in the last days of the war, but the author of the article is working on supplementing this list and also information about the prisoners.

It would be appropriate to make one more small caveat. Despite the fact that the lists of prisoners of the castle Itter and the hotel “Pragser Wildsee” are quite voluminous and take up a lot of space in the text of the article, the author still decided to leave them, because even nowadays it is sometimes impossible to find information about stay of this or that prisoner in the prison for VIP prisoners. However, creating a list of absolutely all high-ranking prisoners of the Reich is a topic for a separate study.

Never the less, let us return to the hotel “Pragser Wildsee” and its inmates. As already mentioned in this article, it became a prison due to a coincidence of circumstances. The Nazi leadership had to transfer its important prisoners to a place where they could not be freed by the American troops, who had already, as of April 1945, approached the borders of Austria. Therefore, it is quite

possible that the choice fell on this particular hotel due to the fact that it was located in South Tyrol, not far from the borders of Italy, at that time the so-called Republic of Salo, the territory of which was still under the control of the German armed forces and where no active hostilities were conducted.

It is not known for certain whether the leadership of the Third Reich planned to use these prisoners as the last trump card in negotiations with the advancing Allied forces, but it can be assumed that, in view of their timely evacuation, they were remembered and considered necessary to keep in safety.

The fate of the prisoners of the hotel “Pragser Wildsee” was such that they played an important role in the negotiations between the German command in Italy and Allen Dulles, a US intelligence officer⁴⁸. As of the end of April 1945, the guards of these prisoners were at their posts and, unlike the detachment guarding castle Itter, did not even think of escaping. Nevertheless, it is currently difficult to establish whether the lives of these prisoners were in danger of physical destruction. In view of the episode that took place in the Führerbunker in Berlin on April 22, 1945, which was already mentioned in the article, it can be assumed that Hitler’s order also applied to them. In particular, this assumption can be considered completely scientifically justified.

At that time, a stalemate had developed in Italy under the control of German troops: the SS command led by Obergruppenführer Karl Wolff was inclined to surrender, while the leaders of the Wehrmacht advocated a fight to the end⁴⁹. Since Obergruppenführer Wolf had already had the experience of negotiating with representatives of the Allies in the framework of Operation “Sunrise”, it seems quite logical to assume that it was much more profitable for a high-ranking SS officer to see the prisoners of the hotel alive, because, in the end, this fact could well have played a role in its use after the end of the war and the beginning of the trial of war criminals, among whom were SS servicemen.

The fate of the prisoners of “Pragser Wildsee” was determined by an accident. Due to the fact that one of the prisoners of the hotel, Colonel von Bonin, was able to briefly slip out of the hotel to the nearby village of Niedendorf, reach a telephone and call the headquarters of the German army in the Italian city of Bolzano, a squad led by Captain Wichard von Alvensleben went to help the prisoners. In the context of this study, it seems particularly interesting that during his conversation with General Rötiger (he was at the headquarters at that time), whom Bonin knew personally, the colonel claimed that the SS had orders to shoot prisoners so that they would not fall into their hands allies — so this confirms the assumption put forward in the previous paragraph⁵⁰.

Thanks to the timely arrival of Captain Alvensleben’s squad and further reinforcements, the SS men agreed to lay down their arms and release the

prisoners. According to the information provided by one of the participants in the negotiations with the leadership of the Italian group of the German army, Allen Dulles, in the village of Niedendorf, near the hotel, about two hundred VIP prisoners from various special prisons of the Third Reich gathered — this information provides the basis for further research of this issue.

In general, it can be said that the VIP-prisoners of the hotel spent quite a bit of time in this place. This can be easily explained by the arrival of the final stage of the Second World War in Europe and the fact that the German leadership, deprived of clear orders due to the collapse of the entire political management system, was forced to act according to its own vision of the situation. It can even be assumed that the lack of clear control over the activities of the hotel “Pragser Wildsee” guard unit ensured the survival of the prisoners and the surrender of the SS unit.

After studying the history of the creation of two prisons for VIPs and their residents, the question remains open as to what the Nazi leadership actually had plans for their future fate. It is worth emphasizing once again that the leadership of the security service of the Third Reich made considerable efforts to create a system of VIP prisons, organize their security and ensure the relative comfort of prisoners. Resources to maintain the comfort level of VIP prisoners continued to be allocated even when they were woefully lacking for the Germans themselves. Moreover, the maintenance of the castle and the hotel, as well as at least two guard units, continued even in April and May 1945, when all the forces of the Reich were mobilized for the needs of the front.

It is not known for certain whether the leaders of the Third Reich even intended to use the VIP prisoners as the last trump card in negotiations with the Allies. Since the latter rejected any possibility of a separate peace with the Third Reich, the negotiations themselves took place not at the state level, but at a more local level and mainly concerned the surrender of the group of German troops in Italy, which was already discussed in the article.

The lack of a clear plan meant that, in fact, one misinterpreted order, prompted by a fit of rage from Adolf Hitler, almost ended the lives of many prominent figures. In other words, in the last days of the war in Europe, the fate of VIP prisoners, whose lives and health were protected throughout the war, depended on the situational desire of Adolf Hitler.

However, it can be assumed that there was still a benefit that the leadership of the Reich was still able to get. As already mentioned in this article, the assistant commandant of the castle Itter was the SD officer Stefan Otto. Since he was an officer of the SD service, one of whose divisions was directed to the collection and analysis of classified information, it can be assumed that his appointment can be interpreted as having the purpose of listening to the

conversations of the prisoners of the castle in order to obtain data that could interest the Nazi leadership. Looking ahead, it is worth saying that after the release of the prisoners of the castle, no listening equipment was found there, but Stefan Otto, who literally disappeared shortly before the end of the Second World War in Europe, could well have taken it with him or destroyed it. The same applies to the work documentation that this officer had to keep without a doubt. According to Stephen Harding, Stefan Otto's name appeared on many post-war lists of wanted Nazi criminals, but he was never arrested. It is not even known for certain whether this officer even survived the war. We cannot rule out the possibility that Otto died in the chaos of the last days of the war. However, given the popular practice among Nazi officers in post-war times of using "rat tracks" to travel to Latin American countries using forged documents, it can be assumed that Stefan Otto lived out his old age under a different name. We can only hope that his documents will be found and handed over to scientists for further study.

Thus, the Nazi policy of keeping VIP prisoners on the territory of the "Alpine Fortress" is characterized by its intransigence and situationality. Great efforts were made to ensure the survival and comfort of prisoners, but the lack of global understanding of what this strategy was for made it futile for the Third Reich. As already mentioned in the article, in the end, the lives of all VIP prisoners ended up depending on the will of Adolf Hitler, who, given the deterioration of his moral and psychological state, could hardly make balanced and logical decisions in the last days of the war.

However, paradoxically, it was precisely this lack of thought in the Nazi strategy and the lack of direct control over the activities of the guard units that created the conditions for the rescue of VIP prisoners in the last days of the war in Europe.

Among the rescued prisoners of castle Itter and hotel "Pragser Wildsee" were many figures who returned to political activity after the end of the war. So, for example, Léon Jouhaux, not only headed the French Workers' Union, and in 1947 was elected chairman of the French Economic Council, but also directed considerable efforts to overcome the post-war famine in Austria and help the population of countries affected by the war⁵¹. In 1949, Jouhaux was one of the leading politicians who advocated the creation of a United States of Europe, explaining his desire that "Europe should be peaceful and united, despite all its diversity, in its efforts against human poverty and all the suffering and dangers that they are caused⁵²". For this activity Léon Jouhaux was awarded the Nobel Peace Prize in 1951.

Another prisoner of the castle, Paul Reynaud, also returned to the maelstrom of big politics. Since 1949, he has been a member of the organization created at the initiative of the Council of Europe, with the aim of providing

collective guarantees for the observance of human rights. He continued to be an active participant in the meetings of the Council of Europe. At the same time, in the same way as Leon Jouhaux, he actively supported the idea of creating a United States of Europe. At one time, it was Reynaud who had the idea of establishing the Ministry of Defense of Europe, which may have served as a prototype of the European Defense Society, which was founded in 1952 and became one of the steps towards the creation of NATO.

Thus, political figures who can rightly be considered the godfathers of the future “European Union” were released from the VIP prisons of the Third Reich, because they were its inspirations and stood at the first origins of this idea.

However, Léon Jouhaux and Paul Reynaud were not the only former prisoners who, after their release, had an impact on the post-war life of Europe, because the rescue of the prisoners of the castle Itter and hotel “Pragser Wildsee” saved for humanity other talented military figures, politicians, entrepreneurs, ambassadors of peace and figures of science and art, in particular:

- Edouard Daladier was a member of the French Constitutional Assembly, in 1953–1958 he held the post of mayor of Avignon.

- Michel Clemenceau — member of the First and Second National Constitutional Assemblies.

- Martin Niemöller — President of the World Council of Churches (since 1961).

- Leon Blum was a member of Charles de Gaulle’s provisional government. In 1946, he was the temporary head of the government. Official representative of France in UNESCO.

- Franz Halder — since 1950, an expert under the government of the Federal Republic of Germany. Since 1959, consultant on historical relations with the US Army.

- Jean Borotra was a professional athlete, vice-president of the French Tennis Association.

- Augustine Brüchlen — French Legion of Honor team.

- Bogislav von Bonin — Head of the Department of Military Planning in the Federal Ministry of Defense of Germany.

This list can be continued, however, even this brief fact allows us to understand that the people rescued from the Itter Castle and the Pragser Wildsee Hotel, after their return to their native countries, became politicians, soldiers, opinion leaders who influenced the political course of their countries. Thus, it can be safely asserted that completely local episodes of hostilities that took place in the Austrian province of Tyrol had an impact not only on the post-war political life of individual countries, but also, to a certain extent, on Europe⁵³.

However, the indisputable fact remains that if it were not for the situational alliance and exceptional heroism of Major Josef Gangl, who sacrificed his life for the protection of prisoners who were strangers to him, Hauptsturmführer Kurt-Siegfried Schrader, Captain John Lee and their soldiers, then all the prisoners of the castle Itter would have been murdered by the soldiers of the SS division “Götz von Berlichingen” and would not have been able to contribute to the development of post-war Europe. The same can be said of the ingenuity of Colonel Bogislaw von Bonin and the courage of Captain Wichard von Alvensleben, which ensured the survival of a large number of enslaved guests of the hotel “Pragser Wildsee”. Such phenomenal alliances and local events are understudied in modern historiography, despite all their unprecedented and significant contribution to the post-war European system.

As a global conclusion, it can be noted that the castle Itter and the hotel “Pragser Wildsee” were only two of the 197 affiliated facilities of the Dachau concentration camp, which, in turn, was only one of the 44,000 camps and places for deprivation of liberty created by the Nazis⁵⁴. One can only imagine how many other similar special facilities for VIP prisoners existed in the occupied Czech Republic, France, Holland, Belgium, Denmark or Norway. And how many prisons were located directly on German territory and how many of their prisoners did not live long enough to see the victory? How many talented teachers, soldiers, musicians or politicians were murdered in the last days of the war?

The number of VIP prisons unknown to modern science is tens, if not hundreds, however, the author hopes that thanks to this article, “white spots” will become at least two less.

¹ Koop V. In Hitler's hand: Die Sonder-Und Ehrenhaftlinge Der SS. Bohlau Verlag, 2010.

² Harding S. The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe. Boston: Da Capo Press, 2013.

³ Richardi H-G. SS-Geiseln in der Alpenfestung. Die Verschleppung prominenter KZ-Häftlinge aus Deutschland nach Südtirol. Edition Raetia, 2015.

⁴ Sayer I., Dronfield J. Hitler's Last Plot: The 139 VIP Hostages Selected for Death in the Final Days of World War II. Da Capo Press, 2019.

⁵ Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Київ: Наш формат, 2018. Т. 1. С. 389.

⁶ A large number of caves and man-made mines and tunnels made possible the production of military products underground, which, in turn, made such underground factories protected from bombing by Allied aircraft. So, for example, at the final stage of the Second World War in Europe, mass production of He-162 “Salamander” jet fighters was organized in Austria as part of an emergency program for the construction of fighters. See Forsyth R. He 162 Volksjager Units. Oxford, 2016. P. 1–3.

⁷ In historiography, the names “Alpine”, “Deutsche” and “National Redoubt” can also be found. However, the most common name is “Alpien Fortress” (German: “Alpenfestung”). See

Kennedy-Minnot R. The fortress that never was. The myth of Hitler's Bavarian stronghold. New York, 1964. P. ix.

⁸ Кнюпп Г. СС Инквизиция Гитлера. Москва: Родина, 2021. С. 328–329.

⁹ Edsel. R., Witter B. The monuments men. New York: Back Bay Books, 2009. P. 373.

¹⁰ Lytvyn V. Peculiarities of the final stage of the Second World War on the territory of Austria: anthropological, political and military aspects. *Pages of Military History of Ukraine*. 2022. № 25. P. 215–216.

¹¹ Керсоди Ф. Герман Геринг. Второй человек Третьего рейха. Москва, 2014. С. 665.

¹² Villatoux P., Aiolfi X. The final archives of the Fuhrerbunker. Casemate, 2020. P. 117.

¹³ Куровски Ф. Битва за Рейх. Москва, 2015. С. 81

¹⁴ Allied Forces. Supreme Headquarters Operation ECLIPSE. Appreciation and Outline Plan. AG 381-7 GCT-AGM. 25 November 1944.

¹⁵ Harding S. The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe. Boston: Da Capo Press, 2013. P. 11.

¹⁶ Koop V. In Hitler's hand: Die Sonder-Und Ehrenhaftlinge Der SS. Bohlau Verlag, 2010. P. 10.

¹⁷ Lanckorońska K. Those who trespass against us. One woman's war against the nazis. London: Pimlico, 2005. P. 202–204.

¹⁸ Ibid. P. 204.

¹⁹ Trials of war criminals before the Nurnberg military tribunals under control council law, № 10, Volume V. Washington: United States Government Printing Office, 1950. P. 290.

²⁰ Harding S. The Last Battle... Boston: Da Capo Press, 2013. P. 11–12.

²¹ Initially, SS units "Death Head" ("*Totenkopf*") were created to guard concentration camps, the number of which in Nazi Germany, starting from 1933, increased rapidly. Since the castle Itter was in fact a subsidiary unit of Dachau and the resources for its maintenance and operation were allocated from there, it seems logical that the prisoners were guarded by soldiers of the SS "Death's Head" units. See Butler R. Hitler's death's head division: SS-Totenkopf Division. Barnsley, S. Yorkshire: Pen & Sword Military Classics, 2004. P. 14-15.

²² Bayerisches Staatsministerium fur Wissenschaft und Kunst, Abteilung 10: Außenlager und Außenkommandos des KZ Dachau. URL: https://www.hdbg.de/dachau/dachau_die-ausstellung_02_Abteilung-10.php

²³ Koop V. In Hitler's hand: Die Sonder-Und Ehrenhaftlinge Der SS. Bohlau Verlag, 2010. P. 32.

²⁴ Beamte nationalsozialistischer Reichsministerien. Hans Kammler Baudirektor im RLM. URL: <https://ns-reichsministerien.de/2020/04/16/hans-kammler/>

²⁵ Dorbert F., Karlsch R. Hans Kammler, Hitler's last hope in American hands. Cold War International History Project. Working Paper 91. 2019. № 91. P. 13.

²⁶ Harding S. The Last Battle... Boston: Da Capo Press, 2013. P. 27.

²⁷ Ibid. P. 28.

²⁸ Ibid. P. 26.

²⁹ Information about the number of prisoners and their names is given in the memoirs of Paul Reynaud and Edouard Daladier.

³⁰ Daladier E. Prison Journal. Westview Press, 1995. P. 200.

³¹ Reynaud P. In the thick of the fight. New York: Simon and Schuster, Inc, 1955. P. 651–652.

³² Piekalkiewicz J. Secret Agents, Spies and Saboteurs. William Morrow & Company INC, 1973. P. 520–521.

³³ Richardi H-G. SS-Geiseln in der Alpenfestung. Die Verschleppung prominenter KZ-Häftlinge aus Deutschland nach Südtirol. Edition Raetia, 2015. P. 159.

³⁴ The Miriam and Ira D. Wallach Division of Art, Prints and Photographs: Photography Collection, The New York Public Library. (1945). General Bor-Komorowski... with Polish officers... [in] Innsbruck, Austria, shortly after their liberation. Retrieved from URL: <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47db-abf9-a3d9-e040-e00a18064a99>

³⁵ Reynaud, P. In the thick of the fight. New York: Simon and Schuster, Inc, 1955.

³⁶ Daladier, E. Prison Journal. Westview Press, 1995.

³⁷ In fact, this assignment saved their lives, as other Dachau concentration camp prisoners were exterminated by the Nazis following news of the approach of American troops in the final days of the war. See Harding S. The Last Battle... Boston: Da Capo Press, 2013. P. 13.

³⁸ Außenlager und Außenkommandos des KZ Dachau. URL: https://www.hdbg.de/dachau/pdfs/10/10_ri/10_ri_02.PDF

³⁹ Major Josef Sepp Gangl — Ein Ludwigsburger Soldat im Widerstand (2020), Militärgeschichtliche Gesellschaft Ludwigsburg (MGLB) e.V., Garnisonmuseum Ludwigsburg, 2020. P. 272–275.

⁴⁰ The second case is considered to be the events of Operation “Cowboy”, during which the German-American unit opposed the SS and Red Army units. See Felton M. Ghost Riders: When US and German Soldiers Fought Together to Save the World's Most Beautiful Horses in the Last Days of World War II. New York: Da Capo Press, 2018.

⁴¹ Daladier E. Prison Journal. Westview Press, 1995. P. 337–338.

⁴² Rikmenspoel M. Waffen SS: the encyclopedia. Garden City, N.Y.: Military Book Club, 2002. P. 38.

⁴³ Roper T. The last days of Hitler. Toronto: The Macmillan company of Canada, 1947. P. 127.

⁴⁴ Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Київ: Наш формат, 2017. Т. 2. С. 527–528.

⁴⁵ Richardi H-G. SS-Geiseln in der Alpenfestung. Die Verschleppung prominenter KZ-Häftlinge aus Deutschland nach Südtirol. Edition Raetia, 2015. P. 159.

⁴⁶ This trick really managed to save Vasyl Kokorin from the fate of an ordinary Soviet prisoner of war with all its possible horrors, however, it is worth noting that the attitude of the German leadership towards high-ranking and important prisoners of Slavic nationality varied greatly depending on the personal factor, as in prisoner, as well as the German official or officer who will actually decide the fate of this prisoner. As an example, we can mention the figure of the Polish Countess Karolina Lanckorońska, who, despite her status, was sent to the Ravensbrück concentration camp. All the “special treatment” of the German leadership towards the countess led to the fact that, unlike other “ordinary” prisoners, she was kept in a solitary cell in a separate block (ironically, her neighbor in the block was Christiane Mabire, who would later be transferred to Itter Castle). In other words, the example of Vasyl Kokorin can be considered rather a lucky exception for him from the rules. Regarding the imprisonment of Karolina Lianskoronska and her acquaintance with Mabire, see Lanckorońska K. Those who trespass against us. One woman’s war against the nazis. London: Pimlico, 2005. P. 219–221.

⁴⁷ In particular, Jean Lacouture — the author of the study of the personality of Leon Blum and Allen Dulles also provide information that Vasyl Kokorin is the real nephew of Molotov. See. Lacouture J. Leon Blum. New York, N.Y.: Holmes & Meier, 1982. P. 463; Dulles A. The Secret Surrender. London: Weidenfeld & Nicolson, 1967. P. 243.

⁴⁸ Трубайчук А. Друга світова війна. Київ: Наукова думка, 1995. С. 135.

⁴⁹ Dulles A. The Secret Surrender. London: Weidenfeld & Nicolson, 1967. P. 224–230.

⁵⁰ Ibid. P. 243.

⁵¹ Литвин В. Глобальні наслідки локального бою. Бій за Іттер: спроба історичного переосмислення. *Війна: держава, суспільство, особа*. Київ, 2023. С. 367.

⁵² Irvin A. *The Nobel Peace Prize and the laureates: an illustrated biographical history, 1901–1987*. Boston: G.K. Hall, 1988. P. 157.

⁵³ For more details on the role of castle Itter's prisoners in the political life of post-war Europe, see Литвин В. Глобальні наслідки локального бою. Бій за Іттер: спроба історичного переосмислення. *Війна: держава, суспільство, особа*. Київ, 2023. С. 370.

⁵⁴ Енциклопедія Голокосту. Нацистські табори. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/nazi-camps>

REFERENCES

1. Butler, R. (2004). *Hitler's death's head division: SS-Totenkopf Division*. Barnsley, S. Yorkshire: Pen & Sword Military Classics [in English].
2. Daladier, E. (1995). *Prison Journal*. Westview Press [in English].
3. Dorbert, F., & Karlsch R. (2019) *Hans Kammler, Hitler's last hope in American hands*. Cold War International History Project. Working Paper 91. No. 91 [in English].
4. Dulles, A. (1967). *The Secret Surrender*. London: Weidenfeld & Nicolson [in English].
5. Edsel, R., & Witter, B. (2009). *The monuments men*. New York: Back Bay Books [in English].
6. Felton, M. (2018). *Ghost Riders: When US and German Soldiers Fought Together to Save the World's Most Beautiful Horses in the Last Days of World War II*. New York: Da Capo Press [in English].
7. Forsyth, R. (2016). *He 162 Volksjager Units*. Oxford [in English].
8. Harding, S. (2013). *The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe*. Boston: Da Capo Press [in English].
9. Irvin, A. (1988). *The Nobel Peace Prize and the laureates: an illustrated biographical history, 1901–1987*. Boston: G.K. Hall [in English].
10. Kennedy-Minnot, R. (1964). *The fortress that never was. The myth of Hitler's Bavarian stronghold*. New York [in English].
11. Kersody, F. (2014). *Herman Herynh. Vtoroj chelovek Tret'eho rejkh*. Moskva [in Russian].
12. Knopp, G. (2021). *SS inkvizicyja Gitlera*. Moskva: Rodina [in Russian].
13. Koop, V. (2010). *In Hitler's hand: Die Sonder-Und Ehrenhaftlinge Der SS*. Bohlau Verlag [in Deutsch].
14. Kurovsky, F. (2015). *Bytva za Rejkh. Poslednye bastiony Hytlera 1944–1945*. Moskva. [in Russian].
15. Lacouture, J. (1982). *Leon Blum*. New York, N.Y.: Holmes & Meier [in English].
16. Lanckorońska, K. (2005). *Those who trespass against us. One woman's war against the nazis*. London: Pimlico [in English].
17. Lytvyn, V. (2022). Peculiarities of the final stage of the Second World War on the territory of Austria: anthropological, political and military aspects. *Pages of Military History of Ukraine*, 25 [in English].
18. Lytvyn, V. (2023). Hlobal'ni naslidky lokal'noho boiu. Bij za Itter: sprobа istorych-noho pereosmyslennia. *Vijna: derzhava, suspil'stvo, osoba*. Kyiv [in Ukrainian].
19. *Major Josef Sepp Gangl — Ein Ludwigsburger Soldat im Widerstand*. (2020). Militärgeschichtliche Gesellschaft Ludwigsburg (MGLB) e.V., Garnisonmuseum Ludwigsburg [in Deutsch].
20. Piekalkiewicz, J. (1973). *Secret Agents, Spies and Saboteurs*. William Morrow & Company INC [in English].

21. Reynaud, P. (1955). *In the thick of the fight*. New York: Simon and Schuster, Inc. [in English].
22. Richardi, H-G. (2015). *SS-Geiseln in der Alpenfestung. Die Verschleppung prominenter KZ-Häftlinge aus Deutschland nach Südtirol*. Edition Raetia [in Deutsch].
23. Rikmenspoel, M. (2002). *Waffen SS: the encyclopedia*. Garden City, N.Y.: Military Book Club [in English].
24. Roper, T. (1947). *The last days of Hitler*. Toronto: The Macmillan company of Canada [in English].
25. Sayer, I., & Dronfield, J. (2019). *Hitler's Last Plot: The 139 VIP Hostages Selected for Death in the Final Days of World War II*. Da Capo Press [in English].
26. Szyrer, V. (2017). *Zlet i padinnia Tret'ogo Rajhu*. (Vol. 2). Kyiv: Nasz format [in Ukrainian].
27. Szyrer, V. (2018). *Zlet i padinnia Tret'ogo Rajhu*. (Vol. 1). Kyiv: Nasz format [in Ukrainian].
28. *Trials of war criminals before the Nurnberg military tribunals under control council law*. (No. 10, Vol. V). Washington: United States Government Printing Office [in English].
29. Villatoux, P., & Aiolfi, X. (2020). *The final archives of the Fuhrerbunker*. Casemate [in English].

Received: 23.05.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.202>

УДК 94(437.6)“1989/1995”:329(1-21)+329.73+323.15=161.25

Володимир Алмашій

канд. іст. наук

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: almashiyv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9751-6115>

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У СЛОВАЧЧИНІ (1989–1995 рр.)

У статті вперше в українській історіографії висвітлюються передумови, зародження, утворення й започаткування роботи політичного суб'єкта українського населення Словацької Республіки — Піддуклянської демократичної громади (початкова назва — Піддуклянський громадянський форум), вказуються завдання партії. ПДГ орієнтувала свою діяльність на розв'язання політично-економічних, соціальних, національно-культурних проблем українського населення Пряшівщини.

Одночасно констатується активізація політичної діяльності представників угорської національної меншини, наслідком чого стало утворення угорських політичних партій у Словаччині, які почали виникати відразу після розпаду комуністичного режиму. Відзначається, що угорські політичні суб'єкти у Словаччині, в результаті виборів 1990, 1992, 1994 рр., мали своїх представників у парламенті, що давало їм можливість брати активну участь у політичному житті держави. Вказується на те, що на рівні словацького загальнодержавного та регіонального політикуму була представлена також ромська спільнота. Проте ромським політичним партіям так і не вдалося здобути вагомої підтримки електорату й бути представленими у словацькому парламенті.

Ключові слова: *східнославацький регіон, коаліція, угорська національна меншина, угорські політичні партії, ромська спільнота, українці, Союз русинів-українців Чехословаччини, Піддуклянська демократична громада; Піддуклянський громадянський форум.*

Volodymyr Almashiy

PhD in History

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: almashiyv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9751-6115>

ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN SLOVAKIA (1989–1995)

This article provides the first overview in Ukrainian historiography of the preconditions, emergency, establishment and initiation of the activities of a political entity representing the Ukrainian population of the Slovak Republic — the Podduklianske Democratic Community (hereinafter referred to as the PDC, original name: Podduklianske Civic Forum). The PDC collaborated with the Regional Government in Prešov, primarily in the socio-economic sphere, and outlined the party's objectives. The PDC is aimed to address political, economic, social, and national-cultural issues of the Ukrainian population in the Prešov region.

At the same time, there is a recognition of the increased political activity of representatives of the Hungarian national minority in Slovakia, resulting in the formation of Hungarian political parties in Slovakia, which emerged immediately after the collapse of the communist regime. It is noted that Hungarian political entities in Slovakia had their representatives in Parliament as a result of the elections in 1990, 1992, and 1994, which allowed them to actively participate in the political life of the state. The positive aspect of the activities of Hungarian political parties in Slovakia was that different party platforms did not prevent them from creating an electoral coalition. It is mentioned that the Roma community was also represented at the level of the Slovak national and regional political arena. However, Roma political parties failed to gain significant electoral support and representation in the Slovak Parliament.

Keywords: East Slovak Region, coalition, Hungarian national minority, Hungarian political parties, Roma community, Ukrainians, Union of Rusyns-Ukrainians of Czechoslovakia, Podduklianske Democratic Community; Podduklianske Civic Forum.

Країни Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ ст. зазнали кардинальних змін, що поклало край існуванню соціалістичних режимів у регіоні. Чехословаччина, а з 1993 року Словацька Республіка, і Україна проводили суспільно-політичні перетворення у схожих умовах — після

закінчення періоду соціалізму. Суспільно-політичні перетворення, зміни в етнополітичній сфері чехословацького та словацького політизованих суспільств, особливо в середовищі національних меншин, дають можливість продемонструвати весь комплекс складнощів і проблем, які постали перед державами в умовах переходу на демократичні засади, що підсилює актуальність та новизну дослідження. Упродовж 1990-х років у Словаччині спостерігалася значна політизація, етнічний ренесанс словацького багатонаціонального суспільства, виникнення нових політичних партій і рухів. Найбільшої політичної мобілізації досягли угорці, активно й переконливо забезпечивши парламентське представництво своїй меншині. На рівні громадянського суспільства про себе заявили регіональні ромські політичні партії та громадські об'єднання. У результаті комплексу чинників стала сегментованою українська меншина Словаччини. Доволі швидкими темпами зростає кількість представників ромської та української етнічних громад країни. Одночасно чисельність угорців, чехів та українців різко скоротилася. Ці трансформації етнонаціональної структури населення найменшої за демографічними показниками країни Вишеградської групи слід пов'язувати із загальною тенденцією етноренесансних рухів та реідентифікаційних явищ на теренах Центральної Європи.

Мета дослідження — розкрити становище, головні тенденції та особливості політичного розвитку української національної меншини, а також угорців і ромів Словаччини впродовж першої половини 1990-х років, здійснити комплексний аналіз причин, умов, основних етапів, наслідків суспільно-політичних, етнічних процесів, що відбувалися в цьому регіоні. Досягнення поставленої мети передбачало виконання наступних наукових завдань: а) здійснити аналіз причин та історичних передумов змін у внутрішньополітичному житті Чехословаччини і Словацької Республіки; б) проаналізувати особливості етнічних процесів усередині держави, що впливали на процеси оптимізації федерального державного устрою Чехословаччини, а згодом і СР; в) охарактеризувати політичну діяльність угорців, ромів, а також українців Словацької Республіки в рамках їхнього політичного суб'єкта — Піддуклянської демократичної громади.

Упродовж 2000-х років у Словаччині вийшло друком декілька праць, присвячених діяльності національних політичних суб'єктів у середовищі національних меншин, зокрема й українців. У 2010 році Центром антропологічних досліджень у Пряшеві опублікована монографія М. Шкурли «Свідок Піддуклянського краю. Іван Гуменик — дипломат, публіцист, культурний діяч (03.01.1926–17.10.2007)»¹, у якій наводяться документи щодо виникнення та діяльності політичного суб'єкта українців Словаччини 1990-х років — Піддуклянської демократичної громади (початкова

назва якої Піддуклянський громадянський форум)². У 2011 році опублікована стаття С. Конєчного під назвою «Політичні партії у національному русі карпатських русинів»³.

Питання політичної репрезентації угорської національної меншини в політичному житті Словацької Республіки кінця 1980-х — першої половини 1990-х років, її національно-культурної активності висвітлювалися В. Алмашієм у статті «Стан проблем національних меншин в Словацькій Республіці на прикладі угорської національної меншини»⁴. У 2006 році в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича захищена дисертація Н. Лазар «Політика Словацької Республіки щодо національних меншин: інституційно-правові та політичні аспекти», в якій висвітлювалися й політичні репрезентації угорської, ромської меншин, і лише декілька сторінок було присвячено місцю українців у політичному просторі Словаччини⁵. У 2009 році М. Васильченко була захищена кандидатська дисертація на тему «Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945–1992 рр.)»⁶, в якій політичний аспект розглянуто досить фрагментарно, а великий масив джерельного матеріалу 1980-х — 1990-х рр. нею не був задіяний у дослідженні, та використовувалися, в основному, вже опубліковані документи. У 2015 році Н. Кічерою захищена дисертація на тему «Русини в етнополітиці країн Центральної та Південно-Східної Європи», в якій досліджено теоретико-методологічні засади аналізу політичної суб'єктності етнічних спільнот у країнах Центральної та Південно-Східної Європи й, зокрема, участі українців у політичному процесі Словацької Республіки⁷.

Показовою, на нашу думку, є стаття М. Зана «Національні меншини Словацької Республіки як суб'єкт політики», в якій автор аналізує проблематику національних меншин СР як суб'єктів політичного життя. Зокрема, ним висвітлено етнонаціональну структуру населення, базові засади конституційно-правового статусу національних меншин та етнополітичного менеджменту держави. Акцентується увага на проблематиці політичного та громадського представництва найчисленніших меншин — угорців і ромів. Тут коротко відзначено суспільні (реідентифікація) та політичні (етнонаціональна політика) чинники сегментації української меншини Словаччини⁸. У 2020 році А. Ключковичем захищена докторська дисертація «Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці»⁹, в якій дослідник порушує питання політичної репрезентації діяльності національних меншин наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть у контексті загальнодержавних процесів і участі в них національних меншин, зокрема угорців. Питання етногенезу українців у Карпатському регіоні, його політичну складову упродовж

тривалого часу досліджує відомий український учений С.В. Віднянський¹⁰.

Отже, кінець 80-х і початок 90-х років ХХ ст. став переломним у історії країн Центрально- й Південно-Східної Європи. Країни цього регіону Європи — Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія, Болгарія — зробили рішучий поворот у бік демократичного розвитку, почали поривати традиційні відносини з СРСР і орієнтуватися на зближення з європейськими структурами. Кожна з цих країн мала свій шлях переходу до нової системи. В одних він тривав упродовж багатьох років і був дуже складним (Польща, Угорщина, НДР), в інших супроводжувався збройними сутичками, воєнними діями (Румунія, Югославія). Чехословаччина стала прикладом порівняно цивілізованого й мирного переходу до демократичного розвитку, почала орієнтуватися на зближення з європейськими структурами. Сучасники назвали ті події, які визначали новий шлях розвитку Чехословаччини, «ніжною революцією» або «оксамитовою революцією». У цьому розкривається специфіка розвитку подій у Чехословаччині¹¹.

Упродовж 1990-х років у Словаччині нова словацька демократична еліта вважала своїм завданням мирний демонтаж тоталітарного режиму. 1 січня 1993 р. утворена незалежна СР. Упродовж 1993 р. політична боротьба у країні надзвичайно загострилася¹². На дострокових парламентських виборах у жовтні 1994 р. РЗДС здобув найбільшу кількість голосів. Очолювана ним коаліція із Словацькою національною партією і ОР знову сформувала уряд на чолі з В. Мечіаром, який проіснував до весни 1998 р. Упродовж 1994–1995 рр. політичний реванш партій національного та популістського спрямування призвів до появи елементів авторитаризму й ігнорування демократичної парламентської опозиції¹³.

На загострення уваги нової влади до питання національних меншин впливали й міжнародні та загальноєвропейські стандарти. У Словаччині, в середовищі національних меншин, найактивнішу діяльність розгорнули саме представники угорської національної меншини, які створили 18 листопада 1989 р. об'єднання «Угорська незалежна ініціатива» (далі УНІ). Воно представляло угорську меншину в перебудованих законодавчих та владних структурах. Представники угорської національної меншини запропонували словацьким владним інститутам своє бачення розвитку життя угорців у Словаччині. Уже в 1989 р. М. Дюрай наполягав на тому, що інтереси угорців як меншини забезпечить лише їхня політична організованість як самостійного політичного суб'єкта¹⁴.

До 1998 р. етнонаціональні питання не були окремою складовою політичних програм, за винятком програм політичних партій угорської меншини. У той час лідери словацьких політичних партій порушували

питання національних меншин насамперед у площині, що стосувалася взаємин із угорською меншиною. Політичні партії правлячої коаліції, очолюваної прем'єром В. Мечіаром, обмежувалися деклараціями рівноправності представників словацького етносу та національних меншин. Частина опозиційних політичних партій, які згодом сформували демократичну владу, узагалі не торкалися етнонаціональної проблематики у своїх передвиборчих кампаніях та відповідних партійних документах. Складна й важлива для Словаччини ромська тематика була спричинена зростаючою міграцією словацьких ромів до країн ЄС, особливо з другої половини 1990-х років¹⁵.

Для Словацької Республіки особливо гостро в національному плані стояло угорське питання, адже кількість угорців, відповідно до перепису 1991 року, складала 567 296 осіб, що становило 10,8% населення Словаччини. Угорці були найбільшою національною меншиною республіки. Переважна їх кількість проживала на території сучасних Трнавського (24,8%) та Нітрнянського країв (30,2%). Псувало міжетнічні взаємини між словаками та угорцями їхнє історичне минуле, в якому перші були піддані мадяризації за часів існування угорських державних утворень. В умовах національного піднесення 1989–1992 років ця негативна історична пам'ять розпалювала вогнище непорозумінь і протиріч. Чеські та словацькі автори оцінювали Угорщину ХХ ст. як державу з «тріанонською травмою», яка, втративши більшість своїх земель після підписання Тріанонського договору 1920 року, намагалася реабілітувати історичну травму за рахунок збільшення прав угорців, що проживали в сусідніх державах¹⁶.

Такий розвиток подій підштовхував представників угорської національної меншини активізувати свою політичну діяльність. Результатом цього стало утворення угорських політичних партій у Словаччині, які почали виникати відразу після розпаду комуністичного режиму. У Словаччині існувало аж п'ять угорських партій. Три з них мали своє представництво в парламенті: Консервативний Угорський християнсько-демократичний союз (рух) (УХДС), ліберальна Угорська народна партія (УНП) (утворилась із УНІ) та право-ліберальний рух «Співіснування», що в національних питаннях виступав з найрадикальніших позицій. Уже на початку 1990-х років політичні сили угорської громади СР були фрагментовані за ідеологічними орієнтаціями. Так, Угорський християнсько-демократичний союз (рух) декларував консервативну ідеологію, Угорська громадянська партія — соціально-ліберальну, а «Співіснування» — право-ліберальну доктрину. На парламентських виборах 1990 та 1992 років виборчу коаліцію угорських політичних сил утворили «Співіснування–УХДС» (УНІ об'єдналась із словацьким рухом СПН), отримавши

на обох електоральних кампаніях по 14 мандатів у парламенті Словаччини. Під час виборів 1994 року була створена Угорська Коаліція у складі Угорського християнсько-демократичного руху та Угорської громадянської партії, яка отримала дещо більше — 10,1% (17 мандатів)¹⁷. Позитивним у діяльності угорських політичних партій Словаччини було те, що різні партійні платформи не стали їм на заваді при створенні виборчої коаліції¹⁸.

Етнічною групою, яка також була представлена на рівні словацького загальнодержавного та регіонального політикуму, стала ромська спільнота. Ще в листопаді 1989 року Ромська громадська ініціатива (далі РГІ) підтримала процеси демократизації, чим привернула увагу та здобула підтримку ромів Чехословаччини. У 1990 році РГІ була зареєстрована як політична партія, яка поставила за мету гарантування ромам рівноправного становища в суспільстві, акцентуючи на соціально-економічних та освітніх проблемах ромського населення. Після розпаду ЧСФР вона залишалася найпомітнішим представником інтересів ромів Словаччини. Окрім РГІ, були створені також інші ромські політичні партії (Політичний рух ромів Словаччини — РОМА, Партія ромської коаліції, Партія ромського союзу Словаччини), які не мали суттєвого впливу. Більшість із них мали статус регіональних політичних об'єднань, деякі навіть не намагалися зареєструватись. Ромським політичним партіям так і не вдалося здобути вагомої підтримки електорату й бути представленими у словацькому парламенті¹⁹. Велика кількість громадсько-політичних організацій ромів, амбіції їхніх лідерів практично розпорошували ромський електорат Словаччини²⁰.

Із 1990 року в середовищі українського соціуму Чехословаччини виникли дві громадські структури, які розмежували єдиний автохтонний ареал українців Східної Словаччини — Русинська оброда (укр. мовою «Русинське відродження») та Союз русинів-українців (колишній Культурний Союз українських трудящих) Чехословаччини, з 1 січня 1993 року — Словацької Республіки, спричинивши конфлікт на рівні лідерів думок, інтелігенції, представники якої розпочали дискусії (далекі від наукових) про національну ідентичність (а насправді змагання за посади, вплив, доступ до бюджетних асигнувань). Розмежування українського населення на русинів та українців призвело до того, що ці меншини перестали контактувати між собою, що, своєю чергою, створило додаткові проблеми для уряду, зокрема з фінансуванням²¹. Відбувалося значне зменшення фінансування культурно-мистецьких акцій українців (зокрема, фестивалю української культури у Свиднику), втратила, ще донедавна, значні позиції україномовна сфера освіти, культури, видавничої справи, засобів масової інформації Пряшівського та Кошицького країв. Український

національний театр, який діяв із 1945 року у Пряшеві, на початку 1990-х років було перейменовано на Театр імені Александра Духновича. Відбувалося протистояння довкола Руського Дому в Пряшеві. Упродовж тривалого часу продовжувалися спроби деукраїнізації Музею української культури у Свиднику²². СРУ ЧС, з 1993 року СРУ СР, виступав на захист їхніх інтересів.

Відповідно до перепису 1991 року основна маса українців проживала на території Східнославацького краю (Пряшівський та Кошицький краї), а тому були складовою національного питання в Словацькій Республіці. Питання щодо використання терміна «русин» на позначення окремого етносу є доволі контраверсійним. Існують два основні підходи до цієї проблематики: згідно з першим із них, русини є синонімом слова «українці», а вживання слова «русин» було пов'язано з прийнятим у Австро-Угорщині терміном на позначення українців. Згідно з другим підходом, русинів визначають як окремий етнос, що має власну мову, культуру, історію. Важливою є наявність самоідентифікації населення, яку можна прослідкувати за матеріалами переписів населення²³.

Із розвитком української національної свідомості самоназви «русини» на Заході й «малороси» чи «руські» на Сході України були витіснені етнонімом «українці». Переважна більшість української інтелігенції Пряшівщини наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть вживала визначення «русини-українці» для підкреслення належності закарпатської гілки до всього українського народу. Етнологічна наука, не лише в Україні, визнає русинів Закарпаття (і Пряшівщини) локальними субетнічними групами та культурно-етнографічною частиною українського народу (як лемків, бойків та гуцулів). Слід відзначити, що русинська ідентичність далека від однорідності. Серед русинів є ті, хто усвідомлюють себе регіональною самобутньою частиною етноукраїнського загалу, тобто вважають себе і русинами, і одночасно, українцями. Вони об'єдналися в союзи русинів-українців, що діють у Словаччині, Сербії, Хорватії. Інші самоідентифікуються як представники окремої русинської нації (народу). Дехто вважає себе угро-русинами — частиною угорського народу, окремі — більше тяжіють до словаків. Незважаючи на це, самоназва «русини» й дотепер частково збережена на Закарпатті, а також у Словаччині, Сербії, Хорватії, Угорщині й серед емігрантів-закарпатців США²⁴. Водночас, у своїй діяльності русинський рух Словаччини намагався наслідувати структурну ієрархію суспільного розвитку своїх опонентів-українців, однак, політичної організації до середини 1990-х років ними створено не було, а їхні представники не були представлені у федеральному й республіканському парламентах.

Із самого початку суспільних змін в українськомовному середовищі йшлося про потребу заснування політичної партії, яка би репрезентувала

українську національну меншину й відстоювала їхні інтереси в державі. Тому Президія СРУ ЧС скористалася пропозицією політичного руху за демократію та права національних меншин «Співіснування» й запропонувала своїх представників до його кандидатського списку на позачергові червневі парламентські вибори в 1990 році²⁵. Проте лише М. Гиряк, голова Ради Союзу, був обраний у СНР.

СРУ ЧС у дусі рішень Позачергового з'їзду КСУТу 19–20 січня 1990 року намагався виконувати й певну координаційну роль між українськими установами та організаціями. У результаті цього було створено Координаційну раду СРУ ЧС. У її вступному засіданні 3 липня 1990 р. взяли участь керівники Відділу української літератури Словацького педагогічного видавництва, Русинсько-української студії Словацького радіо, Українського національного театру, Кафедри української мови та літератури Філософського факультету університету ім. П. Й. Шафарика, Музею української культури, Спільки українських письменників Словаччини, українського відділу Дослідного інституту педагогіки та інспектор для українських шкіл Східнославацького Крайового національного комітету²⁶. 27 жовтня 1990 року відбулося третє засідання Ради СРУ ЧС. Голова Ради М. Гиряк у звіті про діяльність значну увагу присвятив оцінці парламентських виборів у червні 1990 року. Він висловив розчарування, що рух «Співіснування» підтримало дуже мало виборців у регіонах, населених українцями.

Водночас, стало очевидно, що створення власної політичної партії із реальним політичним впливом не було актуальним. Тому на перших позачергових виборах 1990 року СРУ ЧС приєднався до списку «Співіснування» і в результаті отримав місце депутата СНР для тодішнього голови Ради СРУЧС М. Гиряка, який на початку 1991 року достроково склав із себе депутатські повноваження. У ФЗ у виборчому періоді 1990–1992 рр. були також люди, які прийшли з українського середовища, але представляли інші партії та рухи: М. Шідик, М. Ковач, Я. Зан, а згодом депутатом стала О. Глосик.

На виборах 1992 року кандидати від українців за списком «Співіснування» не були обрані. У СНР, як представник СРУ ЧС за списком Партії демократичної лівіці (ПДЛ — SDL'), був обраний П. Богдан. З українського середовища пройшли й депутати Руху за демократичну Словаччину (РЗДС-HZDS) С. Курищак та В. Данієл. У ФЗ до розпаду ЧСФР працювали депутати українського походження М. Шідик, Я. Зан, М. Ковач і Е. Дуфала²⁷.

Після виборів у 1992 році, враховуючи, що рух «Співіснування» дедалі більше орієнтувався тільки на захист інтересів угорської меншини, СРУ ЧС дистанціювався від нього.

Оскільки основною ділянкою своєї діяльності СРУ СР уважав народну художню творчість, культурно-освітню роботу, видавничу справу, внутрішню організаційну та економічну діяльність, то в цьому можна було розглядати звуження сфери діяльності порівняно з цілями, викладеними в Статуті СРУ СР. Це відбулося в результаті тиску з боку МК СР, представники якого попереджали, що призупинять фінансування, якщо СРУ СР буде займатися іншим, ніж культурною діяльністю²⁸. Очевидно це і спонукало, значною мірою, прогресивну українську громадськість Словаччини докласти зусиль до створення іншої, уже політичної організації, яка би відстоювала й політичні (в тому числі) інтереси не лише українців, а й населення усієї Північно-Східної частини СР.

Десятиліттями нагромаджені проблеми потребували виникнення політичного суб'єкта, який би об'єднав населення Північно-Східної Словаччини з метою послідовного захисту його прав, потреб та інтересів у сфері економіки, соціального піклування та розвитку культури. Існуючі національно-культурні організації у цьому регіоні — СРУ СР, РО, Товариство ім. О. Духновича та інші — за таких умов суспільного життя неспроможні були в рамках своїх компетенцій надати населенню регіону належну допомогу²⁹. Було запропоновано Центральному виконавчому комітету Партії демократичної лівиці створити в її складі Обласну секцію ПДЛ русинів–українців. У рамках партії вона би порушувала актуальні питання цієї національної меншини для вирішення державними органами, як і на рівні місцевого самоврядування міст і сіл. Секція мала бути при ЦК ПДЛ консультативним органом. Проте керівництво ПДЛ не вважало за потрібне прийняти пропозицію до своєї програми, а також обговорювати це на своєму ІІ з'їзді в Жиліні³⁰.

Тому, 3 березня 1994 року було ініційовано створення для цього регіону самостійного політичного суб'єкта. Головою Підготовчого комітету (далі ПК) став В. Вархола. Ідею створення політичного суб'єкта підтримала широка громадськість³¹. 25 червня 1994 року у Пряшеві відбулося установче засідання ПК новоконституційованого політичного суб'єкта — Піддуклянської демократичної громади (далі ПДГ — політична партія) (попередня назва — Піддуклянський громадянський форум)³². Ініціативу ПК ПДГ своїми підписами в петиційних аркушах підтримав 1281 громадянин³³.

У своїх програмних цілях ПДГ визначила такі завдання: захищати посередництвом своїх представників права, потреби й інтереси громадян північно-східного регіону СР, незважаючи на їх національну та релігійну приналежність; у співробітництві з державними органами й органами самоврядування та політичними суб'єктами брати активну участь у вирішенні господарських та соціальних питань; охороняти й розвивати

духовні скарби народу Північно-Східної Словаччини з метою його об'єднання на базі єдиної народної культури українців та вирішення проблем їхнього минулого³⁴. На сторінках преси були сформульовані основні наміри ПДГ, які доводили до відома державних і політичних органів, що в цьому регіоні існують важливі проблеми економічного, соціального й культурного характеру, які потрібно розв'язувати невідкладно, аби запобігти повному занепаду життя українців у СР³⁵. На першому місці в роботі Громади стояли соціально-економічні проблеми українського населення. Наприклад, будівництво залізниці, яка би зв'язала українські села й міста від Снини — через Меджилабірці, Стропків, Свидник, Бардіїв по Орлів. Її побудова вважалася першою передумовою для поліпшення економічного стану не тільки українського населення³⁶. Актуальним питанням була потреба побудови т. зв. «ріхлодраг» (автомагістралей) через Словаччину в сусідні держави (зокрема Пряшівсько-Дуклянська автомагістраль через Свидник). Вимагало оновлення на вищому технічному рівні добування ропи в селі Микова на Лабірщині і використання природних багатств Східнославацького регіону.

У Програмній заяві з установчого засідання Підготовчого комітету ПДГ було заявлено, що вона буде незалежною організацією з політичною ініціативою. Однак, у разі потреби, вона може приєднатися до якогось іншого політичного суб'єкта, залежно від того, наскільки програма тієї партії або руху буде відповідати потребам і вимогам ПДГ. Велику надію Громада покладала також на можливість активно долучитися до комунальних виборів³⁷.

22 липня 1994 року у Пряшеві засідав ПК ПДГ³⁸, на якому обговорювалися різні питання, пов'язані з уточненням програми та підготовкою установчого з'їзду³⁹. 6 вересня 1994 року Міністерство внутрішніх справ (далі МВС) СР ухвалило Статут ПДГ і зареєструвало її як політичний суб'єкт за № 203/2–94/03404. У лютому 1995 року ПДГ висловила свій протест проти кодифікації русинської мови в січні 1995 року, до якого приєдналася й українська інтелігенція (у формі листа), на який відповів, на сторінках регіональної преси, тодішній голова РО М. Ляш⁴⁰.

27 травня 1995 року відбувся Установчий з'їзд ПДГ, який ухвалив Статут, Програму й Резолюцію до найвищих державних органів СР і різних політичних суб'єктів⁴¹. У Статуті, зокрема, констатувалося, що Громада буде домагатися уніфікації життєвого рівня з рештою словацьких регіонів. Основою діяльності ПДГ ставав пошук опори серед парламентських партій для просування й відстоювання власних інтересів. Після поділу громади на русинську та українську, а також виникнення між ними антагонізму, ПДГ змушена була шукати інших шляхів розв'язання

проблем регіону⁴². В роботі з'їзду взяли участь 60 делегатів із вирішальним голосом і 15 гостей. Головою ПДГ був обраний І. Бача. Центральна Рада ПДГ орієнтувала свою діяльність на розв'язання політично-економічних, соціальних, національно-культурних проблем українців Пряшівщини⁴³. Ключові питання полягали в підтримці програм будівництва житла в регіоні, покращення шляхів сполучення, розвитку інфраструктури, будівництва залізниці Капушани–Гіралтовець–Свидник–В. Комарник, поживавлення прикордонної співпраці з Україною та ін.⁴⁴ Керівництву руху ПДГ за короткий проміжок часу вдалося сформулювати цілу систему, налагодити контакти між прихильниками з лав громадян і фахівців із різних галузей суспільного життя⁴⁵.

У резолюції II з'їзду⁴⁶ була сформульована вимога ухвалення виборчого закону, який би дозволяв національним меншинам представництво в парламенті безпосередньо, виходячи із закону, а також вимога припинення асиміляційної діяльності церкви (зокрема греко-католицької), забезпечення повернення до самотутніх обрядів і традицій, а у ставленні до русинів і українців виходити з того, що йдеться про одну національну меншину. В ній була відображена й вимога створення компетентного органу для вирішення питань, пов'язаних із національними меншинами та ін. Резолюція звертала увагу державних органів і на проблеми в культурній галузі української національної меншини й подавала пропозицію щодо їх вирішення. На цій основі була вироблена концепція — Звернення до нових органів словацької влади від українських організацій Словаччини, в якій висловлювалося занепокоєння щодо їхніх висловлювань про нестандартне розв'язання проблем національних меншин, вказувалися шляхи їхнього подолання⁴⁷.

У своїй діяльності Рух виступав на захист та збереження українського радіомовлення у Словаччині. Зокрема у «Ставленні до пропозиції керівництва Словацького радіо переведення Головної редакції українського радіомовлення з Пряшева до Кошиць» звучала вимога зробити все для того, щоби зберегти радіо-редакцію у Пряшеві⁴⁸. У своїх цілях ПК ПДГ приєднався до протесту Петиційного комітету слухачів пряшівського радіо, створеного на захист української редакції Словацького радіо у Пряшеві, і вказував на те, що така політика йшла врозріз із Розділом IV/33 Документа Коданського засідання конференції про права людини⁴⁹.

Зокрема, в Листі ініціативної групи від 10 травня 1994 року про заснування громадської організації як політичного суб'єкта зазначалося, що крім активної допомоги державним та іншим органам при розв'язанні соціально-економічних проблем Східнославацького Піддукланського регіону, одним з основних завдань буде робити все необхідне для охорони й розвитку власних національних духовних цінностей і, на основі

науки, національно об'єднувати українське населення⁵⁰. ПДГ передбачала поширювати свою роботу передусім на середню генерацію, а також на представників сільського та міського самоуправління регіону⁵¹.

Отже, від початку заснування Чехословаччини визначальним був етнонаціональний фактор. Однак більшість проблем, пов'язаних зі становищем національних меншин, залишалися нерозв'язаними майже до розпаду Чехословацької федерації. Результати переписів 1991 та 2001 років засвідчили, що близько 14% населення Словаччини становили національні меншини, що було одним із найвищих показників у країнах Центральної Європи.

Протягом першої половини 1990-х років для Словаччини був притаманний націонал-популістський етап становлення словацької етнонаціональної політики, який характеризувався переважанням радикально-націоналістичної риторики, посиленням авторитарних тенденцій у державному управлінні, нехтуванням правами національних меншин, втіленям дискримінаційної меншинної політики в період правлячої коаліції на чолі з В. Мечіаром. Лише угорська й ромська національні меншини Словаччини до середини 1990-х років вийшли на політичний рівень самоорганізації. Проте в словацькому парламенті політично була представлена лише угорська меншина. Формування й розвиток ромських політичних партій Словаччини характеризувався значною розпорошеністю сил, існуванням великої кількості малих, політичних суб'єктів із незначним політичним впливом, які конфліктували між собою, що було свідченням незавершеності процесу формування етнічної ідентичності у словацьких ромів.

Жодна з політичних партій Словаччини з часу проголошення незалежності, за винятком Угорської коаліційної партії, не запропонувала у своїй політичній програмі власну цілісну концепцію етнонаціональної політики із визначеними цілями (завданнями), пріоритетами та етапами її виконання. Остання зосереджувала увагу переважно на проблемних питаннях, пов'язаних з угорською і ромською меншинами. Частково порушувала у своїх програмних документах ромську проблематику партія Альянс нового громадянина. Загалом питання формування інституційної структури, правових основ словацької етнонаціональної політики більшість словацьких політичних партій не відносили до категорії першочергових завдань. Отже, роль політичних партій у творенні основ етнонаціональної політики була незначною.

На початку 1990-х років українці Словаччини перебували у вирі асиміляційних процесів. Їхній розвиток зіштовхнувся з низкою проблем, пов'язаних із фінансовою підтримкою їх життєдіяльності, скороченням системи українського шкільництва, поділом української громади на дві —

русинів і українців, обмеженістю культурних та особистісних зв'язків з Україною, недостатньою системною підтримкою з боку Української держави та осередків громадянського суспільства. СРУ ЧС — СРУ СР виступав на захист інтересів української меншини. Проте, в результаті тиску з боку Міністерства культури СР відбулося звуження сфери діяльності СРУ СР у порівнянні з цілями, викладеними у Статуті організації, адже представники міністерства попередили, що призупинять фінансування, якщо СРУ СР буде займатися іншим, ніж культурною діяльністю. Враховуючи це, українська громадськість Словаччини доклала зусиль до створення політичної організації, яка би відстоювала політичні інтереси не лише українців, а й населення усієї Північно-Східної частини СР. Існуючі національно-культурні організації — СРУ СР, Русинська оброда, Товариство ім. О. Духновича та інші — в наявних умовах суспільного життя неспроможні були надавати населенню регіону належну допомогу в рамках своїх компетенцій. 3 березня 1994 року ініційовано створення для Північно-Східного регіону Словаччини самостійного політичного суб'єкта українців. 25 червня 1994 року у Пряшеві відбулося засідання Підготовчого комітету Піддуклянської демократичної громади (початкова назва — Піддуклянський громадянський форум), створення якої підтримали своїми підписами понад тисяча громадян. У своїй програмі партія ставила на меті захищати права, потреби й інтереси населення Північно-Східного регіону СР; брати участь у вирішенні господарських та соціальних питань, тощо. 6 вересня 1994 року вона була зареєстрована Міністерством внутрішніх справ СР як політичний суб'єкт української меншини. 27 травня 1995 року відбувся Установчий з'їзд ПДГ, який ухвалив Статут, Програму й Резолюцію до найвищих державних органів СР і політичних суб'єктів.

¹ Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov. 2010. 224 s.

² Там само. С. 179–196.

³ Konečný S. Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusínov. *Studium Carpatho-Ruthenorum 2011. Štúdie z karpatorusínistiky / Штудії з карпаторусиністики*. Кветослава Копорова (ед.). Пряшівська універзіта в Пряшові. Інститут русинського языка і культури. Пряшів / Prešovská univerzita v Prešove — Ústav rusínskeho hazyka a kultúry. Kvetoslava Korporová (ed.); vydanie prvé. GRAFOTLAČ PREŠOV, s.r.o. 2011. S. 6–22.

⁴ Алмашій В. Стан проблем національних меншин в Словачькій Республіці на прикладі угорської національної меншини. *Carpatica–Карпатика*. Вип. 19. Історія і культура Карпат (до десятиріччя утворення НДІ карпатознавства). Ужгород, 2002. С. 193–206. С. 200–205.

⁵ Лазар Н.В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин: інституційно-правові та політичні аспекти: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Чернівці, 2006. 22 с.

⁶ Васильченко М. А. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945–1992 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2009. 24 с.

⁷ Кічера Н. М. Русини в етнополітиці країн Центральної та Південно-Східної Європи: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Чернівці, 2015. 20 с.

⁸ Зан М. Національні меншини Словацької Республіки як суб'єкти політики. *Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник*. Ужгород, 2014. С. 124-125.

⁹ Ключкович А.Ю. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці: дис. ... докт. політ. наук. Львів, 2020. 547 с.

¹⁰ Віднянський С.В. Щодо т. зв. «дискримінації підкарпатських русинів за національною ознакою»: аналітична довідка. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2020. Вип.29. С. 294-315; Віднянський С.В. Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на Сході України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4(41). С.8-17.

¹¹ Приходько В.О. «Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1999. 96 с. С. 3-27.

¹² Приходько В. Політична боротьба в Словаччині в 1993-1994 рр. *Carpatica — Карпатика. Політологічні студії: історія, теорія, практика*. Ужгород, 2003. Вип.21. С.103-113.

¹³ Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX — початок XXI ст.): Навч. посібник. К.: Знання, 2008. С. 177.

¹⁴ Homišinova M. Etablovanie maďarských politických subjektov a ich miesto v politickom zastupiteľstve Slovenskej republiky. Etnicke minority na Slovensku. Košice. 1997. S. 34–44. S. 35.

¹⁵ Лазар Н. В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин... . С. 13.

¹⁶ Deák L. Trianonská trauma. *Přítomnost*. Praha, 1990. № 5. S. 12; Бака В. Суспільно-політичні зміни в Чехословаччині та її розпад (грудень 1989-1992рр.). Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. С. 128.

¹⁷ Зан М. Національні меншини Словацької Республіки... С. 122.

¹⁸ Алмашій В. Стан проблем національних меншин... С.203.

¹⁹ Лазар Н. В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин... . С. 16.

²⁰ Зан М. Національні меншини Словацької Республіки... С. 123-124.

²¹ Гичка Н. Русинство у Словацькій Республіці: точка зору словацьких авторів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. Ужгород, 2010. Вип.14. С. 168-170.

²² Зан М. Національні меншини Словацької Республіки... С. 125.

²³ Бака В. Суспільно політичні зміни Чехословаччині та її розпад... С. 132.

²⁴ Віднянський С.В. Щодо т. зв. «дискримінації підкарпатських русинів за національною ознакою»... С. 296-297.

²⁵ Протокол з позачергового засідання Президії Ради СРУ ЧС від 3.4.1990. Archív ZRU SR. Zložka: Президія 1990. Арк. 1-17.

²⁶ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Тlačiareň svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 9, 11.

²⁷ Там само. С. 14, 23.

²⁸ Там само. С.27; Протокол із засідання Ради СРУ СР від 11.9.1993. Archív ÚR ZRU SR. Zložka: Восьме засідання Ради СРУ СР від 11.9.1993. Арк. 1–10.

²⁹ Проект незалежного громадянського руху з робочою назвою Піддуклянський громадянський форум. Iniciatívna skupina POF. *Нове життя. Тижневик Союзу русинів-українців СР*. № 24 (2418). 18 червня 1994. С. 3.

³⁰ Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov. 2010. S. 91.

³¹ Чому нам треба Громаду?... ПДГ — PDH. Громада — HROMADA. *Інформаційний листок*. № 2 (2), грудень 1995 (Рік видання I). Арк. 1; Ivan Humeník zdôvodňuje potrebu zvolania Národnej hromady (Dokumenty). Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov, 2010. S. 179.

³² Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja... S. 91, 92, 94.

³³ Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщина. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Упорядник і головний редактор Федір Ковач. Видання перше. Пряшів. 1999. С. 267; «Чому нам треба Громаду?...»... Арк. 1.

³⁴ Вархола В. Комюніке із установчого засідання Підготовчого комітету Піддуклянської демократичної громади. *Нове життя. Тижневик Союзу русинів-українців СР*. 2 липня 1994. № 26 (2420). С. 3.

³⁵ Програмні цілі ПДГ (інформація). Державний комітет України у справах національностей та релігій. Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: «Словаччина». Арк. 1.

³⁶ Турек Д. Будемо мати власну політичну організацію (розмова з головою ПДГ Василем Вархолою). *Нове життя. Тижневик Союзу русинів-українців СР*. 16 липня 1994 р. № 27–28 (2421–2422). С. 1.

³⁷ Там само. С. 2.

³⁸ АК. Піддуклянська громада. *Нове життя. Тижневик Союзу русинів-українців СР*. 30 липня 1994 р. № 29–30 (2423–2424). С. 1.

³⁹ Постанова засідання Підготовчого комітету Піддуклянської демократичної громади від 22 липня 1994 року. м. Пряшів. Державний комітет України у справах національностей та релігій. Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: «Словаччина». Арк. 1–2.

⁴⁰ Konečný S. Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusínov... S. 18–19; Sekela A. Reakcia Rusínskej obrody na list ukrajinskej inteligencie SR. *Prešovský VÚC*, 13 marec 1995. S. 1–4.

⁴¹ Pracovní náčrt Ivana Humeníka o tom, ako sa zrodila idea založenia politického subjektu PDH (Dokumenty). Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník — diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov, 2010. S. 187.

⁴² Гичка Н. Русинство у Словацькій Республіці... С. 170.

⁴³ Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщина... С. 267. Stanovy PDH v SR. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки*. Пряшів. S. 1–3. S. 2. Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja... S. 95.

⁴⁴ Konečný S. Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusínov... S. 18.

⁴⁵ Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja... S. 96.

⁴⁶ Rezolúcia II zjazdu PDH SR. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки*. Пряшів. S. 1–2.

⁴⁷ Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja... S. 97–99.

⁴⁸ Postoj Výboru na ochranu Rusínsko-ukrajinského štúdia SRo v Prešove (Dokumenty). Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník — diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov. 2010. S. 183.

⁴⁹ Stavlenňa do propozycji kerivnyctva Slovacjkocho radio perevedenňa Holovnoji redakciji NEP z Prjaševa do Košyc. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки*. Пряшів. 1994. С. 1.

⁵⁰ Лист ініціативної групи від 10 травня 1994 р. Пряшів. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки*. Пряшів. 1994. Арк. 1; List iniciatívnej skupiny, ktorý bol poslaný predstaviteľom národnostnej menšiny Rusínov — Ukrajincov za účelom vytvorenia politického subjektu (1994) (Dokumenty). Škurla M. *Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ* (03.01.1926–17.10.2007). Prešov, 2010. S. 186.

⁵¹ Бача І. Лист подяки. Пряшів, 20.11.1995 р. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки*. Пряшів, 1995. Арк. 1; Ďakovný list predsedu Podduklianskej demokratickej hromady za finančnú pomoc na činnosť tohto politického subjektu (1995) (Dokumenty). Škurla M. *Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník — diplomat, publicista, kultúrny činiteľ* (03.01.1926–17.10.2007). Prešov, 2010. S. 188.

REFERENCES

1. AK. Pidduklianska hromada. (1994). *Nove zhyttia. Tyzhnevyyk Soiuzu rusyniv-ukraintsiv SR*, 29–30, 1 [in Ukrainian].
2. Almashij, V. (2002). Stan problem natsional'nykh menshyn v Slovats'kij Respublitsi na prykladi uhors'koi natsional'noi menshyny. *Carpatica*, 19, 193–206 [in Ukrainian].
3. Baka, V. (2016). *Suspil'no politychni zminy Chekhoslovachchyni ta ii rozpad (hruden' 1989–1992rr.)* [Unpublished PhD thesis]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Bohdan, P. (2012). *20 rokov — zdobutky i vtraty 1989–2009*. Svydnyk, Priashiv [in Ukrainian].
5. Chomu nam treba Hromadu? (1995). *Informatsijnyj lystok*, 2(2), 1 [in Ukrainian].
6. Gal, F. (1991). *Z prvej ruky*. Bratislava [in Slovak].
7. Homišinova, M. (1997). Etablovanie maďarských politických subjektov a ich miesto v politickom zastupiteľstve Slovenskej republiky. *Etnicke minority na Slovensku*. Košice. [in Slovak].
8. Hychka, N. (2010). Rusynstvo u Slovats'kij Respublitsi: tochka zoru slovats'kykh avtoriv. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu*, 14, 168–170 [in Ukrainian].
9. Kichera, N.M. (2015). *Rusyny v etnopolitytsi krain Tsentral'noi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy*. Chernivtsi [in Ukrainian].
10. Kliuchkovych, A.Yu. (2020). *Evoliutsiia modeli suspil'no-politychnoho rozvytku v Slovats'kij Respublitsi* [Unpublished doctoral dissertation]. L'viv [in Ukrainian].
11. Konečný, S. (2011). Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusínov. *Studium Carpato-Ruthenorum* [in Slovak].
12. *Kraieznavchyy slovnyk rusyniv-ukraintsiv Priashivschyna*. (1999). Priashiv [in Ukrainian].
13. Kril', M.M. (2008). *Istoriia krain Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy (kinets' XX — pochatok XXI st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kril', M.M. (2006). *Istoriia Slovachchyny*. L'viv [in Ukrainian].
15. Lazar, N.V. (2006). *Polityka Slovats'koi Respubliky schodo natsional'nykh menshyn: instyutsijno-pravovi ta politychni aspekty*. Chernivtsi [in Ukrainian].
16. Proekt nezalezhnoho hromadians'koho rukhu z robochoiu nazvoiu Piddukliansk'kyh hromadians'kyh forum. Inicijativna skupina POF. (1994). *Nove zhyttia. Tyzhnevyyk Soiuzu rusyniv-ukraintsiv SR*, 24 (2418), 3 [in Ukrainian].

17. Prykhod'ko, V.O. (1999). *Nizhna revoliutsiia v Chekhoslovachchyni ta formuvannia novoi vnutrishn'oi i zovnishn'oi polityky krainy*. Uzhhorod [in Ukrainian].
18. Prykhod'ko, V. (2003). Politychna borot'ba v Slovachchyni v 1993–1994 rr. *Carpathica. Politolohichni studii: istoriia, teoriia, praktyka*, 21, 103–113 [in Ukrainian].
19. Sekela, A. (1995). Reakcia Rusínskej obrody na list ukrajinskej inteligencie SR. *Prešovský VÚC*. 13 marec, 1–4 [in Slovak].
20. Škurla, M. (2010). *Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007)*. Prešov [in Slovak].
21. Turek, D. (1994). Budemo maty vlasnu politychnu orhanizatsiiu (rozmova z holovoioi PDH Vasylem Varkholoioi). *Nove zhyttia. Tyzhnevyyk Soiuzu rusyniv-ukraintsiv SR*, 27-28 (2421–2422). 1–2 [in Ukrainian].
22. Varkhola, V. (1994). Komunikie iz ustanovchoho zasidannia Pidhotovchoho komitetu Pidduklians'koi demokratychnoi hromady. *Nove zhyttia. Tyzhnevyyk Soiuzu rusyniv-ukraintsiv SR*, 26 (2420), 3 [in Ukrainian].
23. Vasyli'chenko, M.A. (2009). *Hromads'ko-politychna ta kul'turno-osvitnia diial'nist' ukraintsiv u Skhidnij Slovachchyni (1945–1992 rr.)*. L'viv [in Ukrainian].
24. Vidnyanskyj, S.V. (2016). Aktualizatsiia rusyns'koho pytannia v Zakarpatti ta za joho mezhamy v konteksti aneksii Krymu i vijny na Skhodi Ukrainy. *Stratehichni priorytety*, 4 (41), 8–17 [in Ukrainian].
25. Zan, M. (2014). Natsional'ni menshyny Slovats'koi Respubliky iak sub'iekty polityky. *Uzhhorods'ki slovats'ki naukovi chytannia: istoriia, kul'tura, polityka, pravo*. Uzhhorod: Polihraftsentr Lira, 2014 [in Ukrainian].

Received: 9.06.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

Галина Саган

д-р. іст. наук, проф.

Київський університет імені Бориса Грінченка
04212, Україна, Київ, вул. Левка Лук'яненка, 13Б

E-mail: h.sahan@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8301-849X>

ResearcherID Web of Science: AAG-8101-2019

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ У ВИЗНАННІ РЕСПУБЛІКОЮ ХОРВАТІЯ ГОЛОДОМОРУ ГЕНОЦИДОМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті проаналізовано п'ятнадцятирічний шлях Республіки Хорватія з визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом українського народу. Зазначається, що впродовж тривалого часу стратегічне партнерство, яке розвивалося між нашими країнами, на жаль, мало вплинуло на те, аби Хорватія на офіційному рівні висловила своє ставлення до жахливого злочину комуністичного режиму. У цьому випадку, на жаль, недопрацювала Україна. Зазначено, що за часів президентства В. Януковича в Україні не лише практично не приділялася увага міжнародній роботі із роз'яснень питань Голодомору, але й сам В. Янукович зробив протиправну заяву про те, що визнавати Голодомор 1932–1933 рр. як факт геноциду українців є неправильним і несправедливим. Ця заява не лише продемонструвала зневагу В. Януковича до мільйонів невинних жертв геноциду українців, але й перекреслила вже наявні напрацювання, у т. ч. й у РХ. В. Янукович фактично здійснив злочин — порушив Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Наголошується, що найбільших зусиль в інформуванні хорватської громадськості, політичної еліти в РХ доклали активісти української діаспори. Їхніми стараннями з початку 1990-х років регулярно проводилися заходи із вшанування пам'яті загиблих у роки Голодомору. Українські культурно-просвітні товариства видавали книжки, брошури, організовували виставки, підтримували міжнародну акцію «Незгасима свічка» тощо. Причому робота велася у двох напрямках — для широкого загалу громадян РХ та для українців Хорватії. Акцентується, що значні зусилля наших діаспорян були спрямовані на роботу із хорватськими парламентарями, від яких у кінцевому рахунку й залежало офіційне

визнання Голодомору геноцидом. Зазначається, що до цієї роботи також активно долучалися представники українського Посольства, які були співорганізаторами заходів із вшанування жертв Голодомору, працювали на поширення інформації про цей злочин комуністичного режиму. Вказано, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року та нові злочини проти людяності, здійснені російськими солдатами, стали тим вирішальним аргументом, який переконав політичну еліту Республіки Хорватія визнати Голодомор геноцидом українського народу.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років, українсько-хорватські зв'язки, визнання Голодомору, геноцид, українці Хорватії, діаспора, громадська діяльність.

Galyna Sagan

Doctor of History, Professor

Borys Grinchenko Kyiv University

13B, Levka Lukyanenka Street, Kyiv, 04212, Ukraine

E-mail: h.sahan@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8301-849X>

ResearcherID Web of Science: AAG-8101-2019

PROBLEMATIC ISSUES IN THE RECOGNITION OF THE HOLODOMOR BY THE REPUBLIC OF CROATIA AS GENOCIDE OF THE UKRAINIAN PEOPLE

The article analyses the fifteen-year journey of the Republic of Croatia to recognise the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as genocide of the Ukrainian people. It is noted that, unfortunately, the long-term strategic partnership that developed between our countries had little effect on Croatia expressing its attitude to the terrible crime of the communist regime at the official level. In this case, as a rule, the Ukrainian State did not do enough. It is noted that during the presidency of V. Yanukovych in Ukraine, not only practically no attention was paid to the international work on clarifying the issues of the Holodomor, but also V. Yanukovych himself made an illegal statement that recognizing the Holodomor of 1932–1933 as a fact of genocide of Ukrainians is wrong and unfair. This statement not only demonstrated V. Yanukovych's disdain for millions of innocent victims of the Ukrainian genocide, but also crossed out already existing developments, including and in the Republic of Croatia. V. Yanukovych actually committed a crime — he violated the Law of Ukraine “On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine”. It

is emphasized that the greatest efforts in informing the Croatian public and the political elite in the Republic of Croatia were made by activists of the Ukrainian diaspora. Due to their efforts, since the beginning of the 1990s, events were regularly held to honor the memory of those who died during the Holodomor. Ukrainian cultural and educational societies published books, brochures, organized exhibitions, supported the international campaign “Unquenchable Candle”, etc. Moreover, the work was carried out in two directions — for the general public of citizens of the Republic of Croatia and for Ukrainians in Croatia. It is emphasized that significant efforts of our diaspora were directed to work with Croatian parliamentarians, on whom the official recognition of the Holodomor as genocide ultimately depended. It is noted that representatives of the Ukrainian Embassy, who were co-organizers of events honoring the victims of the Holodomor, were also actively involved in this work, and worked to spread information about this crime of the communist regime. It is indicated that the full-scale invasion of Russia into Ukraine on February 24, 2022 and the new crimes against humanity committed by Russian soldiers became the decisive argument that convinced the political elite of the Republic of Croatia to recognize the Holodomor as a genocide of the Ukrainian people.

Keywords: *The Holodomor of 1932–1933, Ukrainian-Croatian relations, recognition of the Holodomor, genocide, Ukrainians in Croatia, diaspora, public activity.*

Упродовж десятиліть тема Голодомору в СРСР перебувала під грифом таємності. Допоки тут існував тоталітарний режим, навіть говорити про голод 1932–1933 років було суворо заборонено, особливо в Україні. Лише геополітичні зміни кінця 80-х — початку 90-х років XX ст. (розпад СРСР, становлення незалежних республік тощо) відкрили завісу секретності над цим та іншими складними питанням української історії. Не тільки в Україні, але й в усьому світі почали дізнаватися про жакливі злочини сталінського режиму.

Нині правду про Голодомор мають можливість знати в усіх країнах демократичної міжнародної спільноти. Проте, офіційне визнання Голодомору як акту геноциду проти українців відбувається не так швидко, як би це нам хотілося. Незважаючи на шалений опір і тиск із боку Російської Федерації, на вересень 2023 року Голодомор 1932–1933 років як геноцид в Україні визнало 32 держави-члени ООН і держава Ватикан (02.04.2004).

Першою державою, що визнала Голодомор геноцидом українців, була Естонія (20.10.1993). Згодом: Австралія (28.10.1993); Канада (20.06.2003); Угорщина (26.11.2003); Ватикан (02.04.2004); Литва (24.11.2005); Грузія (20.12.2005) і т. п. Станом на 1 серпня 2023 р. з-поміж країн, що на

офіційному рівні визнали Голодомор актом геноциду, 28 держав провели визнання через відповідне рішення у своїх парламентах¹.

У незалежній Україні через потужний опір комуністів та домінування проросійських настроїв Голодомор 1932–1933 років не одразу був визнаний геноцидом українського народу. Лише через 15 років боротьби істориків, політиків та громадських активістів був ухвалений відповідний Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»². На час ухвалення цього закону в Україні сім держав уже визнали Голодомор як акт геноциду українського народу.

Також під тиском громадськості був організований судовий позов проти організаторів Голодомору. Постановою Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р. Йосипа Сталіна, В'ячеслава Молотова, Лазаря Кагановича, Павла Постишева, Станіслава Косіора, Власа Чубаря та Менделя Хатаєвича визнано винними в організації Голодомору. Вони діяли: «...з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови і утвердження незалежної української держави, шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення частини українців спланованим ними Голодомором 1932–1933 років, умисно організували геноцид частини української національної групи, внаслідок чого було знищено 3 млн 941 тис. осіб, тобто безпосередньо вчинили злочин, передбачений ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України»³.

Довгий шлях до визнання Голодомору геноцидом довелося пройти тим хорватським політикам, які лобіювали це питання в уряді та парламенті Республіки Хорватія. Ні стратегічне партнерство, ні спільні євроінтеграційні цінності, які об'єднували наші державам, не прискорили процес визнання РХ цього жахливого злочину геноцидом проти українців. Довгі п'ятнадцять років тривала наполеглива праця українських дипломатів, активних діаспорян щодо інформування хорватської громадськості. Фактично — з протидії російським міфам та політичному тиску. Лише повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року та нові злочини проти людяності, здійснені російськими солдатами, стали тим вирішальним аргументом, який переконав політичну еліту Республіки Хорватія визнати Голодомор геноцидом українського народу. Для політичної еліти Республіки Хорватія стало очевидним, що політика Московії/Росії завжди носила ворожий і агресивний характер щодо України, а поневолення і нищення українців фактично завжди супроводжувало утвердження російської державності.

Вперше визначення злочину геноциду в міжнародному праві було дане у статті II Конвенції 1948 року про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. Термін «геноцид» запровадив науковець єврейського

походження Рафал Лемкін. Він був найкращим фахівцем у галузі міжнародного права і першим визначив злочини сталінського комуністичного режиму проти українців як геноцид, вперше проаналізував геноцид в Україні в контексті міжнародного права⁴.

Зазначмо, що ще до ухвалення Закону України про Голодомор та інших державних документів, які засвідчили злочин тоталітарного режиму, в Україні та світі загалом демократична спільнота вшановувала пам'ять загиблих від цього страшного геноциду. Так, українці Хорватії вперше у 1993 році в музеї «Міміара» вшанували 60-ті роковини Великого голодомору 1932–1933 років. Цей захід від імені Союзу русинів і українців Республіки Хорватія було організовано українським активістом паном Славком Бурдою та його колегами — Василем Сікорським, Мирославом Кішем та інш. На вшануванні був присутній Джуро Відмарович, який згодом став Надзвичайним і Повноважним Послом Республіки Хорватія в Україні (1995–1999 рр.), а на той час обіймав посади голови Загребської міської ради Хорватського демократичного союзу (ХДС) і заступника голови ХДС (1992–1994)⁵.

З того часу українці Хорватії щороку вшановують пам'ять жертв Голодомору: запалюють свічки, відправляють служби Божі в церквах, презентують книги про цей жахливий злочин радянського режиму, організовують виставки та інші заходи, які засвідчують факт геноциду українців⁶.

Згодом вшанування пам'яті жертв Голодомору українською громадою Хорватії почало корелюватися із запровадженими традиціями в Україні. Слід згадати, що в Україні поспіль було ухвалено кілька законів щодо зміни назв Дня вшанування жертв Голодомору. Так, першим указом Президента України Леоніда Кучми № 1310/98 від 26 листопада 1998 року було запроваджено «День пам'яті жертв голодоморів». Новим указом Л. Кучми № 1181/2000 від 31 жовтня 2000 року встановлювалася назва «День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій», а указом Л. Кучми № 797/2004 від 15 липня 2004 року — «День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій». Остаточна назва Дня була ухвалена відповідно до указу президента Віктора Ющенка № 431/2007 від 21 травня 2007 р., і з того часу закріпилася назва «День пам'яті жертв голодоморів»⁷.

У 2003 році американський та український історик, дослідник Голодомору в Україні Джеймс Мейс запропонував ввести традицію запалювати свічку у вікнах помешкань⁸. З цього часу до акції «Запали свічку» (у четверту суботу листопада о 16.00) долучаються всі, хто хоче вшанувати загиблих у роки Голодомору. До цієї пропозиції активно почали долучатися українці Хорватії. Звичайно, окрім цього, українські громади

організовували низку інших заходів, які вшановували пам'ять загиблих, а також знайомили громадян Хорватії із подіями в Україні упродовж 1932–1933 років. Зазвичай, такі важливі заходи діаспоряни проводили з представникам українського дипломатичного корпусу в різних містах республіки.

Наймасштабніші заходи, здебільшого, відбувалися в Загребі, особливо коли йшлося про ювілейні дати. Так, у 2003 р. представник української національної меншини Славко Бурда запропонував відзначити 70-ті роковини Голодомору. Ініціативу було схвалено, і до організації заходу долучилися: Хорватсько-українське товариство, Товариство української культури, Центральна бібліотека русинів і українців РХ, Культурно-просвітне товариство русинів і українців, Загреб. Співорганізаторами стали: відділ слов'янських мов і кафедра українознавства філософського факультету Загребського університету, Інститут історії Республіки Хорватія, Матиця Хорватії, Організація українок при ГКЦ Св. Кирила і Мефодія у Загребі, Мішаний хор парафії Св. Кирила і Мефодія в Загребі.

Захід відбувався за підтримки Посольства України в Республіці Хорватія. На початку вечора Кирило-Мефодіївський хор виконав «Отче наш» і «Достойно є». Із промовами виступили: Посол України в Хорватії пан Віктор Кирик; завідувачка Центральної бібліотеки русинів і українців РХ пані Катерина Тлустенко; професор Джуро Відмарович розповів про факти й наслідки Голодомору 1932/33 р.р.; професор Раїса Тростинська окреслила питання присутності теми Голодомору в художній літературі, а пан Алекса Павлишин доповів про роль української діаспори у знятті завіси мовчання й забуття про Голодомор в Україні.

Від імені Оргкомітету доповідь про Голодомор виголосив Славко Бурда, а наприкінці зібрання він запропонував прийняти Декларацію про Голодомор і від імені Української громади РХ надіслати до Парламенту Республіки Хорватія з проханням про її ухвалення⁹. У Декларації йшлося про суть сталінських злочинів, які призвели до багатомільйонних втрат українського населення. Також у документі зазначалося, що зібрання українців Хорватії засуджує політику радянського тоталітарного режиму і закликає Парламент Республіки Хорватія ухвалити Постанову про засудження Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду проти українського народу¹⁰. Власне, це була перша спроба подібного звернення українців Хорватії до Парламенту РХ.

Сімдесяту річницю Голодомору відзначили і в інших осередках української діаспори Хорватії. Так, українська громада Вуковару 1 грудня 2003 р. провела вечір вшанування жертв Голодомору. На цьому заході був присутній заступник посла України в Республіці Хорватія Олександр Левченко, який після літургії і панахиди за жертвами Голодомору про-

читав доповідь про жахливу трагедію українського народу 1932–1933 рр. Бандуристка пані Маріанна Карпа виконала принагідні пісні та молитву «Боже великий, єдиний». Учні недільних шкіл прочитали вірші про Голодомор. Учасники вшанування відвідали виставку фотографій і документів про цю трагічну подію української історії¹¹.

Варто зазначити, що значною проблемою навіть на початку ХХІ ст. для організаторів подібних заходів була нестача матеріалів про події в Україні 1932–1933 років. Зокрема президент Культурно-просвітнього товариства русинів і українців «Рушняк» Приморсько-горанської жупанії з Рієки Володимир Провчі згадує, що, коли у 2004 році він взявся за організацію заходу із вшанування жертв Голодомору, то найбільшою перешкодою для нього була нестача матеріалів про тогочасні події в Україні та незнання української мови. Тому він звернувся до друзів і знайомих з інших міст Хорватії. Значна інформаційна допомога надійшла від Джуро Відмаровича та Славка Бурди, Посольства України в РХ, а також від друзів з України та Словаччини¹². На щастя, з кожним роком дефіцит необхідної інформації зменшувався.

Упродовж двадцяти років українська громада Рієки проводить у церкві Св. Флоріана і Себастьяна панахиди за жертвами Голодомору. Також організовують низку просвітницьких заходів із проблематики Голодомору. Під час підготовки заходів велику увагу приділяють пошуку відповідних приміщень, які мають вмістити велику кількість людей та розташовані в центрі Рієки. За роки проведення вечорів пам'яті українське товариство винаймало „Filodramatica“ на Корзо, „Palaco Modello“ також на Корзо, зал у Державному архіві в парку Нікола Хоста, „Matica Hrvatska“ та інші представницькі приміщення. Під час карантинних обмежень заходи проводили в приміщенні центру товариства з незначною кількістю людей. Отже, було забезпечено безперервність вшанування жертв Голодомору українською громадою Рієки¹³.

У неювілейні роки українські громади Хорватії вечори пам'яті проводили трохи скромніше, але регулярно, кожного року. У столиці на таких заходах завжди були українські дипломати. Так, 5 грудня 2005 р. у загребському греко-католицькому храмі Св. Кирила і Мефодія відбулася літургія й панахида, на якій українці вшанували померлих у Великому голодоморі 1932–33 років. Службу українською мовою провів протоієрей о. Петро Ребчен, літургійний спів вів пан Алекса Павлишин, а під час панахиди — сестри василіянки. На службі був присутній посол Віктор Кирик із дружиною пані Світланою, а також заступник посла пан Олександр Левченко та інші представники Посольства України в РХ, а також українських громадських організацій. Після служби промови виголосили пан посол, протоієрей Нікола Кекіч. Із невеликою доповіддю виступив

О.Левченко, який пригадав жахливі факти 1932–1933 років¹⁴. Подібний захід організували українці Загреба і в 2006 році¹⁵.

У 2007 році в Загребі жертв Голодомору вшановували двічі: 25 листопада у приміщенні КПТ русинів і українців м. Загреба та 3 грудня в церкві Св. Кирила і Мефодія. Діаспорна преса писала, що у приміщенні Культурно-просвітнього товариства зібралася чимала кількість учасників (близько тридцяти), серед яких були представники Посольства України в Хорватії, а серед решти присутніх, окрім членів КПТ, було кілька гостей і один журналіст. На початку заходу до присутніх звернувся виконувач обов'язків посла України Анатолій Чернишенко й голова товариства Славко Бурда. Згодом усі мали змогу побачити телетрансляцію вшанування пам'яті з Києва. Третього грудня в церкві Св. Кирила і Мефодія, як і кожної першої неділі грудня, відправили літургію українською мовою. Храм був повністю заповнений прихожанами. Також були представники Посольства: виконувач обов'язків посла Анатолій Чернишенко, консул Микола Джигун і аташе з питань культури Ярослав Сімонов. Літургію за всіх померлих у Великому та інших голодоморах в Україні відправив о. Іван Гринишин¹⁶.

У 2008 році відбулася ще одна знакова подія, яка засвідчує роль діаспори у процесі визнання Республікою Хорватія Голодомору в Україні актом геноциду. Зокрема Комітет із прав людини та прав національних меншин парламенту Хорватії 2 грудня 2008 року розглянув на своїй 15-й сесії пропозицію щодо Декларації про засудження Голодомору як масового вбивства від голоду, викликаного примусовою колективізацією, що була здійснена сталінським комуністичним режимом. Пропозицію (надійшла 12 листопада 2008 р.) про ухвалення Декларації передав голова Хорватського парламенту від Клубу представників HNS (Хорватської народної партії) до Парламенту. Також Фуріо Радін — голова комітету, доповідаючи 2 грудня 2008 року, зазначив, що до них надійшла заява Української громади Республіки Хорватія та Координації української національної меншини в Республіці Хорватія.

У Декларації українська спільнота пропонувала парламенту Хорватії ухвалити рішення:

«1. Про те, що Голодомор в Україні 1932–1933 рр. визнано історичним фактом і засуджено як акт геноциду українського народу.

2. До 75-х роковин Голодомору, в пам'ять про жертви, необхідно вшанувати жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років і визначити місяць листопад у Республіці Хорватія для щорічного вшанування цієї трагедії українського народу.

3. Засудити комуністичний режим Радянського Союзу за систематичне нехтування життями, правами і свободами людини, а також правом на

самовизначення, що характеризувало репресивну політику Йосипа Сталіна та його прибічників під час Голодомору в Україні у 1932–1933 роках.

4. Щоб ті люди із Заходу, які підтримували та брали участь у приховуванні злочинів радянського режиму, були навіть посмертно засуджені, а їхні керівники та прибічники — публічно викриті.

5. Запросити істориків, науковців та депутатів долучитися до включення матеріалів про Голодомор в Україні 1932–33 років у програми навчальних закладів, а додаткові матеріали мають бути опрацьовані та систематизовані, щоб вони були доступні в усьому світі для глибшого вивчення цього злочину проти людяності та були застереженням для майбутніх поколінь, щоб Голодомор і Голокост не повторювалися»¹⁷.

Під час обговорення Декларації члени Комітету погодилися, що, ухвалюючи документ, Республіка Хорватія приєднується до багатьох країн і міжнародних інституцій у засудженні всіх злочинів тоталітарних комуністичних режимів і підкреслює свою прихильність до найвищих цінностей захисту прав людини, про які йдеться в Конституції Республіки Хорватія. Також було наголошено, що ця Декларація висловлює особливу шану мільйонам жертв, які були виснажені голодом за п'ятсот днів. У такий спосіб Республіка Хорватія солідаризується з українським народом та представниками української національної меншини в Республіці Хорватія. Після дебатів Комітет одногосно вирішив запропонувати хорватському парламенту ухвалити Декларацію¹⁸. Проте у 2008 р. Декларація не була підтримана і проголосована в Парламенті Хорватії.

У 2008 році, в рік 75-х роковин трагедії, за узгодженням із Секретаріатом Президента України, Українським інститутом національної пам'яті та Міжнародним координаційним комітетом Світового конгресу українців, проходила міжнародна акція «Незгасима свічка». Акція відбулася в низці країн, де проживала українська діаспора. У рамках цього заходу у квітні 2008 року акція «Незгасима свічка» розпочалася в Австралії і, побувавши в більш як 20 країнах Північної і Південної Америки, Західної та Центральної Європи, 13 вересня прибула у Хорватію.

Символічний вогонь пам'яті прибув до РХ через Вуковар, де Посол України в Республіці Сербія Анатолій Олійник та керівник української громади Мирослав Калинюк урочисто передали свічку-факел Послові України в Республіці Хорватія Маркіяну Лубківському, Голові Координації української громади Хорватії Віктору Філімі та Голові Союзу українців і русинів РХ Славку Бурді. У церемонії разом із українською громадою взяли участь відомі громадські діячі Хорватії, працівники дипломатичних представництв, представники ЗМІ та ін. Після Хорватії, пройшовши ще сім країн, факел у листопаді прибув до Києва¹⁹.

Напередодні акції «Незгасима свічка» Сергій Бурда (син Славка Бурди) у діаспорній пресі писав, що українці Хорватії, долучаючись до

заходу, прагнуть учергове нагадати хорватській спільноті про факти Голодомору як геноциду проти українського народу. Міжнародна акція «Незгасима свічка», на думку С. Бурди, є ще однією зі спроб Світового конгресу українців у співпраці з урядом України «не подати забуттю і замовчуванню факту Голодомору в країнах, де є українська діаспора»²⁰.

Українська громада у Славонському Броді, яка згуртувалася навколо Культурно-просвітнього товариства «Україна», також провела низку заходів із вшанування жертв Голодомору в Україні. Вони долучалися до акції «Незгасима свічка», провели презентацію книжки про Голодомор. Діаспорна преса писала, що до Славонського Броду на ці заходи були запрошені гості з різних установ і товариств, проте, на жаль, не було представників Посольства України, що сильно засмутило громаду КПТ «Україна»²¹.

Культурно-просвітнє товариство українців «Карпати» у Липовлянах 13 березня 2009 року в громадському будинку провело літературний вечір, присвячений Тарасу Шевченку. На цьому заході презентовано нову книжку хорватською мовою про Голодомор в Україні 1932–1933 років. Книжку видало хорватське товариство «Хорус» у співпраці з Посольством України в Хорватії²².

З метою гідного вшанування пам'яті жертв геноциду українського народу Культурно-просвітнє товариство русинів і українців Приморсько-горанської жупанії, спільно з філією Матиці хорватської у Рієці, 24 листопада 2009 року, у малій залі «Філодраматики» в Рієці, провели скорботний захід «День пам'яті жертв Голодомору 1932–1933». Відповідно до програми тематичного заходу було відкрито дві фотовиставки — «Голодомор в Україні» та «Хроніка комуністичної інквізиції в Україні 1932–1933». Із тематичною доповіддю «Чи був Голодомор 1932–1933 в Україні голокост чи геноцид?» на зібранні виступив професор Джуро Відмарович. Під час виступу лектор зазначив, що «голокост був самотнім приміром — видом геноциду в історії людства, бо Гітлер мав бажання знищити один цілий народ, одну етнічну спільноту, зазначаючи, що вона є загрозою для людства, а зокрема для арійської раси»²³. З приводу Голодомору 1932–1933 років, Д. Відмарович, посилаючись на Декларацію ООН про геноцид від 1948 року, зауважив, що Голодомор — це інший вид геноциду. Також Д. Відмарович упродовж своєї лекції наводив низку фактів, які засвідчували акт геноциду.

На початку заходу усіх присутніх привітав голова КПТ русинів і українців ПГЖ пан Володимир Провчі. Він запросив заступника голови Європейського конгресу українців Славка Бурду прочитати лист від посла України в Республіці Хорватія Бориса Зайчука. Лист був прочитаний двома мовами — українською та хорватською. Потім пан Славко,

як заступник голови ЄКУ, передав вітання присутнім від ЄКУ та згадав, що в минулому році [2008 р. — *Авт.*] Світовий конгрес українців і Україна успішно провели міжнародну акцію «Незгасима свічка» під гаслом «Україна пам'ятає — світ визнає!». Акція відбулася в 33 країнах світу та в Україні. Також він згадав, що станом на 2009 рік уже в 21 країні світу законодавчо визнано Голодомор актом геноциду. Оскільки Хорватії у цьому списку немає, то в 2008 році, українська громада звернулася до парламенту Хорватії із пропозицією визнати Голодомор 1932–1933 актом геноциду проти українського народу.

Наприкінці свого виступу Славко Бурда зазначив, що на XII-му з'їзді ЄКУ у Лондоні Союз українців Британії, від імені Світового конгресу українців, кожній організації-члену передав картки з портретом відомого вченого Рафаеля Лемкіна — автора терміну «геноцид». Згадані картки потрібно було поштою розіслати у своїх країнах до усіх посольств та інших дипломатичних й іноземних установ, щоб поінформувати світову спільноту про комуністичний злочин в Україні та добитися визнання законодавчими органами 195 країн ООН Голодомору в Україні геноцидом²⁴. Також усіх присутніх привітав голова філії Матиці хорватської у Рієці, проф. Црнкович. У своїй промові він висловив глибоку пошану до цього трагічного періоду в історії України, визнаного як Голодомор 1932–1933 рр.

На заході в Рієці усіх присутніх зворушив виступ очевидиці Голодомору — пані Лідії Беслугов-Кріле. Під час трагічних подій Голодомору 1932–1933 вона мала п'ять років. У її пам'яті залишилися картини залізничної станції у Харкові, де вона жила з батьками, та спогади про Харків, вулицями якого ходило багато голодних людей, а між ними було багато дітей.

Стратегічною метою заходу в Рієці було актуалізувати тему Голодомору та сформувати громадську думку, яка би сприяла визнанню в Республіці Хорватія Голодомору геноцидом. Стараннями організаторів усі виступи та події «Дня пам'яті» в Рієці були повністю записані Хорватським телебаченням²⁵. Отже, діаспора вчергове поінформувала хорватську спільноту про Голодомор 1932–1933 років.

Організаторами заходу із вшанування жертв Голодомору, що відбувся в Загребі 9 грудня 2009 року, були Культурно-просвітне товариство русинів і українців м.Загреба, Товариство української культури та Хорватсько-українське товариство. Вечір відбувся в залі КПТ русинів і українців. Після запалення свічки пам'яті і вшанували усіх загиблих хвилиною мовчання присутні помолилися за жертв Голодомору. Панахиду відслужили о. Петро Рибчин та о. Іван Гринишин. Вступне слово виголосив голова КПТ русинів і українців у Загребі Славко Бурда. Він

привітав усіх присутніх, зокрема посла України в Республіці Хорватії п. Бориса Зайчука з дружиною, професора Джюро Відмаровіча, пана Андрія Карафіліповіча — головного секретаря Товариств дружби Хорватії з іноземними країнами, заступників і секретаря Хорватсько-українського товариства пана Теодора Фріцького, пані Івіцу Трнокопа й пана Мирослава Кірінчіча, Іриня Мудрого — представника русинської національної меншини м. Загреба та інших.

У залах Товариства була розміщена виставка плакатів, малюнків, фотографій про Голодомор. Присутні могли подивитися також слайди фотографій, документів та уривки з фільму про відзначення 75-ї річниці Голодомору в Лондоні. Матеріали для виставок і мультимедійну проєкцію підготувало Товариство української культури і КПТ русинів і українців м. Загреба.

На вшануванні виступив посол України в Республіці Хорватія Борис Зайчук. Тематичні виклади мали професор Джюро Відмаровіч, Славко Бурда й Алекса Павлишин. Практично всі доповідачі наголошували на тому, що українська спільнота Хорватії очікує від парламенту РХ на 15-му засіданні затвердження декларації про осуд Голодомору 1932–1933 рр. в Україні й визнання його актом геноциду²⁶. Проте ще більше десяти років довелося чекати, аби це сталося.

Своєрідним поштовхом до активізації дій українців Хорватії та діаспори усього світу стали події квітня 2010 року. Зокрема 27 квітня 2010 р. у Страсбурзі, під час засідання Парламентської асамблеї Ради Європи, Президент України Віктор Янукович зробив протиправну заяву про те, що визнавати Голодомор 1932–1933 рр. як факт геноциду щодо того чи іншого народу є неправильним і несправедливим. Такою заявою він продемонстрував свою зневагу до мільйонів невинних жертв геноциду українського народу та порушив норми Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», який Верховна Рада України ухвалила 28 листопада 2006 р. Стаття 1 цього Закону стверджує, що «Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу»²⁷.

Заява В. Януковича була зроблена навіть всупереч оцінці Голодомору в Україні міжнародними інституціями. Зокрема, ще 23 жовтня 2008 р. у Страсбурзі ухвалена Резолюція Європейського Парламенту щодо визнання Голодомору штучним голодом в Україні 1932–1933 років, у якій говориться, що Європейський Парламент... враховуючи те, що Голодомор 1932–1933 рр., який спричинив загибель мільйонів українців, був цинічно та жорстоко спланований сталінським режимом з метою насильницького запровадження Радянським Союзом політики колективізації сільського господарства всупереч волі сільського населення України... 1. Звертається до українського народу та зокрема до тих, хто вижив під час

Голодомору, сімей та родичів жертв, і... визнає Голодомор (штучний голод 1932–1933 років в Україні) жахливим злочином проти народу України та людяності²⁸.

На зухвалу заяву В. Януковича відразу відреагував Світовий конгрес українців, засудивши її та вказавши на те, що стаття 2 ЗУ «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» передбачає, що публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним²⁹.

На той час Голодомор 1932–33 рр. в Україні визнали геноцидом 15 держав світу: Австралія, Бразилія, Грузія, Еквадор, Естонія, Канада, Колумбія, Латвія, Литва, Мексика, Парагвай, Перу, Польща, Сполучені Штати Америки та Угорщина. Президент Світового конгресу українців Євген Чолій 15 березня 2010 року від імені СКУ закликав Віктора Януковича відкликати висловлене ним у Страсбурзі твердження про Голодомор та публічно заявити, що Голодомор є геноцидом Українського народу, а також повернути розділ про голодомор на офіційний сайт Президента України, з якого саме в день інавгурації новообраного Президента було знято тематичний розділ про Голодомор 1932–33 рр.³⁰

Українська громада Хорватії уважно слідкувала за цими подіями й миттєво висловила свою солідарність із СКУ, оскільки сама вже роками боролася за визнання Голодомору геноцидом українців. На сторінках діаспорних ЗМІ детально висвітлювалася вся інформація про скандал, що розгортався навколо питання Голодомору 1932–1933 років в Україні та світі загалом³¹.

Українці Хорватії і надалі продовжували щороку ретельно готуватися і проводити заходи вшанування пам'яті жертв Голодомору. Основі події, зазвичай, відбувалися у столиці республіки. Організатором вечорів пам'яті в Загребі було українське товариство «Кобзар». Наприкінці 2013 року, у листопаді товариство провело низку заходів із вшанування 80-ї річниці Голодомору. Основний захід Товариство проводило в Загребській бібліотеці імені Богдана Огрізовича. Тут були присутні посол України в Республіці Хорватія Олександр Левченко, колишній посол Республіки Хорватія в Україні Джуро Відмарович та інші поважні гості-друзі Товариства. У всіх виступах йшлося про події Голодомору 1932–1933 років і важливість його міжнародного визнання як акту геноциду проти українців³².

У 2015 році Посол України Олександр Левченко, окрім заходів, що проводила громада українців Загреба, відвідав також пам'ятний вечір у товаристві української діаспори «Карпати» в Липовлянах. У цьому ж році заходи із вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. відбулися в

багатьох осередках української громади в Хорватії. Зокрема в містах Рієка, Славонський Брод, Вуковар, Каніжа, Шумече³³.

Зусилля української громади не залишалися марними. Щороку дедалі більше число політичної еліти та пересічних громадян Республіки Хорватія, завдяки низці діаспорних заходів, дізнавалися про злочини комуністичного режиму, поміж яких був Голодомор 1932–1933 років. До вшанувань жертв Голодомору щороку залучалося дедалі більше урядовців і громадських діячів Хорватії.

Зокрема 27 листопада 2017 року 85 річницю пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років провели в Загребі у приміщенні Матиці Хорватської. У заході взяли участь керівник Офісу Президента Республіки Хорватія Звонімір Фрка-Петешич, Уповноважений Президента Республіки Хорватія Словен Сушнік, керівник Офісу Президента Хорватського парламенту Даніель Глунчич, Державний секретар Міністерства закордонних та європейських справ Республіки Хорватія Здравка Бушич, представники Посольства України в Республіці Хорватія, а також численні представники української національної меншини та хорватські гості³⁴.

Про значний вклад української діаспори в «ознайомлення міжнародної громадськості з Голодомором» неодноразово зазначав Джуро Відмарович³⁵. Говорячи про світове українство, пан посол також виокремлював помітні старання представників української громади Хорватії, які, на його щире переконання, активно працювали в цьому напрямі. Принагідно Д. Відмарович зазначав, що перебуваючи в Україні як Посол, він отримав достатньо інформації і доказів, що Голодомор — це геноцид. Попри це, як зазначав пан Посол, «мене засмучувала недостатня рішучість українських президентів активно виступити перед міжнародною громадськістю, щоб визначити голод геноцидом. ...Голодомор має увійти в міжнародну термінологію нарівні з терміном Голокост»³⁶.

Ми вже відзначали активність і роль Д. Відмаровича в інформуванні хорватського політикуму і громадськості республіки загалом про Голодомор в Україні. Пан Посол неодноразово зазначав, що найважче буде «зламати опір російської дипломатії»³⁷, а тому після завершення повноважень Посла, з 2000 року, маючи певні письмові напрацювання та політичний авторитет, почав активно інформувати громадськість Хорватії про Голодомор через ЗМІ.

Одне з найбільших його досліджень було опубліковано в 2010 році. Загалом Джуро Відмарович зазначав, що українська громадськість, місцева влада та хорватська інтелігенція вимагали, щоби парламент Республіки Хорватія визнав голод під назвою Голодомор як факт. Однак це сталося лише після широкомасштабної агресії у лютому 2022 року

Російської Федерації проти України. Посол оцінив повномасштабне вторгнення Росії як «прояв спадкоємності геноцидної політики цієї держави». На його переконання, Росія «тоді, у 1932–1933 роках 5–7 мільйонів українців вбила, тепер стільки ж вигнано, ще більше мільйонів піддаються фашистській обробці русифікації. Виявилося, що ті зусилля, які ми докладали для доведення геноцидного характеру Голодомору, були не конструкцією, а історичною правдою. І ось нарешті парламент Республіки Хорватія прийняв довгоочікуване рішення про визнання Голодомору»³⁸.

Шлях до такого визнання був довгий і наповнений великою і змістовною роботою як українців Хорватії, так і української дипломатії, хорватської інтелігенції та політиків. Зокрема, Українська громада Республіки Хорватія 23 листопада 2020 року вчергове звернулася до голови Сабору й наголосила, що хочуть вкотре привернути увагу до жахливого геноциду в історії українського народу, направивши звернення та прохання про засудження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як акту геноциду українського народу.

У зверненні зазначалося, що «члени української громади Хорватії своєю різноманітною діяльністю намагалися через численні ініціативи наблизити до широкої хорватської громадськості трагічну сторінку української історії. ...на попередніх скликаннях парламенту Хорватії питання про засудження Голодомору стояло на порядку денному, однак із невідомих нам причин воно не розглядалося й не висловлювалося підсумкових зауважень. Представники української національної меншини Республіки Хорватія знову просять Вас та всіх депутатів хорватського парламенту повернути це питання до порядку денного, щоб хорватський парламент, як і багато інших країн світу, засудив Голодомор 1932–1933 років як акт геноциду українського народу»³⁹.

Згадане звернення цього разу дало свої результати, оскільки 27 листопада 2020 року вперше з трибуни хорватського парламенту відбулося засудження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду проти українців. Це зробив депутат Марко Міланович Літре. У своєму виступі депутат зазначив: «У світлі багатовікових зв'язків та дружби між українцями та хорватами, фракція хорватських сувереністів подала, відповідно до парламентської процедури, за ініціативою української національної меншини, свій запит про ухвалення Декларації, що засуджує Голодомор як геноцид проти українського народу»⁴⁰. За словами пана Марко Літре, Голодомор є «цивілізаційним соромом, на який нам слід зважати, аби розуміти куди нас веде політика соціалізму та комунізму»⁴¹. Наступного дня, 28 листопада 2020 року, у День пам'яті жертв Голодомору, пан Марко Літре спільно з діаспорою, українськими дипло-

матами долучився до жалобної акції біля пам'ятника Тарасові Шевченку в Загребі⁴².

Проте ініціатива Марка Мілановича Літре не була підтримана депутатами Сабору. Тому 5 грудня 2020 року, від імені усіх українців Хорватії, Славко Бурда під час радіопередачі «Мультикультура» Першої програми Радіо Загреб звернувся до Парламенту країни з проханням повторно включити до порядку денного питання засудження та визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом проти українського народу⁴³. На той час Голодомор 1932–1933 років в Україні офіційно визнали геноцидом українського народу вже 19 держав, і понад 10 країн офіційно засудили Голодомор (як акт винищення людства, вчинений тоталітарним сталінським режимом) або вшанували пам'ять його жертв⁴⁴.

Вагомі заходи з лобіювання питань щодо визнання Голодомору геноцидом було проведено навесні 2021 року. Так, 25 березня 2021 року українська громада Загреба, у співпраці з Посольством України в Республіці Хорватія, доклала зусиль для проведення тематичного засідання Міської координаційної ради з прав людини. Темою засідання було питання «Голодомор — злочин і кара?». Поміж почесних гостей зібрання були: Василь Кирилич — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Хорватія; Євгеній Пащенко — професор, доктор філософії; Джуро Відмарович — письменник і колишній Посол Республіки Хорватія в Україні; Валерій Удовченко — член Української експертної групи з Дослідження Голодомору; Віктор Філіма — представник української національної меншини міста Загреб; Ярослав Сімонов — перший секретар Посольства України в Республіці Хорватія; доктор філософії Оксана Тімко Джітко та інші.

Під час свого виступу Посол Василь Кирилич наголосив на важливості зусиль українського народу для міжнародного визнання Голодомору геноцидом. Член міської координаційної ради прав людини Етна Нікіч пояснила причини, чому вона ініціювала проведення цієї тематичної сесії та попросила, щоб ця сесія була присвячена всім жертвам Голодомору. Професор Євген Пащенко провів презентацію та представив свою книгу «Геноцидний злочин тоталітарного режиму в Україні 1932–1933 рр.: Голодомор-Голод». Валерій Удовченко (в режимі онлайн) розповів про геноцид українського народу, про знахідки після відкриття історичних архівів та командну відповідальність у реалізації плану конфіскації майна та голодування українського народу, презентував нові документи з історичних архівів. Джуро Відмарович розповів про трагедію, яка спіткала український народ і була не випадковою, а спланованою тодішнім режимом. Віктор Філіма наголосив на важливості теми для української національної меншини, яка проживає в місті Загреб⁴⁵.

У 2022 році, напередодні Дня вшанування жертв Голодомору (24 листопада) депутат парламенту Марко Міланович Літре в парламенті Хорватії уже вдруге виступив із промовою про Голодомор 1932–1933 років в Україні. З цієї нагоди він звернувся до парламентарів із проханням включити, обговорити та прийняти до порядку денного засідання парламенту Хорватії «Декларацію про Голодомор 1932–1933 років в Україні як акт геноциду українського народу».

У ці дні по всій Хорватії було організовано низку заходів із вшанування жертв Голодомору. В учительській залі Старозагребської школи провели лекторій, на якому виступили Славко Бурда та Джуро Відмарович із співповіддю на тему: «89-ті роковини Голодомору 1932–1933 в Україні — акт геноциду проти українського народу». Після лекцій відбувся показ фільму про Голодомор режисера Тараса Каляндрука «Брати». Поміж іншого, у фільмі згадується вчинок львівського митрополита Андрея Шептицького, його звернення та пастирське послання в 1933 році, в якому він закликав усіх християн молитися за жертв Великого Голоду в Україні та збирати гуманітарну допомогу для українського народу. Важливо зауважити, що дізнавшись про пастирське послання і звернення львівського митрополита Андрея Шептицького, того ж 1933 року в загребському соборі св. Кирила і Методія на Горньому граді вперше зібралися загребські українці, які висловили своє бажання допомогти співвітчизникам⁴⁶.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну продемонструвало усьому демократичному світу, що вкотре Росія має на меті позбавити Україну перспективи розвитку та виживання. Настрої у Парламенті Хорватії змінилися — визнання Голодомору геноцидом стало важливим і необхідним кроком у підтримці України. Основними прихильниками декларації виступили хорватські Сувереністи. Свого часу саме вони безуспішно зібрали депутатські підписи і розпочали дебати щодо Декларації. Згодом депутат Марко Міланович Літре згадував, що Парламент був близький до ухвалення рішення, а потім троє з шести членів правлячої коаліції відкликали свої підписи, «очевидно під політичним тиском, можливо, під шантажем з боку ХДС»⁴⁷. Зазначимо, що у хорватському Парламенті упродовж тривалого часу саме правляча партія ХДС не проявляла жодної зацікавленості в підтримці Декларації.

Проте влітку 2023 року в ХДС дійшли висновку, що настав час Парламенту проголосувати за Декларацію про визнання Голодомору геноцидом українського народу. Для реалізації цієї ідеї було проведено низку важливих заходів, до яких активно долучалися представники української діаспори. Зокрема практична робота з ухвалення Декларації розпочалася із спільної ініціативи опозиційної парламентської партії Хорватські суве-

реністи та представників української діаспори провести Круглий стіл про Голодомор як геноцид українського народу. Метою заходу було ознайомлення й зацікавлення тематикою парламентарів усіх партій. На Круглий стіл надіслали запрошення всім депутатам. Під час підготовки Круглого столу Клуби більшості політичних партій 7 червня 2023 р. запропонували нову, але подібну за змістом Декларацію. Представники усіх парламентських партій, які прибули на Круглий стіл, подали пропозицію обговорити та визнати Декларацію якнайшвидше.

Круглий стіл на тему «Голодомор — геноцид українського народу» відбувся 15 червня 2023 року. Захід був підготовлений представниками української національної меншини в Хорватії та Клубом хорватських Сувереністів. Основні доповідачі Круглого столу говорили про історичні, культурні та гуманітарні аспекти Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема, депутат Марко Міланович Літре представив ініціативу хорватських Сувереністів щодо визнання Голодомору геноцидом. Також, депутат згадав про шлях просування теми Голодомору в хорватському Парламенті, який розпочався в 2008 році, і зазначив, що хорватські сувереністи були першими, хто пролив світло на цей комуністичний злочин на сесії парламенту, і в такий спосіб сприяли майбутньому ухваленню декларації.

Секретар Посольства України в Хорватії Руслан Єгоров подякував за організацію Круглого столу та наголосив на важливості визнання Голодомору. Водночас, Р. Єгоров зауважив, що важливо не тільки запалити свічку раз на рік, але й єдиним голосом світу визнати Голодомор геноцидом із почуттям морального обов'язку перед усіма жертвами цієї жахливої події української історії⁴⁸.

Президент Хорватського Гельсінського комітету з прав людини Іван Звонімір Чичак розповів про жахи геноциду та правові рамки цього злочину. Доповідач висловив своє переконання в тому, що поки Хорватія не визнає Голодомор геноцидом, доти вона — поза межами цивілізації. І. Чичак справедливо зазначив, що для визнання потрібна політична воля, оскільки це, насамперед, політичне рішення, яке ухвалюватиме хорватський Парламент. Наприкінці виступу І. Чичак висловив сподівання, що під час голосування за декларацію в Парламенті буде консенсус⁴⁹.

Президент Хорватсько-українського товариства та колишній посол Хорватії в Україні Джуро Відмарович представив історичні корені геноциду. Він наголосив, що в 1932 і 1933 роках український народ зазнав найбільшого лиха у своїй історії. «Радянський комуністичний режим винищив голодом близько 7 мільйонів, а можливо й більше, українців, спричинивши таким чином демографічні втрати, від яких Україна ніколи не оговтається», — підсумував Д. Відмарович⁵⁰.

Основним доповідачем від українців Республіки Хорватія був Славко Бурда — президент Українського культурно-просвітницького товариства

«Кобзар» у м. Загреб. У своїй промові С. Бурда наголосив на зусиллях представників української національної меншини в Республіці Хорватія щодо ухвалення декларації про визнання Голодомору, яких вони доклали, починаючи з 2008 року. Від імені української національної меншини в Республіці Хорватія пан С. Бурда висловив вдячність усім, хто виступив на Круглому столі і підтримав ініціативу української національної меншини в Республіці Хорватія щодо визнання та засудження Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом проти українців.

Цікавим був виступ президента Словенського товариства «Київ–Любляна» Андрея Гевка, який поділився досвідом ухвалення Словенією декларації про Голодомор. Насамперед А. Гевка розповів про зусилля української національна меншини, яка з 2007 року неодноразово зверталася до парламенту Словенії із проханням ухвалити декларацію про визнання Голодомору геноцидом українського народу та зберегти пам'ять про мільйони жертв. Такий документ Словенія ухвалила 31 березня 2023 року, що, на думку пана Гевка, засвідчило сміливість парламенту Словенії.

Загалом, варто зазначити, що Круглий стіл став фундаментальною платформою для діалогу, самоаналізу та вирішення питання про визнання Республікою Хорватія Голодомору геноцидом. Учасники заходу наголосили на своїй відданості справедливості, правам людини та збереженню історичної правди. Наступним кроком були дебати в Парламенті Хорватії (19 червня 2023 року) щодо пропозиції Декларації про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу. Ініціювали дебати (7 червня 2023 року) Клуб представників Хорватського демократичного союзу, Клуб представників Хорватської народної партії ліберальних демократів і незалежних представників Володимира Білека, Клуб представників національних меншин, Клуб представників Незалежної демократичної сербської партії та депутат Хрвоє Зекановіч. Всі учасники дебатів 19 червня 2023 року, присутні депутати, а також усі президенти клубів політичних партій більшості, а також опозиції заявили, що підтримають на 16-й сесії 10-го скликання парламенту Хорватії пропозицію щодо Декларації про визнання Голодомору 1932–1933 рр.⁵¹

28 червня парламент Хорватії одногolosно (129 голосами) ухвалив Декларацію про визнання Голодомору 1932–1933 років актом геноциду українського народу. Хорватія стала 28-ю країною, яка офіційно в Парламенті ухвалила подібну Декларацію. Україна в особі президента й міністра закордонних справ відразу висловила величезну подяку за позицію Республіки Хорватія⁵². Посол України в РХ Василь Кирилич, дякуючи Хорватії за визнання Голодомору, зазначив, що надзвичайно важливо «нести зерно правди про злочин геноциду українського народу —

Голодомор, щоб світ не забував про це диявольське діяння, свідомо визнавати його геноцидом проти українців і не допускати його повторення будь-коли і будь-де»⁵³.

Отже, титанічна робота українців Хорватії, представників Посольства України в Республіці Хорватія, їхніх однодумців поміж хорватських політиків та інтелігенції завершилася тим, що Парламент Хорватії визнав Голодомор примусовим голодом, який був навмисно організований комуністично-сталінським режимом в Україні в період з 1932 по 1933 роки та є злочином геноциду проти українського народу, рішуче засудив геноцидні акти тоталітарного режиму, які призвели до загибелі кількох мільйонів українців, висловився проти будь-яких маніпуляцій історичною пам'яттю та ревізійнізму, пов'язаних із Голодомором. Також із сумом згадав і вшанував усіх жертв Голодомору, висловив співчуття та солідарність з українським народом.

Варто зазначити, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну в 2022 році стало вагомими поштовхом у прискоренні ухвалення Декларації хорватським Парламентом. Проте без зусиль українських активістів у діаспорі, які тривали понад п'ятнадцять років, офіційного визнання Республікою Хорватія Голодомору в Україні могло й не бути.

Діяльність таких громадських діячів української діаспори, як Славко Бурда та Володимир Провчі, активність послів України в РХ Віктора Кирика (2001–2006), Маркіяна Лубківського (2006–2009), Бориса Зайчука (2009–2010), Олександра Левченка (2010–2017), Ярослава Сімонова (2018), Василя Кирилича (з 2019 донині), а також сприяння хорватських політиків, передусім Марка Мілановича Літре, Джуро Відмаровича та інших, які впливали на зміну сприйняття проблеми політичною та громадською елітою Хорватії, і стали запорукою успіху в розв'язанні проблеми.

Тепер Хорватія є прикладом для інших країн міжнародної спільноти у відстоюванні базових принципів демократичних країн світу, серед яких основою є право на життя. Адже визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні актом геноциду проти українців — це не лише данина історії чи акт пам'яті вшанування жертв Голодомору. Це — запорука неповторення подібних жахів і звірств тоталітарних режимів.

¹ 90 років потому: парламенти 28 країн визнали Голодомор геноцидом українців. 01.08.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3742975-90-rokiv-potomu-parlamenti-28-krajin-viznali-golodomor-genocidom-ukrainciv.html>

² Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 50. С. 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

³ Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. *Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. URL: <https://khp.org/1265039604>

⁴ Голодомор в Україні 1932–1933 років. URL: <https://austria.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/golodomor-v-ukrayini1932-1933-rokiv>

⁵ Інтерв'ю зі Славком Бурдою, записане 04.08.2023 р., м. Київ-Загреб (онлайн).

⁶ Саган Г., Рублик С. Діяльність Українського культурно-просвітнього товариства «Кобзар» (м. Загреб) з організації діаспорного життя в Хорватії. *Київські історичні студії. Збірник наукових праць*. К., 2022. № 2. С. 9–18.

⁷ Указ президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/431/2007#Text>

⁸ Свічка у вікні. Джеймс Мейс. *День*. 18 лютого, 2003. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/panoramadnya/svichka-u-vikni-0>

⁹ Пам'яті голодомору 1932/33 рр. *Наша газета*. 17. 2003. С. 1, 2.

¹⁰ Декларація Українські громади в Республіці Хорватія. Загреб, 26 листопада 2003 р. *Особистий архів Славка Бурди*.

¹¹ Ласек Т. Вивчення української мови та плекання української культури у Петрівцях і Липовлянах. *Наша газета*. 2003. № 8. С. 4.

¹² Інтерв'ю з Володимиром Провчі, записане 03.08.2023 р., м. Київ-Загреб (онлайн).

¹³ Там само.

¹⁴ Літургія й панахида за померлих у великому Голодоморі 1932–33 рр. в Україні. *Наша газета*. 2005. № 8. С. 2.

¹⁵ Панахида за померлих під час голодомору 1932/33 рр. *Наша газета*. 2006. № 38. С. 2.

¹⁶ Цього року в Загребі жертв вшановували двічі. *Наша газета*. 2007. № 48. С. 1–2.

¹⁷ Prijedlog DEKLARACIJE sukladno članku 120. Poslovnika Hrvatskog sabora. *Особистий архів Славка Бурди*.

¹⁸ Звіт Комітету з прав людини та прав національних меншин щодо пропозиції Декларації про засудження Голодомору. *Особистий архів Славка Бурди*.

¹⁹ «Україна пам'ятає! Світ визнає!» *Наша газета*. 2008. № 64. С. 2–3.

²⁰ Бурда С. Моральна відповідальність. *Наша газета*. 2008. № 63. С. 2.

²¹ *Наша газета*. 2009. № 68. С. 4.

²² В одному вечорі — про Шевченка і про голодомор. *Наша газета*. 30 березня 2009 р. № 3 (70). С. 2.

²³ Бурда Славко. У Рієці вшанована пам'ять жертв Голодомору. *Наша газета*. 30 листопада 2009 р. № 9 (76). С. 2–4.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Бурда Славко. Загребський вечір пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр. *Наша газета*. 30 грудня 2009 р. № 10 (77). С. 2.

²⁷ Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 50. С. 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

²⁸ Резолюція Європейського Парламенту щодо відзначення Голодомору — штучного голоду в Україні 1932–1933 років 23 жовтня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_882#Text

²⁹ ЗУ «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

³⁰ З матеріалів Світового конгресу українців. *Наша газета*. квітень/травень/червень 2010 р. № 2 (79). С. 2.

³¹ Там само. С. 1–3.

³² Інтерв'ю зі Славком Бурдою, записане 17.06.2022 р., м. Київ–Загреб (он-лайн).

³³ 28 листопада 2015 р. у Хорватії вшанували пам'ять жертв Голодомору в Україні. URL: <https://croatia.mfa.gov.ua/news/42624-28-studenog-2015-u-republici-hrvatskoj-su-obileili-dan-seanya-nartve-holodomora-u-ukrajini>

³⁴ У Хорватії відзначили День пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. *Особистий архів Славка Бурди*.

³⁵ Інтерв'ю з Джуро Відмаровичем, записане 06.08.2023 р., м. Київ–Загреб (онлайн).

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Ukrajinska zajednica Republike Hrvatske. *Особистий архів Славка Бурди*.

⁴⁰ У парламенті Хорватії ініціювали декларацію про визнання Голодомору геноцидом. URL: <https://novynarnia.com/2021/03/12/u-parlamenti-khorvatiyi-initsiyuvaly-deklaratsiyu-pro-vyznannyaholodomoru-henotsydom/>

⁴¹ В парламенті Хорватії виступили із засудженням Голодомору і вшанували його жертв. 30.11.2020. URL: <https://nspu.com.ua/novini/v-parlamenti-horvatii-vistupili-iz-zasudzhennyam-golodomoru-ivshanuvali-jogo-zhertv/>

⁴² У парламенті Хорватії ініціювали декларацію про визнання Голодомору геноцидом. URL: <https://novynarnia.com/2021/03/12/u-parlamenti-khorvatiyi-initsiyuvaly-deklaratsiyu-pro-vyznannyaholodomoru-henotsydom/>

⁴³ Українці Хорватії просять парламент повернути на розгляд питання про визнання Голодомору геноцидом. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3152962-ukrainci-horvatii-prosat-parlamentpovernuti-na-rozglad-pitanna-pro-viznanna-golodomoru-genocidom.html>

⁴⁴ Міжнародне визнання Голодомору. URL: <http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ca/holodomorremembrance/holodomor-international-recognition>.

⁴⁵ На Староміській ратуші 25.03.2021. *Особистий архів Славка Бурди*.

⁴⁶ Запалення свічок та вшанування жертв Голодомору 1932/1933 років в Україні перед пам'ятником Тарасу Шевченку на вулиці Українській у Загребі. *Особистий архів Славка Бурди*.

⁴⁷ 15 років тому була ініціатива парламенту визнати Голодомор геноцидом українців. *Особистий архів Славка Бурди*.

⁴⁸ Відбувся круглий стіл на тему «Голодомор — геноцид українського народу». 15.06.2023. *Особистий архів Славка Бурди*.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ У парламенті Хорватії сьогодні, 19 червня 2023 року відбулися дебати щодо пропозиції Декларації про визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. *Особистий архів Славка Бурди*.

⁵² Парламент Хорватії визнав Голодомор геноцидом українського народу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/3728751-parlament-horvatii-viznav-golodomor-genocidomukrainskogo-narodu.html>

⁵³ Голодомор. Світ уже не мовчить. *Посольство України в Республіці Хорватія [Embassy of Ukraine to the Republic Croatia]*. (28.06.2023). Посол Василь Кирилич. Facebook. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid037FLrYHtsHt2J41SSjpdYqdjemVnegNHxBFQXcsC9zdb9pHxJcqLUAYkHjDXoAzeMl&id=100064365382446

REFERENCES

1. Burda, S. (2008). Moralna vidpovidalnist. *Nasha hazeta*, 63, 2 [in Ukrainian].
2. Burda, S. (2009). U Rietsi vshanovana pamiat zhertv Holodomoru. *Nasha hazeta*, 9 (76), 2–4 [in Ukrainian].
3. Burda, S. (2009). Zahrebskyi vechir pamiati zhertv Holodomoru 1932–33 rr. *Nasha hazeta*, 10 (77), 2 [in Ukrainian].
4. *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rokiv*. <https://austria.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/golodomor-v-ukrayini1932-1933-rokiv> [in Ukrainian].
5. Lasek, T. (2003). Vyvchennia ukrainskoi movy ta plekannia ukrainskoi kultury u Petrivtsiakh i Lypovlianakh. *Nasha hazeta*, 8, 4 [in Ukrainian].
6. Liturhiia y panakhyda za pomerlykh u velykomu Holodomori 1932–33 r r . v Ukraini. (2005). *Nasha hazeta*, 8, 2 [in Ukrainian].
7. *Mizhnarodne vyznannia Holodomoru*. <http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ca/holodomorremembrance/holodomor-international-recognition> [in Ukrainian].
8. Pamiati holodomoru 1932/33 rr. (2023). *Nasha hazeta*, 17, 1, 2 [in Ukrainian].
9. Panakhyda za pomerlykh pid chas holodomoru 1932/33 rr. (2006). *Nasha hazeta*, 38, 2 [in Ukrainian].
10. *Parlament Khorvatii vyznav Holodomor henotsydom ukrainskoho narodu*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/3728751-parlament-horvatii-viznav-golodomor-genocidomukrainskogo-narodu.html> [in Ukrainian].
11. Postanova apeliatsiinoho sudu m. Kyieva u kryminalnii spravi za faktom vchynennia henotsydu v Ukraini v 1932–1933 rokakh. *Prava liudyny v Ukraini. Informatsiinyi portal Kharkivskoi pravozakhysnoi hrupy*. <https://khp.org/1265039604> [in Ukrainian].
12. *Rezoliutsiia Yevropeiskoho Parlamentu shchodo vidznachennia Holodomoru — shtuchoho holodu v Ukraini 1932–1933 rokiv 23 zhovtnia 2008 roku*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_882#Text [in Ukrainian].
13. Sahan, H., & Rublyk, S. (2022). Diialnist Ukrainskoho kulturno-prosvitnoho tovarystva Kobzar (m. Zahreb) z orhanizatsii diaspornoho zhyttia v Khorvatii. *Kyivski istorychni studii*, 2, 9–18 [in Ukrainian].
14. *Svichka u vikni. Dzheims Meis*. (2003). <http://day.kyiv.ua/uk/article/panoramadnya/svichka-u-vikni-0> [in Ukrainian].
15. Tsoho roku v Zahrebi zhertv vshanovuvaly dvichi. (2007). *Nasha hazeta*, 48, 1–2 [in Ukrainian].
16. *U parlamenti Khorvatii initsiiuvaly deklaratsiiu pro vyznannia Holodomoru henotsydom*. <https://novynarnia.com/2021/03/12/u-parlamenti-khorvatiyi-initsiyuvaly-deklaratsiyu-pro-vyznannyaholodomoru-henotsydom/> [in Ukrainian].
17. *U parlamenti Khorvatii initsiiuvaly deklaratsiiu pro vyznannia Holodomoru henotsydom*. <https://novynarnia.com/2021/03/12/u-parlamenti-khorvatiyi-initsiyuvaly-deklaratsiyu-pro-vyznannyaholodomoru-henotsydom/> [in Ukrainian].
18. *Ukaz prezidenta Ukrainy Pro zakhody u zviazku z 70-my rokovynamy Velykoho teroru — masovykh politychnykh represii 1937–1938 rokiv*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/431/2007#Text> [in Ukrainian].
19. *Ukrainci Khorvatii prosiat parlament povernuty na rozghliad pytannia pro vyznannia Holodomoru henotsydom*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3152962-ukrainci-horvatii-prosat-parlamentpovernuti-na-rozglad-pitanna-pro-viznanna-golodomoru-genocidom.html> [in Ukrainian].
20. V odnomu vechori — pro Shevchenka i pro holodomor. (2009). *Nasha hazeta*, 3 (70), 2 [in Ukrainian].

21. *V parlamenti Khorvatii vystupyly iz zasudzhenniam Holodomoru i vshanuvaly yoho zhertv* (2020). <https://nspu.com.ua/novini/v-parlamenti-horvatii-vistupili-iz-zasudzhennyam-golodomoru-ivshanuvali-jogo-zhertv/> [in Ukrainian].

22. *Z materialiv Svitovoho konhresu ukrainsiv.* (2010). *Nasha hazeta*, 2 (79), 2 [in Ukrainian].

23. *Zakon Ukrainy Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini.* (2006). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 50, 504). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> [in Ukrainian].

24. *Ukraina pamiataie! Svit vyznaie!* (2008). *Nasha hazeta*, 64, 2–3 [in Ukrainian].

25. *28 lystopada 2015 r. u Khorvatii vshanuvaly pamiat zhertv Holodomoru v Ukraini.* <https://croatia.mfa.gov.ua/news/42624-28-studenog-2015-u-republici-hrvatskoj-su-obileili-dan-seanya-nartve-holodomora-u-ukrajini> [in Ukrainian].

26. *90 rokiv potomu: parlamenti 28 krain vyznaly Holodomor henotsydom ukrainsiv.* (2023). <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3742975-90-rokiv-potomu-parlamenti-28-krain-viznali-golodomor-genocidom-ukrainciv.html> [in Ukrainian].

Received: 17.04.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.244>
УДК 94(4)(341.71:305-055.2)[477+438]

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
Profesor, Studium Europy Wschodniej
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska
E-mail: imatias18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>
Scopus ID: 57222486175

ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОЇ ЛЕДІ (на прикладі України й Польщі)

Мета дослідження полягає в з'ясуванні особливостей діяльності дружин глав держав у сфері публічної дипломатії на прикладі України й Польщі. Методологія дослідження спирається на принципи науковості, історизму, системності та загальнонаукові і спеціальнонаукові методи, зокрема біографічний. Наукова новизна результатів дослідження полягає в постановці питання про інститут Першої Леді як суб'єкт публічної дипломатії та аналізі напрямів діяльності Перших Леді України й Польщі в цій сфері. Висновки: На прикладі діяльності Перших Леді України й Польщі можна стверджувати, що Агата Корнгаузер-Дуда й Олена Зеленська змінили уявлення про роль дружин президентів у розвитку публічної дипломатії. Попри перші згадки про публічну дипломатію наприкінці XIX ст., апробацію її інструментарію в першій половині XX ст., активне залучення до наукового і професійного використання розпочалося у другій половині XX ст., а в Україні в XXI ст. Елементи публічної дипломатії можна помітити в діяльності дружин перших осіб України й Польщі в період боротьби за державність на початку XX ст.: Марії Грушевської, Олександри Пілсудської, Ольги Петлюри, Міхалини Мосцицької. Вони створили історичне підґрунтя застосування Першими Леді інструментарію публічної дипломатії. Сучасні Перші Леді України й Польщі поспіль із традиційними обов'язками віртуозно опанували інструментарій публічної дипломатії для формування позитивного іміджу своєї держави в уявленні суспільств інших країн. Особливого значення набуло використання цього інструментарію з початком широкомасштабної війни Росії проти України і фактично всього цивілізованого

світу 24 лютого 2022 р. Своєю діяльністю Агата Корнгаузер-Дуда й Олена Зеленська засвідчують належність Інституту Першої Леді до суб'єктів публічної дипломатії.

Ключові слова: суб'єкти публічної дипломатії, Перша Леді, Україна, Республіка Польща.

Iryna Matiash

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
Professor, Centre for East European Studies, University of Warsaw
26/28, Krakowskie Przedmieście Street,
Warsaw, 00-927, the Republic of Poland
E-mail: imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>
Scopus ID: 57222486175

PUBLIC DIPLOMACY IN THE ACTIVITIES OF THE FIRST LADY (on the Example of Ukraine and Poland)

The purpose of the study is to identify the peculiarities of the First Lady's activities in the field of public diplomacy on the example of Ukraine and Poland. The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, systematicity, and general scientific and specialised methods, including the biographical method. The scientific novelty of the research results lies in raising the issue of the institution of the First Lady as a subject of public diplomacy and analysing the activities of the First Ladies of Ukraine and Poland in this area. Conclusions: Based on the activities of the First Ladies of Ukraine and Poland, it can be argued that Agata Kornhauser-Duda and Olena Zelenska have changed the perception of the role of presidential wives in the development of public diplomacy. Despite the first mentions of public diplomacy in the late nineteenth century, the testing of its tools in the first half of the twentieth century, active involvement in academic and professional use began in the second half of the twentieth century, and in Ukraine in the twenty-first century. Elements of public diplomacy can be seen in the activities of the wives of the first persons of Ukraine and Poland during the struggle for statehood: Maria Hrushevskya, Aleksandra Piłsudska, Olha Petliura, and Michalina Mościcka. They created the historical basis for the use

of public diplomacy tools by First Ladies. The modern First Ladies of Ukraine and Poland in addition to their traditional duties have mastered the tools of public diplomacy to create a positive image of their countries in the minds of other countries. The use of this toolkit gained particular importance with the outbreak of Russia's large-scale war against Ukraine and, in fact, the entire civilised world on 24 February 2022. Agata Kornhauser-Duda and Olena Zelenska demonstrate that the First Lady's Institute belongs to the public diplomacy community.

Keywords: subjects of public diplomacy, First Lady, Ukraine, Republic of Poland.

Вступ

Діяльність Першої Леді в усіх країнах перебуває в полі зору засобів масової інформації, політиків, громадськості. Водночас як окремих сегмент діяльності на користь держави вона привертає увагу науковців. Термін «Перша Леді» вважають запозиченим зі США, а його поширення пов'язують з 1930-ми роками. Це неофіційний титул дружини глави держави (президента або іншого виборного посадовця) чи в парламентських республіках і конституційних монархіях — глави уряду. Водночас значення терміну може поширюватися на найближчих родичок перших осіб держави, якщо вони виконують відповідні функції. Щодо початку використання терміна немає усталеної думки дослідників. Серед найраніших використань титулу називають статтю в газеті “St. Johnsbury Caledonian” 1838 р. зі згадкою про Марту Вашингтон (Martha Custis Washington, 1731–1802) та промову 12-го президента США Закарі Тейлора на похоронах дружини 4-го Президента США Джеймса Медісона Доллі Медісон (Dolley Payne Todd Madison, 1769–1849) у 1849 році. Часом офіційної появи титулу називають 1877 р. Так почали називати Люсіль Веб Хейз (Lucille “Lucy” Ware Webb Hayes, 1831–1889) — дружину 19-го Президента США Резерфорда Гейза¹. В Україні термін Перша Леді має аналог Перша Пані, а в Польщі — Pierwsza Dama. Посада Першої Леді офіційно не закріплена. Спробу запровадження посади Першої Леді з визначенням статусу та виділенням коштів із бюджету на її утримання було зроблено 2017 року у Франції, але ідея президента Еммануеля Макрона не знайшла схвалення в суспільстві.

Обов'язки Першої Леді переважно локалізуються у сфері охорони здоров'я, освіти й культури, боротьби з бідністю, захисту навколишнього середовища, пропаганди здорового способу життя, а також передбачають виконання церемоніальних функцій, участь у міжнародних заходах із питань, якими опікується Перша Леді, та благодійних, культурних чи соціальних заходах у середині країни, підтримку офіційних стосунків із

дружинами й родинами глав інших держав. Директор Центру американських студій в Університеті Ліну проф. Роберт Ватсон (Robert P. Watson) серед інших обов'язків та іпостасей Перших Леді США (мати і дружина; публічна особа та знаменитість; символ американської жінки; управителька та берегиня Білого дому; агітатор; соціальний захисник та поборник соціальних проблем; речник президента; партнер президента; прихильниця політичної партії президента) вказав на виконання Першими Леді також дипломатичної місії². Подібну заувагу висловили американські дослідниці Кейт Нріксон і Стефанія Томпсон, «перші леді могли би грамотно виконувати роль зовнішньополітичної дипломатії, оскільки розуміють її політичне значення»³. Проте, Інститут Першої Леді зазвичай не включають до суб'єктів публічної дипломатії, хоч діяльність дружин Президентів усе переконливіше корелює із завданнями публічної дипломатії як дієвого напряму стратегічних комунікацій держави з метою формування її позитивного іміджу й закріплення брендів у глобальному інформаційному просторі.

Мета цієї публікації полягає в з'ясуванні особливостей діяльності дружин глав держав у сфері публічної дипломатії на прикладі України і Польщі.

Чи не найактивніше життя й діяльність дружин президентів, їхню роль у внутрішній і зовнішній політиці, міжнародних контактах держави досліджують у США⁴. Використання Першими Леді інструментів публічної дипломатії висвітлювали ДжеЮнн (Софія) Баїк (культурна дипломатія Першої Леді Китаю)⁵, Таня Стругар (кулінарна дипломатія Першої Леді Японії)⁶, Крістіан Рейндоल्с (участь у проєкті «Кимчи-дипломатія» Першої Леді Республіки Корея)⁷, Шенон Тієззі (культурна дипломатія Першої Леді США)⁸, Інна Каліта (діяльність перших леді Росії, Білорусі, України)⁹, Ірина Бондар (публічна дипломатія Перших Леді Польщі й України)¹⁰ та ін. Дослідження цих аспектів діяльності Перших Леді свідчить про все активніше застосування інструментів публічної дипломатії дружинам глав держав. Для України вони мають особливе значення після початку широкомасштабної війни в Україні, розширюючи можливості донесення до світу правдивої інформації про воєнні злочини Росії.

З історії залучення Перших Леді до просування іміджу держави

В Україні наближення до такої ролі можна зауважити в діяльності дружини голови Української Центральної Ради Михайла Грушевського. Оскільки посади президента не існувало, голова УЦР (як було вказано на його візитівці “President du Parlement D’Ukraine”) був по суті першою особою новоствореної держави. Львівська вчителька, донька священика Анна (Іванна)-Марія Вояківська стала дружиною професора Львівського

університету Михайла Грушевського у травні 1896 р. Під час перебування чоловіка на найвищій державній посаді від 3 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. статус М. Грушевської офіційно не був визначений, однак її діяльність закладала основи Інституту Першої Леді в Україні. Вона проводила активну громадську і просвітницьку діяльність. Упродовж 1901–1915 рр. М. Грушевська очолювала добродійне товариство «Руська захоронка» (після 1912 р. — «Українська захоронка»), яке дбало і про дітей, організовуючи дитячі садочки, займаючись педагогічним наглядом, патріотичним вихованням, і про їхніх матерів, надаючи матеріальну допомогу, долучилася до створення Українського дівочого інституту в Перемишлі, співпрацювала з «Українсько-руською видавничою спілкою», «Клубом русинок», «Українсько-руським драматичним товариством ім. І. Котляревського», жіночою промисловою спілкою «Труд» та ін. Громадську й освітню діяльність М. Грушевська поєднувала зі співробітництвом у «місячнику літератури, науки і суспільно-громадського життя» «Літературно-науковий вісник». Марія Сильвестрівна досконало володіла кількома іноземними мовами, вільно перекладала з французької, англійської, німецької, норвезької, російської мов. Поєднання перекладацьких здібностей із глибокими знаннями світової літератури й тонким відчуттям магії слова мало своїм закономірним результатом появу високопрофесійних перекладів. Її переклади вирізнялися особливим стилем, повагою до авторської думки митця. На сторінках ЛНВ побачили світ її переклади українською мовою творів Еміля Золя («Орля», «Злочинець Сальва», «Жаба»), Франсуа Едуарда Жоакена Коппе («За столом», «Ходаки малого Вольфа (різдвяне оповідання)»), Альфонса Доде («На новім помешканні», «Арлозіянка», «Діловодчик», «Свято дахів», «Спомин шефа кабінету», «Елексир всечеснішого отця Гоше», «Легенда про чоловіка з золотим мозком», «Лекція з історії» та ін.), Гі де Мопассана («Батько Мільйон», «Весняним вечором», «Коло помершої», «Мораль XVIII віка», «Перший сніг», «Фермер» та ін.), Шарля Фолеї («Криниця любові», «Сховок», «Молитва», «Горожанка Каріє» та ін.), низка літературознавчих публікацій. Спеціально для Марії Заньковецької Марія Грушевська переклала драму Генріха Ібсена «Нора, або Хатка ляльки». Театр був її особливим захопленням. Як зауважила директорка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві Світлана Панькова, «модерна, освічена, амбітна, активна, вона залишалася самодостатньою особистістю, хоча після шлюбу її ім'я завжди перебуватиме у світлі/тіні імені знаменитого чоловіка»¹¹.

Очевидно, громадська діяльність до шлюбу визначила напрями активності Марії Грушевської як дружини Голови Української Центральної Ради. Вона була представницею просвітніх організацій Києва в усіх трьох

складах УЦР. Разом із Софією Русовою, Зінаїдою Мірною, Марією Ішуніною Марія Грушевська ініціювала створення Комісії з організації Книжкового фонду просвітницьких організацій України, що отримала назву «Джерело»¹². Наприкінці квітня 1917 р. вона увійшла до першого складу Комітету українського національного театру, в якому разом із нею працювали доньки письменника Михайла Старицького Людмила Старицька-Черняхівська й Оксана Стешенко (дружина генерального секретаря освіти Івана Стешенка), дружина майбутнього міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка — актриса Наталя Дорошенко, дружина майбутнього генерального консула УНР у Цюриху Валерія О'Коннор-Вілінська, геніальна актриса Марія Заньковецька. За спогадами сучасників, М. Грушевська намагалася відповідати своєму статусу і в стилі одягу. Вона стежила за модою й мала відповідний гардероб із вбранням «вечеркового», «візитового», «прогулькового», «народного» стилів для участі в різних культурно-громадських акціях, вечорницях, ділових зустрічах, на які отримувала численні запрошення¹³. Використання нею для участі в публічних заходах вишиванок як популяризацію національного одягу можна вважати елементом модної дипломатії.

Під час вимушеної еміграції М. Грушевська долучилася до діяльності жіночої організації, що створювалася з метою інкорпорації об'єднання українського жіноцтва в міжнародні організації. Результатом активності українського жіноцтва, яке згуртувалося навколо неї, стало заснування в Берні Української секції жіночого інтернаціоналу для миру і свободи як всеукраїнської організації з підпорядкованими їй філіями¹⁴. До складу заснованої секції увійшли Валерія О'Коннор-Вілінська, Оксана Храпко-Драгоманова, Надія Суровцова та ін. Це була нова форма громадської дипломатії, через яку українське жіноцтво намагалось донести світові правду про Україну. Ця організація зробила свій вагомий внесок у розроблення інструментарію, притаманного публічній дипломатії. Крім того, Марію Сильвестрівну обрали головою Національної ради жінок у Парижі. Марія Сильвестрівна прийняла цей вибір тимчасово з огляду на те, що «Треба було підпису голови на мандатах делегаток на міжнародний з'їзд»¹⁵. Пишаючись здобутками українського жіноцтва, 1920 р. М. Грушевська констатувала: «Швейцарія, найкраще зорганізована й можна сказати найкультурніша країна в Європі не дала ще й досі політичних прав своїм жінкам, а наша нещасна й розбита в першій хвилі свого вільного життя усунула всі різниці в правах між своїми громадянами»¹⁶.

Упродовж короткого часу перебування у статусі дружини першої особи держави Марії Грушевській вдалося не лише поєднати традиційні обов'язки Першої Леді, але й показати можливості участі у формуванні іміджу своєї країни. Натомість діяльність дружини Голови Директорії і

Головного Отамана Війська УНР Симона Петлюри — Ольги Петлюри — була неpubлічною. Вона обрала шлях «доброї товаришки» свого чоловіка, яка підтримувала його в «тяжкі часи Визвольних Змагань», допомагала «в тяжкому становищі» «серед бурхливих хвиль емігрантських настроїв»¹⁷.

Подібне ставлення до свого статусу демонструвала дружина президента Польської Республіки від 22 грудня 1922 р. до 15 травня 1922 р. Станіслава Войцеховського (Stanisława Wojciechowskiego) Марія Войцехівська (Maria Wojciechowska, z domu Kiersnowska). Ні вона особисто, ні громадська думка не вирізняла її через такий статус. Вона намагалася уникати публічних виступів, не брала участь у прийняттях і раутах. Титул Перша Леді тоді в Польщі не мав широкого вжитку. Як зауважив історик Каміл Яніцький (Kamil Janicki), «на початку двадцятих років різні громадянські кола дуже сильно наголошували, що не хотіли би віддати жінкам будь-якої влади, пов'язаної з президентом. Боялися, що в такому разі косметика лежала би на столі разом із проєктами законів, а на Польщу знову чекала би втрата незалежності»¹⁸.

Справжньою соратницею у справі боротьби за незалежність Польщі для начальника Польської держави Юзефа Пілсудського була Олександра (Ола) Щербінська, нагороджена Хрестом Доблесті та Срібним хрестом ордена *Virtuti Militari* «за хоробрість і силу духу, виявлені в боротьбі за незалежність». Вони побралися в жовтні 1921 р., по смерті першої дружини маршалка. Як дружина лідера Польської Республіки після його повторного приходу до влади у травні 1926 р. серед своїх пріоритетів Ола Пілсудська визначила соціальну і благодійну діяльність, підтримувала рух за права жінок і дітей, жіночі військові організації, сприяла створенню молодіжних клубів, опікувалася ветеранами й сім'ями військових, брала активну участь у справах Товариства опіки над безпритульними дітьми — «дітьми вулиці» (*Towarzystwo Opieki nad Bezdomnymi Dziećmi*). Товариство діяло під назвою «Наш дім» і мало заклад для дітей-сиріт і покинутих дітей¹⁹. Керівником єврейського будинку для безпритульних дітей був відомий педагог Януш Корчак, який став для своїх вихованців і прийомним батьком, і опікуном, і товаришем. Свої неділі пан Корчак присвятив дітям «Нашого дому». Він грав із ними, спостерігав і давав загальне керівництво вихованню. О. Пілсудська допомагала у збиранні коштів на утримання дитячого будинку. Продовженням цієї роботи стала організація у Варшаві дитячих садків і народних шкіл для родин військових, оскільки вони були змушені постійно змінювати місце проживання. Так постала асоціація під назвою «Osiedle». Окрім дітей, О. Пілсудська опікувалася безхатченками, які проживали в бараках. Там зосереджувалися як люди зі зруйнованих війною міських поселень, шукаючи у столиці дах над головою й заробіток, так і ті, хто, втративши все,

повернувся додому з Росії, евакуйований під час Першої світової війни. Відтак О. Пілсудська очолила Асоціацію військової сім'ї (Rodzina Wojskowa), асоціацію "Osiedle" та Союз польських захисників Вітчизни (Unia Polskich Związków Obrońców Ojczyzny), стала покровителькою та лідером Жіночої ліги²⁰.

В активній громадській діяльності Ола Пілсудська тісно співпрацювала з дружиною президента Польської Республіки Міхалиною Мосцицькою (Michalina Mościcka z domu Czyżewska) — дружина президента Польської Республіки в 1926–1939 рр. Вони присвячували багато часу допомозі сиротам і бездомним, організації опіки над дітьми, патрунували створення архіву боротьби за незалежність та видання двотомника "Wierna służba" і "Służba ojczyźnie"²¹. Як відомо, Йозеф Пілсудський, обраний 31 травня 1926 р. Національними зборами Президентом Польської Республіки, відмовився від посади. Відтак у другому турі був обраний протегований ним Ігнацій Мосцицький (Ignacy Mościcki) — науковець, винахідник і фундатор хімічної промисловості. Його дружина виявилася добре підготовленою до цієї місії. З юних років вона займалася політичною діяльністю, боролася за права жінок, балотувалася до Сенату від львівських активістів, хотіла привернути увагу до відсутності жінок у політичному житті країни. Брала участь у діяльності Товариства Жіночої Рівності та Жіночого Гуртка Товариства Народної Школи. Під час Першої світової війни займалася волонтерством у військовому госпіталі, входила до правління Жіночої ліги Галичини та Сілезії у Верховному національному комітеті. Важливим вміннями у її новій місії було володіння іноземними мовами й обізнаність в етикеті. Як дружині президента їй доводилося організовувати різні прийняття і брати участь у офіційних зустрічах, приймати офіційні візити гостей і бувати на дипломатичних салонах. Вона продовжила підтримувати всілякі ініціативи, пов'язані з правами жінок, боролася за надання виборчих прав, визнання гендерної рівності та доступ дівчат до освіти²². Виконувала місію до своєї смерті в 1932 р.

Отже, дружини лідерів держави і в Україні, і в Польщі за часів боротьби за незалежність на початку ХХ ст. були більше заангажовані у справах, пов'язаних із визвольними змаганнями, а також виконували обов'язки, традиційні для Перших Леді. Про свідоме використання інструментів публічної дипломатії можна говорити хіба що в діяльності Марії Грушевської, однак, уже значно пізніше її перебування у статусі дружини Голови Української Центральної Ради.

Інструменти публічної дипломатії у діяльності Першої Леді

Системне застосування інструментів публічної дипломатії у діяльності Першої Леді започаткувала в Україні Олена Зеленська — дружина 6-го Президента України (від 20 травня 2019 р.) Володимира Зеленського. Хоч такі елементи можна зауважити в діяльності Катерини Ющенко й Марини Порошенко. Перші Леді використовували моду як інструмент культурної дипломатії для формування позитивного уявлення про Україну. Надягаючи вишиванки на офіційні прийняття й популяризуючи вироби українських дизайнерів під час закордонних візитів, у яких вони супроводжували своїх чоловіків-Президентів, чи в контактах із дружинами голів інших держав Перші Леді знайомили світ з українською культурою, показували її самобутність та історичні традиції. У цій сфері вони відповідали висновку американських дослідниць Кейт Еріксон та Стефанії Томсон про те, що Перші Леді репрезентують на міжнародній арені національну ідентичність і стають амбасадорами жінок своєї держави²³.

Олена Зеленська від початку своєї місії зосередилася на традиційних обов'язках Першої Леді — гуманітарних та соціальних ініціативах, зокрема, опікування якістю шкільного харчування, допомогою людям з особливими потребами, та церемоніальних функціях, у межах яких продовжила вже закладені традиції популяризації національного вбрання та виробів українських дизайнерів. У вересні 2020 року з її ініціативи Україна долучилася до започаткованої на саміті країн Групи семи 25 серпня 2019 р. міжнародної ініціативи рівних прав і можливостей для всіх «Партнерство Біарриц» і взяла зобов'язання розвивати безбар'єрний публічний простір, дружній до сімей із дітьми та маломобільних груп населення; сприяти навчанню дітей принципів рівності жінок і чоловіків та зменшенню розриву в оплаті праці жінок і чоловіків, запобігати насильству, створювати можливості для чоловіків піклуватися про дітей²⁴.

Окрім того, як напрям своєї діяльності Олена Зеленська обрала культурну дипломатію. В цій сфері вона того ж року ініціювала запровадження глобального проєкту тлумачення українською мовою аудіогідів у музеях світу. Відтак мова стала новим інструментом репрезентації української культури як окремої від російської самостійної живої мови на противагу поширюваним Росією фейкам про штучність української мови. «Світ має відчувати, що українцям потрібна українська», — наголошувала О. Зеленська²⁵. Водночас українці отримали можливість ознайомлення з визначними культурними об'єктами світу рідною мовою. До кінця 2021 року під патронатом Першої Леді України зусиллями закордонних дипломатичних установ і українських громад було здійснено переклад українською мовою аудіогідів у музеях 25 країн світу: Австрії, Азербайджану,

Болгарії, Великої Британії, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Італії, Іспанії, Казахстану, Кенії, Киргизької Республіки, Латвії, Литви, Німеччини, Республіки Північна Македонія, Руанди, США, Туреччини, Чорногорії, Узбекистану, Чехії, Франції, Швеції. Україномовні аудіогіди з'явилися в Колізеї у Римі, у Версалі в Парижі, в галереї «Альбертина» у Відні, у Музеї природознавства в Берліні, в Історико-художньому заповіднику «Гобустан» в Азербайджані, у печерному середньовічному монастирському комплексі «Вардзіа» на півдні Грузії та ін.

У сфері публічної дипломатії ініціативою Першої Леді стала зміна формату дипломатичних контактів із подружжями президентів інших країн. У межах відзначення 30-ліття незалежності України в Києві 23 серпня 2021 р. відбувся саміт перших леді та джентльменів «М'яка сила у новій реальності». До обговорення можливостей «м'якої сили», ролі перших леді та джентльменів у світі та потенційного об'єднання зусиль для спільного реагування на гуманітарні виклики долучились 10 перших леді країн світу та дружина президента Європейської ради. Ініціатива отримала високу оцінку закордонних учасників як «приклад для наслідування»²⁶.

Після військового вторгнення Росії в Україну й початку повномасштабної війни діяльність Першої Леді поповнилася новими напрямками публічної дипломатії. Воєнний напад Росії активізував у світі запит на правдиву інформацію про Україну. Водночас загострилося питання протидії фейкам, продукування яких посилила російська сторона для забезпечення підтримки російським суспільством загарбницьких планів державного керівництва та дискредитації України на міжнародній арені. В цих умовах офіційна дипломатія активізувала традиційні інструменти, натомість інструментарій і коло суб'єктів публічної дипломатії значно розширилися.

Олена Зеленська розпочала широко використовувати інструменти науково-освітньої, цифрової, експертної дипломатії. Її відкриті листи до представників іноземних ЗМІ, перших леді та джентльменів держав світу, до Всесвітньої Ради Церков про розв'язану Росією війну проти мирної України, офіційні зустрічі з лідерами закордонних країн, виступи на різноманітних міжнародних майданчиках, он-лайн контакти з іншими першими леді, численні інтерв'ю орієнтовані не лише на формування позитивного іміджу України як країни героїв, яка протистоїть російській агресії, але й донесення правди про війну, розширення кола країн-партнерів. Особливе значення мав виступ Олени Зеленської перед членами Конгресу США, який засвідчив визнання її американцями представником держави²⁷. Важливим елементом діяльності Першої Леді в цьому сегменті є інтерв'ю світовим онлайн-виданням, зокрема Великої Британії (The

Guardian, The Economist), Італії (Corriere Della Sera), Іспанії (El Pais), Німеччини (Die Zeit, Die Welt), Франції (Le Parisien, Le Monde), Швейцарії (Le Temps). Присутність Першої Леді в міжнародному інформаційному просторі створила додатковий авторитетний для світової громадськості канал відомостей про злочини росіян, про жертви воєнної агресії і руйнівні наслідки воєнних дій, про українських біженців і проблеми дітей війни, про гуманітарні потреби держави й потребу військової допомоги, про героїзм українського народу, який боронить світ від рашизму. Медійна активність Першої Леді є складовою протидії російській пропаганді за кордоном.

Демонстрацією підтримки України й діяльності Першої Леді Олени Зеленської стала участь 23 дружин президентів та глав урядів держав світу, дружини президента Європейської ради та Її Королівської Величності Спадкоємної Принцеси Ліхтенштейну у Другому Саміті перших леді та джентльменів, котрий відбувся в Києві 23 липня 2022 р. попри воєнний стан. Як ключова тема обговорювалися наслідки війни Росії проти України та можливості координації зусиль для ліквідації цих наслідків. У процесі підготовки та проведення Саміту застосовувалися інструменти наукової дипломатії (місце проведення саміту Софія Київська та княжий двір нагадували учасникам про доньку Великого київського князя Ярослава Мудрого Анну Ярославну — королеву Франції та матір французького короля Філіппа I, показуючи неспроможність російського історичного фейку про «російську княжну»); культурної і спортивної дипломатії (участь у саміті взяли діячі культури, спортсмени, науковці, які представляли Україну закордонним учасникам); модної дипломатії (використання Першою Леді й українськими учасницями одягу українських дизайнерів та аксесуарів із колекції ювелірних прикрас «Незалежна», створеної українськими брендами Guzema Fine Jewelry і Gunia Project)²⁸.

29 учасників і учасниць третього Саміту перших леді та джентльменів, який вдруге відбувся під час війни 6 вересня 2023 р., обговорили тему «Ментальне здоров'я: стійкість і крихкість майбутнього»²⁹. Результатом саміту, окрім обміну досвідом на трьох панелях: «Ментальне здоров'я: баланс стійкості та крихкості», «Вплив війни на ментальне здоров'я», «Покоління, яке керуватиме світом за 15 років», стала презентація проєкту міжнародного медичного партнерства, започаткованого під патронатом Саміту перших леді та джентльменів. 25 укладених меморандумів про медичне партнерство між українськими лікарнями й лікарнями Франції, Литви, Латвії, Молдови, Північної Македонії, Польщі, Австрії, Данії, Естонії, Ірландії, Швеції, Іспанії, Канади, Ізраїлю та Нідерландів засвідчили результативність публічної дипломатії Першої Леді України.

Нового значення в умовах війни набули заплановані за мирного часу проєкти культурної дипломатії. Як зазначила О. Зеленська, «Мало хто на

самому початку російського вторгнення думав, що культура на часі. Нагальним завданням було вижити фізично. А потім ми побачили, як ворог руйнує наші музеї, починаючи з музеїв Сковороди та Примаченка. Ми побачили, як росіяни грабують музеї Херсона. І найстрашніше — як убивають тих, хто цю культуру створює. Після цього відповідь на запитання «Чи на часі культура?» однозначна. На часі. Можливо, навіть як ніколи раніше. Культура і є ми»³⁰. Продовження цих проєктів показувало світу стійкість українців, турботу про усвідомлення національної ідентичності дітьми вимушених переселенців.

На поширення інформації про Україну, ознайомлення з її історією, літературою, філософією орієнтований ініційований О. Зеленською проєкт «Українська книжкова полицка», що став відповіддю на інтерес до України у світі. В межах проєкту українські збірки з'явилися в бібліотеках Австрії, Туреччини, Литви, Словаччини, Швеції, Чехії, Франції, Нідерландів, Греції, Латвії, Фінляндії, Йорданії, Хорватії, Лівану, Японії, Бельгії, Албанії, Республіки Корея, Німеччини, Катару, Польщі, Швейцарії, Іспанії, Норвегії, Молдови, Болгарії та Азербайджану. О. Зеленська особисто презентувала «Українські книжкові полицки» в Головній бібліотеці Мазовецького воєводства у Варшаві, Національній бібліотеці Франції у Парижі та Центральній бібліотеці Франкфурта-на-Майні.

З метою психологічної підтримки дітей, які через війну залишили рідні домівки, під патронатом Першої Леді України у співпраці із закордонними партнерами реалізуються інші книжкові проєкти, зокрема «Книжки без кордонів» та “Better Time Stories” («Історії кращого часу»). Патронесами ініційованого компанією Interactive Kids Story (засновник — український підприємець Андрій Шмигельський) і фундацією нідерландської принцеси Лаурентін проєкту “Better Time Stories” стали разом з Оленою Зеленською Перша Леді ФРН Ельке Бюденбендер та Перша Леді Австрії — Доріс Шмідауер³¹. До ініціативи «Книжки без кордонів» долучилися Польща, Норвегія, Швеція, Литва, Ірландія, Німеччина, Болгарія, Латвія, Чехія, Естонія, Словаччина, Велика Британія, Туреччина, Молдова, Нідерланди, Японія, Казахстан, Італія, Фінляндія та Угорщина. Ініціатива “Better Time Stories” реалізується в Німеччині, Австрії, Нідерландах та Бельгії.

На поглиблення співпраці Перших Леді у протидії російській агресії орієнтовано започаткування під час проведення 77-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН формату діалогу Перших Леді в межах Люблінського трикутника³². Перші Леді Польщі й Литви надавали якнайширшу підтримку ініціативам Першої Леді України від початку широкомасштабного вторгнення й чітко артикулювали свою позицію в засобах масової інформації.

Так, джерелом українського життя та інформації про Україну в Литві став Український центр, створений з ініціативи та під патронатом Першої Леді України Олени Зеленської і Першої Леді Литовської Республіки Діани Науседене на базі Педагогічної академії Університету Вітовта Великого. Там відбуваються різноманітні заходи для дорослих і дітей з України, які знайшли тимчасовий прихисток у Литві, проводяться навчальні курси, розмовні клуби (англійська, литовська та українська мови), творчі майстер-класи; працюють спортивні секції, організовано постійне надання психологічної допомоги кваліфікованими фахівцями. До діяльності центру залучені дипломатичні місії, акредитовані в Литві, та європейські культурні інституції³³.

Важливі гуманітарні проєкти реалізує Перша Леді Республіки Польща Агата Корнгаузер-Дуда, опікуючись сферами освіти, медицини, питанням соціальної адаптації людей з інвалідністю та підтримки передчасно народжених дітей і їхніх батьків³⁴. До сфери діяльності Першої Леді Польщі також належить популяризація читання серед громадян. Турботою про польських дітей позначений реалізований під час пандемії коронавірусу проєкт читання Першою Леді уривків книг «Залишайся вдома». Відео-читання публікувалися на інтернет-сторінці Президентського палацу та в соціальних мережах. Від початку президентської каденції Анджея Дуди Перша Леді приділяла увагу дітям громадян України польського походження, дітям, які прибули до Польщі через розпочату Росією 2014 року війну, відвідувала їх у Благодійному Центрі CARITAS у Рибках, приймала у Президентському палаці³⁵.

Як і Олена Зеленська, Агата Корнгаузер-Дуда приділяє багато уваги популяризації польської культури й культурній дипломатії, найчастіше користуючись такими інструментами як організація конкурсів польської мови, модна дипломатія та проведення щорічних передріздвяних зустрічей Першої Леді з дипломатичним корпусом і подружжями глав дипломатичних місій, акредитованих у Республіці Польща. На таких заходах гості знайомляться з польськими різдвяними піснями й колядками у виконанні відомих мистецьких колективів і виконавців³⁶.

У перші дні російського вторгнення в Україну Перша Леді Республіки Польща поширила відеозвернення до світової спільноти, зокрема жіноцтва, із закликом підтримати Україну й розповідати правду про війну. Символом польської підтримки українців, який надалі почав активно використовуватися, стала жовто-блакитна стрічка на одязі Агати Корнгаузер-Дуди. Перша Леді запевнила у своєму зверненні, що Польща потурбується про дітей, яких вигнала війна³⁷. Завдяки її сприянню ініціативі О. Зеленської було налагоджено «конвої життя» для перевезення онкохворих дітей з України через Польщу на лікування в онкологічні лікарні країн Європейського Союзу, Канади та США³⁸.

Уже під час широкомасштабної війни дружина Президента Республіки Польща неодноразово відвідувала Україну, була у Львові, Івано-Франківську, Золочеві, Жовкві, Кам'янці-Подільському. Символічною була участь Першої Леді у відкритті «Польсько-українського дня дитини», що засвідчувала незмінну підтримку України і спільність державних інтересів у турботі про дітей. Під час поїздок взяла участь в інтегрованому занятті для учнів перших класів львівських ліцеїв № 24 і № 10³⁹, відвідала польські суботньо-недільні школи в Золочеві та Жовкві, зустрілась з учителями польської мови, поклала квіти на польських військових похованнях, вшанувала пам'ять українських воїнів⁴⁰. В Івано-Франківську Агата Корнгаузер-Дуда відвідала Центр польської культури та європейського діалогу, зустрілася з учасниками Форуму молодих поляків в Україні, подивилася виставу, що розповідає про історію міста за сценарієм вчительки польської мови Ренати Кленчанська, скерованої на роботу Осередком розвитку польської освіти за кордоном. У Кам'янці-Подільському дружина польського президента разом із представниками влади поклала квіти до Меморіалу пам'яті Героїв АТО, відвідала монастир домініканців і поспілкувалася з переселенцями. «Польща й надалі, у такі важкі для нас часи, підтримуватиме українців, допомагатиме гуманітарною допомогою, прийматиме наших громадян на території своєї держави. Адже Україна зараз захищає весь світ», — наголосила Перша Леді.

У контактах Перших Леді України й Польщі активно використовуються інструменти цифрової дипломатії. Завдяки цим інструментам Олена Зеленська й Агата Корнхаузер-Дуда перебувають у постійному контакті. Під час таких онлайн-зустрічей Перша Леді Польщі проінформувала Олену Зеленську про українців, які тимчасово перебувають у Польщі, про навчання українських дітей у польських школах, стан здоров'я онкохворих дітей, які прибули до Польщі завдяки українсько-польським «конвоям життя», та про новонароджених українців, які з'явилися на світ у польських пологових будинках⁴¹. Олена Зеленська під час відеозустрічі з Агатою Корнгаузер-Дудою подякувала Першій Леді Республіки Польща за повсякчасну й активну допомогу Україні. Багато-сторонні і двосторонні онлайн-зустрічі Олени Зеленської розширюють можливості координації співпраці. Зокрема, у межах діяльності Саміту перших леді і джентльменів у 2022 р. вдалося зібрати 6,4 млн доларів для купівлі 84 автомобілів швидкої допомоги на потреби МОЗ України. Прохання Олени Зеленської до Перших Леді інших держав прихистити українських біженців («Нехай вони тимчасово стануть вашими громадянами») знайшло прихильну відповідь у світі⁴². Через інструменти цифрової дипломатії Перша Леді України знаходить підтримку у вирішенні гуманітарних питань під час війни.

Висновки

Отже, на прикладі діяльності Перших Леді України й Польщі можна стверджувати, що Агата Корнгаузер-Дуда й Олена Зеленська змінили уявлення про роль дружин президентів у розвитку публічної дипломатії як дієвого напряму стратегічних комунікацій держави з метою формування її позитивного іміджу й закріплення брендів у глобальному інформаційному просторі. Попри перші згадки про публічну дипломатію наприкінці XIX ст., апробацію її інструментарію в першій половині XX ст., активне залучення до наукового і професійного використання розпочалося у другій половині XX ст., а в Україні в XXI ст. Елементи публічної дипломатії можна помітити в діяльності дружин перших осіб України й Польщі часу боротьби за державність на початку XX ст. (Марія Грушевська, Олександра Пілсудська, Ольга Петлюра, Міхалина Мосцицька). Вони створили історичне підґрунтя застосування Першими Леді інструментарію публічної дипломатії. Сучасні Перші Леді України й Польщі поспіль із традиційними обов'язками віртуозно опанували інструментарій публічної дипломатії для формування іміджу своєї держави в уявленні суспільств інших країн. Особливого значення набуло використання цього інструментарію з початком війни Росії проти України і фактично всього цивілізованого світу. Своєю діяльністю вони обґрунтували належність Інституту Першої Леді до суб'єктів публічної дипломатії та змінили уявлення про роль дружин президентів у розвитку публічної дипломатії.

¹ O'Connor K., Nye B., Assendelft L. Wives in the White House: The Political Influence of First Ladies. *Presidential Studies Quarterly*. 1996. № 26. С. 835–853.

² Watson R. The Presidents' Wives: Reassessing the Office of First Lady. Lynne Rienner Publishers, 2000. С. 72.

³ URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1041794X.2011.647502> [доступ: 30.03.2023].

⁴ O'Connor K., Nye B., Assendelft L. Wives in the White House: The Political Influence of First Ladies. *Presidential Studies Quarterly*. 1996. № 26. С. 835–853; Mayo E. Party politics: the political impact of the first ladies' social role. *The Social Science Journal*. 2000. № 37. С. 577–590; Gould L. First Lady as Catalyst: Lady Bird Johnson and Highway Beautification in the 1960s. *Environmental History Review*. 1986. № 10. С. 76–92.

⁵ Baik JeeYun (Sophia). Peng Liyuan: China's First Lady in Diplomacy. URL: <https://uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/useruploads/u20150/BestStudentPaper2014.pdf> [доступ: 30.03.2023].

⁶ Strugar T. Eastern Gastrodiplomatic Efforts: Asian Nations as Pioneers in the use of Cuisine in Cultural Diplomacy. URL: https://www.academia.edu/39546056/Eastern_Gastrodiplomatic_Efforts_Asian_Nations_As_Pioneers_In_The_Use_of_Cuisine_In_Cultural_Diplomacy [доступ: 30.03.2023].

⁷ Reynolds C. Diplomatic gastronomy: The convivial nature of the power of prestige, cultural diplomacy and soft power. *Trapido*. 2008. Vol. III–IV. P. 23–32.

⁸ Tiezzi S. Michelle Obama's China Trip. URL: <https://thedi diplomat.com/2014/03/michelle-obamas-china-trip/>

⁹ Калита И. Институт Первой Леди в опыте Восточной Славии. URL: https://www.researchgate.net/publication/309188659_Institut_Pervoj_Ledi_v_opyor_vostvosto_Slavii_The_First_Lady_Institut_in_the_experience_of_the_Eastern_Slavia [доступ: 30.03.2023].

¹⁰ Бондар І. Культурна дипломатія першої леді України. *Вісник СНТ Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2020. Вип. 12. Т. 2. С. 26–31; Її ж. Перші леді Польщі як громадський діяч і «культурний дипломат». Зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції «Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини». За ред. Ю.Т. Темірова. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. Вип. 5. С. 37–41; Її ж. Роль першої леді в конфліктному врегулюванні. *Міжнародні конфлікти у сучасному світі: від регіонального протистояння до глобального суперництва. Матеріали міжнародної наукової конференції*. 2021. С. 27–32; Її ж. Культурна дипломатія першої леді України *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. Вип. 12. Т. 2. С. 26–31.

¹¹ Панькова С. Марія. Затишний світ Михайла Грушевського. *Історична правда*. 2020, 12 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/12/157147/06.01.2023> [доступ: 06.01.2023].

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 59, 60.

¹³ Панькова Світлана. Марія. Затишний світ Михайла Грушевського...

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3543. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 49–49 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 50.

¹⁶ Stepien S. Olga z Bilskich Petlura — w świetle nowych poszukiwań archiwalnych. *Prace Polsko-Ukraińskiej Komisji dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921*. Т. 1. Redaktorzy naczelni — J.J. Bruski, W. Werstiuk, Redaktor odpowiedzialny W. Skalski. Kyiv, 2019. S. 233–255; Ківшар Т. Ольга Петлюра в політичному і культурному русі української еміграції в Європі (20–40-ті роки XX ст.). *Ucraina Magna*. Т. 2: Українська жінка у іншонаціональному середовищі. Побутовий та громадянський вияви. Ред. В. Піскун. Київ 2017. С. 159–189.

¹⁷ Лотоцький О. Вірність великій ідеї: Симон Петлюра як політик і державний муж, 3-є скор. вид., зладив М. Добрянський. Париж; Лондон, 1951. С. 17; Коляда І. Симон Петлюра. Революція. Кохання. Родина. Історико-біографічний нарис до 100-річчя Української революції (1917–1921 рр.). *Історія в рідній школі*. № 11. 2019. С. 30–43.

¹⁸ Kamil Janicki w rozmowie z "Dziennikiem Bałtyckim". URL: ciekawostkihistoryczne.pl [доступ: 06.01.2023].

¹⁹ Piłsudska A. Moja praca społeczna. Wspomnienia. Warszawa: Instytut Prasy i Wydawnictw Novum, 1989. 248 s.

²⁰ Drzewucki J. Aleksandra Piłsudska: sufrażystka, rewolucjonistka, żona Marszałka. URL: <http://blog.polona.pl/2019/12/aleksandra-pilsudska-sufrazystka-rewolucjonistka-zona-marszalka/> [доступ: 26.03.2023].

²¹ Dufrat J. W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928–1939). Kraków–Wrocław, 2013, 454 s.

²² Nowak L. Pierwsze damy II RP: Maria i Michalina Mościcka. Żony Ignacego. URL: <https://kobieta.onet.pl/wiadomosci/pierwsze-damy-ii-rp-maria-i-michalina-moscicka-zony-ignacego-moscickiego/wsggnr2> [доступ: 30.03.2023].

²³ Keith V. Erickson, Stephanie Thomson. First Lady International Diplomacy: Performing Gendered Roles on the World Stage. *Thomson Southern Communication Journal*. 2012. No. 77. S. 243.

²⁴ URL: <https://web.archive.org/web/20200913015428/https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-stala-povnopravnoyu-uchasniceyu-partnerstva-biarric-63521> [доступ: 27.03.2023].

²⁵ URL: <https://www.president.gov.ua/news/kulturna-diplomatiya-z-iniciativi-oleni-zelenskoyi-vzhe-zapu-72309> [доступ: 22.03.2023].

²⁶ Україна має врахувати найкращі світові підходи до реалізації публічної дипломатії — Андрій Сибіга. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-maye-vrahuvati-najkrashi-svitovi-pidhodi-do-realiza-69937> [доступ: 22.03.2023].

²⁷ URL: https://24tv.ua/olena-zelenska-yiyi-diplomaticzna-misiya-sviti-yak-persha-ledi_n2250298 [доступ: 30.03.2023].

²⁸ URL: <https://cntime.cn.ua/yuvelir-pershoyi-ledi-z-chernigova-article/> [доступ: 28.03.2023].

²⁹ URL: <https://kyivsummitflg.gov.ua/> [доступ: 26.09.2023].

³⁰ Перша леді розповіла, як культура допомагає українцям боротися й перемагати. URL: <https://www.president.gov.ua/news/persha-ledi-rozpovila-yak-kultura-dopomagaeye-ukrayincyam-bor-80137> [доступ: 28.03.2023].

³¹ URL: <https://www.president.gov.ua/news/persha-ledi-rozpovila-yak-kultura-dopomagaeye-ukrayincyam-bor-80137> [доступ: 26.03.2023].

³² Перша леді провела низку важливих міжнародних зустрічей на полях 77-ї сесії Генасамблеї ООН. URL: <https://rubryka.com/2022/09/21/persha-ledi-provela-nyzku-vazhlyvyh-mizhnarodnyh-zustrichej-na-polyah-77-yi-sesiiy-genasambleyi-onn/> [доступ: 30.03.2023].

³³ URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayinskij-centr-stvorenij-z-iniciativi-oleni-zelenskoyi-ta-81689> [доступ: 30.03.2023].

³⁴ Podsumowanie aktywności Pierwszej Damy Agaty Kornhauser-Dudy. URL: <https://www.prezydent.pl/pierwsza-dama/aktywnosc/art,438,trzy-lata-aktywnosci-pierwszejdamy-agaty-kornhauser-dudy.html> [доступ: 30.03.2023].

³⁵ URL: <https://web.archive.org/web/20160630111622/http://naszwybir.pl/25607-2/> [доступ: 30.03.2023].

³⁶ Podsumowanie aktywności Pierwszej Damy Agaty Kornhauser-Dudy. URL: <https://www.prezydent.pl/pierwsza-dama/aktywnosc/art,438,trzy-lata-aktywnosci-pierwszejdamy-agaty-kornhauser-dudy.html> [доступ: 30.03.2023].

³⁷ URL: <https://tsn.ua/lady/ato/mi-vsi-hochemo-schob-koshmar-ciyei-viyni-nareshti-zakinchivsyia-persha-ledi-polschi-pidtrimala-ukrayinciv-2007259.html> [доступ: 30.03.2023].

³⁸ URL: <https://adm.dp.gov.ua/news/ponad-400-ukrayinskih-ditej-z-onkologiyeyu-evakujovano-na-likuvannya-za-kordon> [доступ: 30.03.2023].

³⁹ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3565096-persa-ledi-polsi-vidvidala-skolariv-u-lvivskomu-licei.html> [доступ: 30.03.2023].

⁴⁰ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0fpIWe8Vm10> [доступ: 30.03.2023].

⁴¹ Olena Zelenska. Instagram. URL: https://www.instagram.com/olenazelenska_official/ [доступ: 24.09.2023].

⁴² An Open Letter to the First Ladies and Gentlemen of the World. URL: <https://norway.mfa.gov.ua/en/news/open-letter-first-lady-ukraine-olena-zelenska-first-ladies-and-gentlemen-world> [доступ: 26.09.2023].

REFERENCES

1. Baik, J.Y. (Sophia). *Peng Liyuan: China's First Lady in Diplomacy*. <https://uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/useruploads/u20150/BestStudentPaper2014.pdf> [in English].
2. Bondar, I. (2020). Kulturna dyplomatiiia pershoi ledi Ukrainy. *Visnyk SNT Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa*, 12, 2, 26–31 [in Ukrainian].
3. Bondar, I. (2020). Pershi ledi Polshchi yak hromadskyi diiach i kulturnyi diplomat. *Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii Travnëvi studii 2020: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 5, 37–41 [in Ukrainian].
4. Bondar, I. (2021). Rol pershoi ledi v konfliktnomu vrehuliuvanni. *Mizhnarodni konflikty u suchasnomu sviti: vid rehionalnoho protystoiannia do hlobalnoho supernytstva. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 27–32 [in Ukrainian].
5. Drzewucki, Ja. *Aleksandra Pilsudska: sufrażystka, rewolucjonistka, żona Marszałka Aleksandra Pilsudska: sufrażystka, rewolucjonistka, żona Marszałka* <http://blog.polona.pl/2019/12/aleksandra-pilsudska-sufrazystka-rewolucjonistka-zona-marszalka/> [in Polish].
6. Dufurat, J. (2013). *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet (1928–1939)*. Kraków–Wrocław [in Polish].
7. Erickson, K.V., & Thomson, St. (2012). First Lady International Diplomacy: Performing Gendered Roles on the World Stage. *Thomson Southern Communication Journal*, 77, 239–262 [in English].
8. Gould, L. (1986). First Lady as Catalyst: Lady Bird Johnson and Highway Beautification in the 1960s. *Environmental History Review*, 10, 76–92 [in English].
9. Kalita, I. *Ynstytut Pervoi Ledy v opyte Vostochnoi Slavyi*. https://www.researchgate.net/publication/309188659_Institut_Pervoj_Ledi_v_opyop_vostvosto_Slavii_The_First_Lady_Institut_in_the_experience_of_the_Eastern_Slavia [in Russian].
10. Kivshar, T. (2017). Olha Petliura v politychnomu i kulturnomu rusi ukrainskoi emihratsii v Yevropi (20–40-ti roky XX st.). *Ucraina Magna*. (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
11. Koliada, I. (2019). Symon Petliura. Revoliutsiia. Kokhannia. Zodyna. Istoryko-biografichniy narys do 100-richchia Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.). *Istoriia v ridnii shkoli*, 11, 30–43 [in Ukrainian].
12. Lototskyi, O. (1951). *Virnist velykii idei: Symon Petliura yak polityk i derzhavnyi muzh*. Paryzh, London [in Ukrainian].
13. Mayo, E. (2000). Party politics: the political impact of the first ladies' social role. *The Social Science Journal*, 37, 577–590 [in English].
14. Nowak, L. *Pierwsze damy II RP: Maria i Michalina Mościcka. Żony Ignacego Mościckiego*. <https://kobieta.onet.pl/wiadomosci/pierwsze-damy-ii-rp-maria-i-michalina-moscicka-zony-ignacego-moscickiego/wsggnr2> [in Polish].
15. O'Connor, K., Nye, B., & Assendelft, L. (1996). Wives in the White House: The Political Influence of First Ladies. *Presidential Studies Quarterly*, 26, 835–853 [in English].
16. Pankova, S. (2020). Mariia. Zatyshnyi svit Mykhaila Hrushevskoho. *Istorychna pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/12/157147/> [in Ukrainian].
17. Piłsudska, A. (1989). *Moja praca społeczna. Wspomnienia*. Warszawa [in Polish].
18. Reynolds, C. (2008). Diplomatic gastronomy: The convivial nature of the power of prestige, cultural diplomacy and soft power. *Trapido*, 3–4, 23–32 [in English].
19. Stępień, St. (2019). Olga z Bilskich Petlura — w świetle nowych poszukiwań archiwalnych. *Prace Polsko-Ukraińskiej Komisji dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921*. (Vol. 1). Kyiv [in Polish].
20. Watson, R. (2000). The Presidents' Wives: Reassessing the Office of First Lady [in English].

Received: 3.05.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, СПОГАДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

SCHOLARLY SURVEYS, MEMOIRS AND REVIEWS

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.262>

УДК 94(73)(327:093.2)

Тетяна Клиніна

канд. іст. наук, доц.

Національний авіаційний університет

03058, Україна, Київ, просп. Гузара Любомира, 1

Senior Research Fellow

Slavic & Eurasian Studies Department

University of Texas at Austin

78712, USA, TX, 110 Inner Campus Drive Austin

E-mail: tklynina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0334-9852>

ResearcherID Web of Science: U-5858-2018

СЕРІЯ “THE FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES” (FRUS) ЯК ПРИКЛАД ОФІЦІЙНОЇ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Мета статті полягає в розкритті ідеї виникнення та еволюції видання FRUS як золотого стандарту офіційної документальної історії, аналізі основних періодів розвитку збірки, акцентуванні уваги на законодавчому підґрунті видання серії та проблемах розуміння серії FRUS як прикладу прозорості американського уряду. Аналізуючи науковий доробок із теми дослідження, авторка звертає увагу на два аспекти: відсутність інтересу до цієї збірки в українській історіографії та достатньо обмежену зацікавленість серед світової наукової спільноти. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системному підході й відповідних загальнонаукових методах, таких як проблемно-хронологічний і метод інформаційного аналізу. Наукова новизна визначається розкриттям еволюції збірки, її функціональної спрямованості, а також пропонується періодизація розвитку видання.

Висновки: Видання збірки розпочалося в 1861 році й розцінювалося Конгресом не лише як засіб інформування громадськості, але й як інструмент контролю над виконавчою владою. Також не було оприлюднено жодних чітких критеріїв для видання, вилучення матеріалів, хоча загальний консенсус підтримувався щодо того, які матеріали не слід оприлюднювати, а саме ті, «які погано вплинуть на суспільне благо». Видання періоду 1861–1905 років не брали до уваги факт незручності для іноземних урядів, американських дипломатів або президентів США. Наголошується, що видання періоду 1920–1945 років зазнали глибоких змін у меті, виробництві, процедурах оформлення та цільовій аудиторії. Цей період пов'язаний із появою першого офіційного наказу, який передбачав обов'язкову історичну «об'єктивність» і слугував статutom для серії (із незначними змінами) до 1991 року. Вказується, що зміст збірки та швидкість її появи розцінювалися як прямий доказ дотримання урядом США політики прозорості й підзвітності. Як результат, між 1920 і 1945 роками Державний департамент випустив 56 томів, що охоплювали період між 1913 і 1930 роками. Зазначається, що поступово баланс між прозорістю та національною безпекою ставав дедалі складнішим. Серія FRUS була й залишається життєво важливим ресурсом для громадськості, наукової спільноти, політологів, тощо. Після закінчення Другої світової війни Державний департамент переосмислив парадигми прозорості XX століття. З 1950-х до 1980-х років імперативи «холодної війни» вплинули на своєчасність видання, а також на ухвалення рішень щодо розсекречення документів уряду США. З початком «холодної війни» видання серії FRUS відставало в середньому на 15 років; до 1980-х років це відставання подвоїлося приблизно до 30 років. Перед оприлюдненням томи також піддавалися більшій перевірці в уряді США. Частково це було наслідком розширення бюрократичних рамок, частково — наслідком «холодної війни». Видання другої половини XX — початку XXI століття відійшли від функціональної складової XIX століття, й натомість стали засобом певної історичної прозорості. Видання FRUS дозволять проаналізувати не лише еволюцію дипломатичної майстерності США, а й політики відкритості як ключового елемента демократичного розвитку.

Ключові слова: FRUS, Державний департамент, США, прозорість, Державний секретар, зовнішня політика.

Tetiana Klynina

PhD in History, Associate Professor
National Aviation University
1, Lubomyr Huzar Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine
Senior Research Fellow
Slavic & Eurasian Studies Department
University of Texas at Austin
78712, USA, TX, 110 Inner Campus Drive Austin
E-mail: tklynina@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0334-9852>
ResearcherID Web of Science: U-5858-2018

THE FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES (FRUS) SERIES AS AN EXAMPLE OF OFFICIAL DOCUMENTARY HISTORY

The purpose of the article is to reveal the idea of the emergence and evolution of the FRUS publication as the gold standard of official documentary history, to analyze the main periods of the collection's development, focus on the legislative basis for the publication of the series and the problems of understanding the FRUS series as an example of the transparency of the American government. Analyzing the scientific work on the topic of the study, the author draws attention to two aspects: the lack of interest in this collection in the Ukrainian scientific community and the rather limited interest among the world scientific community. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, a systematic approach, and relevant general scientific methods such as problem-chronological and information analysis. The scientific novelty is determined by showing the evolution of the collection, its functional orientation, and the proposed periodization of the publication's development. Conclusions: The publication of the collection began in 1861 and was viewed by Congress not only as a means of informing the public but also as a tool to control the executive branch. No clear criteria for publishing or removing materials were made public, although there was a consensus on which materials should not be published, namely those "that would be detrimental to the public good". The publications of the period 1861–1905 did not take into account the fact of inconvenience to foreign governments, American diplomats, or US presidents. It is emphasized that the publications of the period 1920–1945 underwent profound changes in purpose, production, design procedures, and target audience. This period is associated with the appearance of the first official order that provided for mandatory

historical "objectivity" and served as a charter for the series (with minor changes) until 1991. It is pointed out that the content of the collection and the speed of its appearance were seen as direct evidence of the US government's adherence to the policy of transparency and accountability. As a result, between 1920 and 1945, the State Department released 56 volumes, covering the years between 1913 and 1930. It is noted that gradually the balance between transparency and national security became increasingly difficult. The FRUS series has been and remains a vital resource for the public, academia, political scientists, and others. After the end of World War II, the State Department redefined the transparency paradigms of the 20th century. From the 1950s to the 1980s, the imperatives of the Cold War affected the timeliness of publication, as well as the decision-making process for declassifying U.S. government documents. At the beginning of the Cold War, the FRUS series was 15 years behind on average; by the 1980s, this gap had doubled to about 30 years. The volumes were also subjected to greater scrutiny by the U.S. government before being released. This was partly a result of expanding bureaucratic frameworks and partly a consequence of the Cold War. The publications of the second half of the twentieth and early twenty-first centuries moved away from the functional component of the nineteenth century and instead became a means of a certain historical transparency. The FRUS publications will allow us to analyze not only the evolution of US diplomatic skill but also the policy of openness as a key element of democratic development.

Keywords: FRUS, State Department, USA, transparency, Secretary of State, foreign policy.

Доступ до першоджерела є необхідною умовою для проведення якісного історичного дослідження. Загалом значення офіційної документальної історії як первинного джерела інформації важко переоцінити: вона є фіксатором і ретранслятором розвитку людської думки та подій, а також служить для розуміння політичних, соціальних, культурних, колективних та особистих аспектів у історії. У цьому контексті томи FRUS є унікальними серіями-збірками першоджерел, попит на використання яких зріс із появою Інтернету та запровадженням процесу оцифрування. Полегшення доступу до значної кількості офіційних документів у сфері зовнішніх зносин США призвело до кількісних та якісних змін у світовому науковому доробку. Відбулося «розуміння», часом «переосмислення», інколи «несприйняття» певного зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів Америки щодо тих чи інших країн світового співтовариства. По-суті, серія FRUS стала випробуванням для ревізійністських запитів.

Серія «Зовнішні зносини Сполучених Штатів», більш відома як серія FRUS, являє собою томи з офіційними документальними історичними відомостями про важливі зовнішньополітичні рішення США та дипломатичну діяльність. По-суті, FRUS є офіційною репрезентацією уряду США про те, як він (уряд) бачить розуміння національної зовнішньої політики, її функціональне та змістовне наповнення, регіональну спрямованість та інші виміри, які позначає як вирішальні для здійснення зовнішньополітичної діяльності. Водночас, FRUS є прикладом того, як уряд у зовнішній політиці може бути одночасно відкритим і прихованим, прозорим і структурованим через пропорційність подання, підзвітним громадськості та коригуючим її розуміння, спрямовуючи думку в певну задану документальну площину.

Серія FRUS як дослідницьке питання (research question) привернула увагу американської наукової спільноти лише в 2011 році, коли Державний департамент США анонсував серію заходів, присвячених 150-річчю заснування серії¹. До окресленого періоду увага до збірки була поодиноким і проявлялася у вигляді рецензій щодо джерельного потенціалу чергового випуску², хоча томи збірки (документи) широко використовувалися у світовому науковому доробку³. У 2015 році світ побачило видання “Toward “Thorough, Accurate, and Reliable”⁴, підготовлене Історичним Офісом Державного департаменту США та присвячене історії виникнення серії FRUS. І хоча видання є цінним джерелом із погляду фактологічного матеріалу, варто відзначити його офіційність і відверту популяризацію дій уряду США щодо «відданості відповідальній прозорості та демократичній підзвітності»⁵. З погляду прикладу успішної цифровізації серію FRUS розглядають американські дослідники Келлі Дж. Еванс і Джіні М. Велч⁶, вказуючи на перевагу такого виду доступу до видання та наполягаючи на подальших діях у цій галузі.

Серія, яка випускається Історичним офісом Державного департаменту, була вперше опублікована в 1861 році, в тому ж році, коли було засновано Урядову друкарню, і на сьогодні складає понад 450 окремих томів. Кожен том містить документи із президентських бібліотек, державних департаментів і комітетів оборони, Ради національної безпеки, Центрального розвідувального управління, Агентства міжнародного розвитку та інших агенцій закордонних справ, а також приватні документи осіб, які беруть участь у формуванні зовнішньої політики США⁷. Загалом редакційна колегія здійснює відбір документації, яка висвітлює формування політики й основні аспекти та наслідки її виконання. Однак чи дійсно серія FRUS є «ретельним, точним та надійним звітом», як про це зазначається в кожному томі у вступі? Наскільки такі базові для американського суспільства поняття та цінності як «безпека», «прозорість» та

«право людини на інформацію» змогли поєднатися і втілитися при формуванні збірки? Що лежить в основі редакційної методології відбору документації для опублікування? Пошук відповідей на ці питання стане основною метою та змістом заявленої статті.

(Не)мають право знати?

Пошук балансу між правом громадськості на доступ до інформації та правомірною потребою держави в забезпеченні захисту певної інформації є чи не найбільш спірним питанням у суспільно-політичній взаємодії держави та громадськості. Ба більше, «інформація та право на неї», «безпека», «прозорість» та «підзвітність» мають принципове значення для демократичної системи, сприяючи залученню громадськості до участі в суспільно-політичному житті країни.

Із самого початку республіки виконавча влада в особі президента США залишила за собою право приховувати/обмежувати оприлюднення інформації, належно обґрунтувавши це⁸. Багато в чому ця динаміка змінилася з кінця XVIII століття, однак баланс між правом громадськості знати та відповідальністю уряду захищати національні інтереси залишався фундаментальним питанням. Поступово Конгрес оголосив певні зобов'язання щодо необхідності отримувати від виконавчої влади звіти щодо внутрішніх питань. Це було нововведенням для Державного департаменту, який раніше ніколи цього не робив. Президенту в цьому разі пощастило більше, оскільки в 1790 році Конгрес оголосив принцип, згідно з яким президент може не повідомляти відомості про певні видатки, пов'язані із зовнішньою політикою. До 1800 року ця процедура запитів Конгресу на інформацію з урахуванням «застережень» стала установленою практикою. Палата або Сенат запитували документи, що стосувалися конкретних питань зовнішньої політики, коли вони вважали це за потрібне. Ці запити зазвичай передавалися виконавчій владі шляхом включення формулювань про те, що можуть бути зроблені винятки, якщо президент вважає за необхідне приховати інформацію «в інтересах суспільства», або з огляду на «суспільне благо», або коли вимагається «громадська безпека»⁹. Цей базовий підхід до обміну інформацією про питання зовнішньої політики, незважаючи на суттєві зміни у формі, продовжує діяти й сьогодні. Варто звернути увагу на те, що з самого початку всі політичні сторони усвідомлювали «різність» уявлень щодо того, а чим власне є поняття «суспільне благо», і як саме його виміряти, і відповідно до цього, розуміючи підводні каміння, законодавча гілка влади дотримувалася принципу, що редагування та приховування інформації є відповідними виконавчими функціями. Отже, виконавча влада зберегла за собою ініціативу у визначенні того, що становить «суспільний інтерес»

або «національну безпеку», з метою окреслення відповідальної прозорості уряду США.

Звертаючи увагу на параметри відкритості на початку ХХ століття, важливо зазначити, що кількість документів, які підлягали оприлюдненню, була набагато меншою, аніж сьогодні. Багато типів офіційних документів, які зараз вважаються важливими для реконструкції процесу розробки політики, тоді не існували. Велика бюрократія та кількість посад сучасної епохи створюють величезну кількість типів записів, які розкривають внутрішні процеси ухвалення рішень. Це можуть бути й меморандуми про розмови, й документи про міжвідомчі координаційні зусилля, й записи міжвідомчих робочих груп, і детальні звіти про міжнародні переговори. І цей список не є вичерпним. До того ж варто розуміти обмеженість уявлення щодо поняття «офіційного державного документа». Чиновники, залишаючи державну службу, зберігали свої «особисті» записи, що включало листування, яке вважалося «приватним», щоденники, блокноти та інші документи, які могли би розповісти багато про внутрішню роботу уряду. До 1930-х років співробітники Державного департаменту, яким було доручено відбирати та передавати документацію до Конгресу, не мали повноважень переглядати ці записи. Очікування відкритості тієї епохи також були зумовлені по суті неврегульованим режимом конфіденційності. На відміну від сьогодення, жодні закони не забороняли чиновникам виконавчої влади ділитися інформацією із законодавцями, пресою, приватними громадянами чи навіть іноземцями. Все це відбувалося в розумінні права людини на обґрунтовані судження про поведінку своїх державних службовців. І президент, і Конгрес припускали, що президент повинен ділитися документами щодо закордонних справ або добровільно, або на прохання, і що більше цієї інформації буде доступно американському народу, то краще буде забезпечена громадська дискусія. Однак згодом стало зрозуміло, що невивіркове оприлюднення інформації може завдати шкоди національним інтересам¹⁰.

Співробітники Конгресу та виконавчої гілки влади розробили процеси для виявлення, вибору, упорядкування, копіювання, редагування та індексування записів. По-суті, було створено те, що сьогодні ми називаємо «розсекречуванням» колись таємних документів. Варто звернути увагу й на інший аспект впливу серії FRU» як важливий елемент у системі стримувань і противаг федеральному уряду: виконавча влада здійснювала зовнішню політику, але законодавча влада залишала за собою право контролювати цю політику через ці запити на документацію.

Перші томи FRUS містили цілі рядки зірочок (*), що вказували на наявність вирізаного матеріалу. У такий спосіб підтримувалося одночасне виконання функції зв'язків із громадськістю та функції національної

безпеки. Оскільки томи були надруковані до появи законів, які регламентували спосіб інформування громадськості щодо вирізаного матеріалу, залишається тільки здогадуватися, якій саме матеріал (питання національної чи особистої безпеки/вигоди) був прихований під знаком «*».

Загалом члени Конгресу розуміли цінність FRUS для мобілізації внутрішньої підтримки, сприяння публічній дипломатії та інформування власних обговорень, а тому виступали за підтримку швидкого, широкомасштабного оприлюднення значної дипломатичної кореспонденції. По суті, FRUS стала комунікаційною платформою уряду США. Державний департамент взяв на себе відповідальність, яку він виконує й сьогодні: регулярно розповсюджувати документацію з питань зовнішньої політики згідно з узгодженою організаційною схемою. Видання FRUS виконували функцію публічної дипломатії, вказуючи, що саме американський уряд дозволяв американському громадянину та іноземному спостерігачу знати про свою політику.

Протягом XX століття напруга між прагненням до прозорості та відповідальності ставала дедалі динамічнішою. Конгрес і американська громадськість мали переконання, що президент і Державний секретар мають ділитися якомога більшою інформацією. На початку XX століття публікація FRUS стало частиною взаємодії між виконавчою та законодавчою владою, відомчих операцій, дипломатичних розрахунків, публічного громадського дискурсу, і більшість американців вірили в цю негайну форму відкритості. Однак практика вирізання матеріалів набула поширення. Найчастіше вирізані матеріали мали характер підбурювання, або критикували Департамент чи урядовців США, або розкривали конфіденційні іноземні джерела¹¹. Ба більше, замість того, щоби використовувати чітко визначені критерії, деякі співробітники Державного департаменту (зазвичай це були другі помічники Державного секретаря) вирізали матеріал так, як вони вважали за доцільне, виходячи зі свого розуміння теми та контексту¹². До того ж документи, позначені як «особисті» або «приватні», зазвичай, не з'являлися у збірниках FRUS. Їхня відсутність, схоже, означала джентльменську угоду в Департаменті про те, що трансляція такого листування не відповідає суспільним інтересам¹³. Занепокоєння викликало й відставання публікацій звітів про зовнішню політику від поточних подій у наступні десятиліття. Через це сторони, зацікавлені у виданні FRUS, намагалися переосмислити цінності, втілені в серії. Деякі урядовці наполягали, що серія FRUS ділиться надто великою кількістю інформації, надто рано і з багатьма людьми. Вони відкрито не виступали проти прозорості у принципі, але хотіли значно зменшити її масштаб та істотно відкласти відкриття інформації.

Наприкінці XX століття напруга, яка вирувала навколо політики прозорості уряду США, досягла свого апогею. У прямому сенсі це стосу-

валося й видання серії FRUS. Своєчасність видання збірки у XIX столітті та 20–30-річне запізнення видання серії у XX столітті ставили під сумнів відданість уряду США політиці відкритості. Звісно, не варто не брати до уваги міжнародні та внутрішньо-бюрократичні реалії, які, по-суті, сповільнювали зміни процесу прозорості уряду США. Протягом 40–70-тих років XX століття вплив Державного департаменту на закордонні справи, а отже і його контроль над публікацією документів, пов'язаних із зовнішньою політикою, зменшився. Тривалі затримки, які досягли 20-річного терміну на середину XX століття, створювали враження, що уряд приховує інформацію, що є явною загрозою для довіри, яка лежить в основі підтримки демократичних інститутів. Президент Дж. Кеннеді наказав видавати публікації через 15 років після певного року подій, а Р. Ніксон розпорядився розробити графік виробництва на 20 років. Лише в 1985 році, ближче до кінця «холодної війни», президент Р. Рейган приєднався до 30-річного розкладу. Для чиновників уряду США імперативи національної безпеки часів «холодної війни» вимагали саме такого тимчасового зсуву. Вони надавали перевагу стриманню комуністичного впливу та радянської влади, а не збереженню традиційного рівня прозорості в уряді¹⁴. Водночас відбулося зростання й до цього складного бюрократичного механізму у сфері управління зовнішньою політикою США; дедалі більше державних установ почали брати на себе обов'язки архітекторів зовнішньої політики США. Крім того участь США у глобальних міжнародних справах розширювалася, ставала дедалі більше багатосторонньою, й американські політики підмінили поняття «відкритості» поняттям «важливості підтримки» хороших відносин з іншими урядами¹⁵. Говорячи про сучасний стан випуску томів FRUS, варто наголосити на їх своєчасності (але з урахуванням визначеної затримки), мінімальній відредагованості та значною мірою вичерпності в порівнянні з XX століттям.

Законодавче підґрунтя видання FRUS

Офіційні правила, що кодифікують конкретні стандарти для відбору та редагування документів для серії FRUS, були вперше оприлюднені державним секретарем Френком Б. Келлогом 26 березня 1925 року. Ці правила, з незначними змінами, були законодавчим підґрунтям серії до 1991 року.

У 1925 році Тайлер Деннет, історик та голова відділу публікацій Державного департаменту США¹⁶, направив тодішньому Державному секретарю США Френку Келлогу меморандум, пізніше відомий як Виконавчий наказ від 26 березня 1925 року (the Departmental Order of March 26, 1925), в якому пропонував узгодити та оприлюднити принципи видання

серії FRUS, підтримуючи в такий спосіб проведення «відкритої дипломатії»¹⁷. Були запропоновані два нововведення — публікувати рішення Державного Департаменту, які становлять інтерес для студентства, а також друкувати важливі переговорні документи. Це мало значно підвищити цінність серії FRUS як джерела американської історії, а також сприяти підтримці «розумної» громадської думки¹⁸. Врешті-решт, після тривалих дебатів із чиновниками Державного Департаменту, 26 березня 1925 року Державний секретар США Френк Келлог підписав документ під назвою «Принципи щодо редагування FRUS». Відповідно до виконавчого наказу передбачалися наступні нововведення: «редагування FRUS» визнавалося важливою частиною обов'язків Державного департаменту США; по закінченні кожного року керівнику відділу публікацій доручалася підготовка кореспонденції, яка стосувалася всіх основних стратегій і рішень Департаменту у сфері зовнішніх відносин; заборонялися будь-які зміни в тексті, видалення без зазначення місця в тексті, де зроблено ці видалення, пропуски фактів, які мали велике значення для ухвалення рішення, нічого не можна було пропускати з метою приховування або замовчування того, що дехто може вважати недоліком політики; наголошувалося на необхідності отримання дозволу на публікацію від іноземного уряду, якщо документ такого рівня був частиною дипломатичного листування США»¹⁹. З першого погляду може здатися, що вказаний виконавчий наказ відповідав принципам «прозорості, інформативності, відкритості тощо». Водночас варто звернути увагу на деякі «обмеження та застереження», які визначалися як правомірні. Зокрема, рекомендувалося уникати непотрібних деталей, упускати питання, які могли би нашкодити певним переговорам/діям, які відбувалися в час видання збірники, вирізати образливі коментарі тощо. Все це пропонувалося робити з метою «збереження довіри до Державного департаменту, яку він мав від інших урядів та певних осіб»²⁰.

Новий статут для підготовки видання був створений Публічним законом 102-138, Законом про дозвіл на зовнішні відносини, 1992 і 1993 фінансові роки, який був підписаний президентом Джорджем Бушем 28 жовтня 1991 року²¹.

Новий закон зазначав, що видання серії FRUS має бути «повним, точним і надійним документальним записом основних зовнішньополітичних рішень Сполучених Штатів і значної дипломатичної діяльності Сполучених Штатів; публікація повинна включати всі записи, необхідні для забезпечення вичерпної документації основних зовнішньополітичних рішень і дій Уряду Сполучених Штатів, включаючи факти, які сприяли формуванню політики, і записи, що містять підтримку та альтернативні погляди на остаточно ухвалену політичну позицію»²². Наголошувалося на

забороні змін або видалення записів без відповідних пояснень у тексті з метою приховання дефектів політики. Державний секретар мав гарантувати, що серія FRUS буде опублікована не пізніше, аніж через 30 років після зареєстрованих подій²³. Відповідальність за підготовку серії покладалася на історика Державного департаменту США, також він був відповідальним за вибір записів, які включалися до томів. Загалом створювався певний ієрархічний бюрократичний механізм підготовки видання. Секція 403 Публічного закону 102-138 надає повний алгоритм щодо процедури ідентифікації записів для включення у видання FRUS.

Не можна не згадати й виконавчий наказ № 12 958 «Засекречена інформація про національну безпеку»²⁴, який був виданий президентом Б. Клінтоном 17 квітня 1995 року та замінив виконавчий наказ № 12356 від 1982 року. Відповідно до стандартів, вміщених у наказі № 12 958, відділ інформаційного реагування Управління програм і послуг Адміністративного бюро Державного департаменту проводить для Державного департаменту перевірку розсекречення документів. Основним принципом перевірки розсекречення є оприлюднення всієї інформації із дотриманням лише поточних вимог національної безпеки, закріплених у законодавстві та нормативних актах.

Історія виникнення серії FRUS

У 1861 році (році початку Громадянської війни в США) світ побачив перший том серії FRUS. Вперше документи на різні теми з усього світу були представлені під однією обкладинкою, а не публікувалися окремо.

У липні 1861 року Конгрес надіслав три резолюції до президента США із проханням надати документацію, що, своєю чергою, спонукало до публікації першого тому FRUS. Усі три резолюції, направлені від представників демократичної та республіканської партій, вимагали ознайомлення з дипломатичною кореспонденцією, і всі три покладалися на рішення президента про те, чи відповідатиме оприлюднення документації суспільним інтересам²⁵. Протягом наступних кількох місяців Державний Департамент підготував те, що стало пізніше відомим як перший том FRUS. А. Лінкольн надіслав своє повідомлення (яке містило заяву про «звичайні застереження») і записку до Палати представників, у якій йшлося про те, що він виконує вимогу резолюції від 13 липня 1861 року. Листування було передано до Конгресу, започаткувавши серію FRUS²⁶. Перший том складався з послання президента США, документів та звітів, що стосувалися закордонних справ, загальним обсягом 835 сторінок²⁷. Публікація тому викликала неоднозначну реакцію від урядів інших країн. Деякі надсилали листи обурення через опублікування матеріалів без отримання погодження на це, інші — підтримували курс Штатів у їх боротьби

з конфедератами. Очікувано, що реакція американської преси загалом була позитивною, на шпальтах газет друкувалися витримки з документів і наголошувалося на «сприятливому стані відносин з іноземними державами»²⁸. Одне із центральних місць у томі займало питання рабства, яке розцінювалося як одна з найголовніших причин Громадянської війни в США. Говорячи про джерельний потенціал саме цього видання, варто розуміти, що він включав зовнішню документацію, пов'язану з початковим етапом Громадянської війни. У такий спосіб адміністрація А. Лінкольна хотіла, щоб американська громадськість знала про її зусилля в зовнішніх зносинах протягом перших місяців конфлікту. І, можна стверджувати, що мета була досягнута.

Позитивні відгуки про перший том рішуче підтримали продовження публікації. Окрім попиту на додаткові примірники, зростала й кількість опублікованої кореспонденції, яка вже не вміщувалася в один том. Поступово публікація документів зовнішньої політики розширилася до декількох томів на один фінансовий рік. Щоправда, у 1864 році кілька членів Конгресу, стурбовані фінансовими витратами, поставили під сумнів необхідність друкувати велику кількість примірників щороку.

Прийнято вважати, що серія FRUS включає документи, які є відображенням міжнародних подій періоду 1860–1996 років, в дійсності ми спостерігаємо певні кореляції: видання 1861–1863 та 1865 років мають назву «Послання Президента США до обох палат Конгресу на відкритті сесії Конгресу»²⁹ (номер Конгресу в кожному виданні змінювався відповідно до року послання) і суттєво відрізняються від наступних збірників серії FRUS за кількістю документів, інформаційним наповненням, структурою, методологією відбору тощо. Україна, як поневолена складова частина тогочасної Російської імперії, не згадується у вказаних виданнях [загалом, «Україна» як назва країни згадується на сторінках FRUS 981 разів, відповідно до підрахунку на сторінках електронного видання серії FRUS. — *Авт.*], переважно активне згадування припадає на 1918–1920, 1941–1948 та 1977–1991 роки. Щоправда немає згадки і про Російську імперію як існуюче державне утворення. Укладачі збірки використовують слово "Russia", уникаючи згадування про імперію. Саме ж слово «імперія» англійською мовою з'являється лише один раз із маленької літери, в порівняльному контексті: «Росія, як і Сполучені Штати Америки, є імперією, що вдосконалюється та розширюється»³⁰. Видання 60–70 років XIX століття (наприклад, видання 1864–1865, 1872, 1877 тощо) виходили під назвою «Документи, що стосуються закордонних справ, супроводжують щорічне послання президента до першої/другої сесії Конгресу»³¹ (номер Конгресу в кожному виданні змінювався відповідно до року послання). Кожного року в період з 1865 по 1900 роки великим накладом

виходили збірки «Виконавчі документи, надруковані за розпорядженням Палати представників»³² та «Показчик виконавчих документів Палати представників»³³. Всі вищеозначені видання були окремими виданнями, хоча і входили до серії FRUS. У 1894 році у світ вийшов перший том FRUS, у тому форматі, який є звичним для сьогоденного дослідника, а з 1931 року FRUS видається на постійній основі. Як зазначає Келлі Дж. Еванс, «до появи Інтернету старі томи FRUS зберігалися лише у великих та дослідницьких бібліотеках, які мали можливість збирати і зберігати таку велику колекцію. Однак у 2001 році Університет Віконсина створив оцифровану версію цієї серії як частину своєї великої серії «Цифрові колекції»³⁴.

Варто наголосити, що серія FRUS не була якимось кардинально новим явищем у сфері репрезентації зовнішньої політики США. Задовго до появи FRUS було втілено декілька спроб публікації документів зовнішньої політики США: «The U.S. Serial Set» (видавалося з 1817 року) та «American State Papers» (видання охопило період із 1789 по 1828 роки)³⁵. У такий спосіб американський уряд, профінансувавши ці публікації, демонстрував прихильність щодо політики відкритості.

Протягом першого десятиліття XX століття серія FRUS зарекомендувала себе як надійне першоджерело зовнішньої політики Сполучених Штатів. Ці записи складалися в основному з листування, тому їх можна вважати максимально повними, беручи до уваги дуже невелику кількість документів, відредагованих частково або повністю відповідно до стандартів XIX століття, а також враховуючи, що президентські записи, такі як протоколи кабінету міністрів, залишалися закритими, і сучасники не вважали «особисті» документи, такі як щоденники та приватні листи, офіційними державними записами³⁶. Офіційно за публікацію томів FRUS відповідав Державний секретар США, однак здебільшого другий помічник Державного секретаря редагував повідомлення для FRUS.

У 1902–1905 роках, уникаючи попередніх затримок, видання виходили вчасно. Однак із 1906 року значні затримки публікації стали фундаментальною проблемою, і видання ніколи більше не з'являлися протягом року після висвітлення подій. Історики пов'язують це з відсутністю фінансування на публікацію збірки, але водночас звертають увагу і на бажання Конгресу контролювати витрати на друк. До середини 1930-х років 15-річна затримка стала нормативним очікуванням. До середини 1950-х років відставання зросло майже до 20 років.

Протягом 1930-х і 1940-х років науковці та вчені були основними безпосередніми споживачами збірки, які були незадоволені мізерним висвітленням процесу ухвалення рішень у Вашингтоні³⁷. Зростання відставання публікацій означало, що видання FRUS втратило значну частину

своїєї цінності для Конгресу та інших урядовців, які хотіли мобілізувати громадську підтримку (або опозицію) до поточної політики. До кінця Другої світової війни серія «Міжнародні відносини» перетворилася на інструмент відповідальної історичної прозорості. Томи FRUS періоду «холодної війни» стали тим, про що писав у своєму листі президент США Г. Трумен до президента Американської історичної асоціації, а саме: «потужною зброєю», оскільки «американські історики можуть зробити свій внесок...допомагаючи уряду фіксувати та тлумачити політику, якої дотримується наша нація, щоби забезпечити мир і свободу у світі»³⁸. «Холодна війна» породила ключові зміни в серії: розширення її бюрократичних рамок, обмеження її розміру відносно загального архівного запису й подовження розриву між подіями та їхньою документацією в «FRUS».

На початку XXI століття Організація Американських Істориків розпочала систематичний перегляд викладання історії США. Зокрема, організація наголошувала на необхідності ґрунтувати дослідження історії США не беззаперечних фактах і з більшою серйозністю вивчати сприйняття США та її історії за кордоном³⁹. Ці зміни безпосередньо вплинули й на серію FRUS, що призвело до зміни підходів щодо формування томів: на порядку денному постав показ зовнішньої політики США в контексті інтелектуального та культурного середовища. Як наслідок, у 2003 році світ побачив том FRUS під назвою «Основи зовнішньої політики, 1969–1972 роки». Це був не просто черговий том серії FRUS, а, як зазначали його укладачі, «перший у серії, який документує один аспект культурного підходу: інтелектуальні припущення, які лідери зовнішньополітичних відомств США використовували, щоб осмислити світ і сформувати політику»⁴⁰. По-суті, редакційна колегія, аби просто присвятити випуск документуванню зовнішньополітичних рішень, зосередилася на дослідженні колективного способу мислення адміністрації президента Річарда Ніксона з питань зовнішньої політики. Наступні випуски так само були присвячені пошуку еволюції зовнішньої політики США, і така тенденція зберігається й до сьогодення.

Висновки

Серія FRUS є незамінним ресурсом для всіх, хто хоче зрозуміти формування зовнішньої політики США та інший широкий спектр суміжних тем, таких як: міжнародні відносини, стратегічне планування, антикризове управління, економічні питання, розвідка та ухвалення рішень, транснаціональний і культурний розвиток тощо. Відповідно до мандата Конгресу США у випуску використовується безліч джерел, що дозволяють «ретельно, точно та надійно» відобразити, як вищі посадові особи,

уряди США ухвалювали рішення з широкого кола історичних питань зовнішньої політики, національної безпеки та інших глобальних проблем. Ініційоване в 1861 році як неофіційний щорічний звіт Державного секретаря видання стало більш науково спрямованим після 1925 року та отримало мандат від Конгресу в 1991 році, еволюціонувавши від суто формально-довідкової функції до важливої функції зв'язків із громадськістю, а також інформаційно-аналітичної на додаток до задоволення вимог академічної спільноти. Останні томи, опубліковані протягом останніх трьох десятиліть, дедалі більше містять розсекречені записи від усіх агенцій, які беруть участь у забезпеченні зовнішньої політики США. Видання демонструє достатній рівень відкритості та прозорості як фундаментальних елементів демократичного врядування. Звісно, публікації томів FRUS щороку викликали певні суперечки, але це найімовірніше свідчило про вірний шлях розвитку американської системи. Водночас, існували певні обмеження, редактори піддавали цензурі матеріали, які, на їхню думку, завдавали би шкоди національній безпеці, перешкоджали би військовим зусиллям, розкривали би джерела та методи збору інформації або порушували би принципи конфіденційності.

Серія FRUS заслужено має визнання світового золотого стандарту в офіційній документальній історії. Це найтриваліша програма публічної дипломатії у історії США, а також найбільша та найпродуктивніша програма документальної історії у світі. Окрім інформування Конгресу та американської громадськості щодо справ у зовнішніх зносинах, видання FRUS висували тлумачення міжнародного права (в тому вигляді, як це бачили США), виконували дипломатичну та консульську функції.

Можна стверджувати, що серія FRUS впоралася із завданням щодо «підтримки розумної громадської думки», на якій так вміло наполягав Френк Келлог, 45-й Державний секретар США за часів президента Келвіна Куліджа. За інформаційним наповненням та еволюцією серії FRUS можна дослідити трансформацію державних установ США, зміну концепції національної безпеки та прозорості, а також роль, яку Сполучені Штати відіграють у світі. За роки існування серії FRUS можна виділити 4 основні трансформаційні етапи: перший період пов'язаний із самим моментом заснування FRUS, що було, по-суті, відходом від традиційної публікації документів, яка існувала на кінець XIX століття, цей період супроводжувався дотриманням термінів публікації документів, що знаходило своє відображення в появі кожного нового тому наступного року; другий етап, який припадав на період після 1920-х років, був зосереджений на зміні пріоритетів, і томи FRUS замість фокусування на дипломатичних відносинах, почали наголошувати на політиці та процесах ухвалення рішень, що призвело до кардинальної зміни документаційної складової серії FRUS; третя зміна відбулася між 1950-ми та 1991 роками,

тобто в період появи Агентства національної безпеки до запровадження мандату Конгресом США, надавши міжвідомчий доступ до компіляції даних про зовнішні зносини, що суттєво розширило аудиторію збірки, перетворивши її на свого роду звітування про поточну діяльність; і четвертий етап пов'язаний із періодом від 1991 року до сьогодення, який, по-суті, перетворив серію на так зване «історичне підприємство», яке використовується широким колом державних і приватних академічних та медіа-споживачів, у паперовому та оцифрованому форматі, хоч і з 30–35 — річною затримкою у виданні. Кожна з цих трансформацій дає можливість розглянути, як історично обговорювалися суперечності між базовими для американського суспільства принципами безпеки та прозорістю, і як уряд США намагався збалансувати ці імперативи безпеки зі своєю відданістю прозорості та демократичній підзвітності. Водночас, незважаючи на суттєві позитивні зміни, які принесла серія FRUS до спадщини офіційної документальної історії, збірка не позбавлена недоліків: недостатність чіткої змістовної структури в кожному збірнику, неоднорідність тематичних розділів, відсутність сталих та чітких принципів відбору документів, наявність суб'єктивних та бюрократичних чинників, відбір матеріалу з метою популяризації обраного зовнішньополітичного курсу США в певний історичний момент, із акцентом на «правильності» обраного курсу, що свідчить про пріоритетність держави та її представників перед громадськістю.

¹ BRIEFS. *PS: Political Science and Politics*. 2011. No. 44 (2). P.468–469. URL: <http://www.jstor.org/stable/41319945>

² Ismail, Noorilham, Mohd Kasturi Nor Abd Aziz, and Ahmad Hifzurrahman Ridzuan. "The John F. Kennedy Administration and the Formation of the Federation of Malaysia 1961–1963: A Review of Foreign Relations of the United States (FRUS)". AIP Conference Proceedings. Vol. 2544. Melville: American Institute of Physics, 2023; Charles Seymour review of Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918 Supplements in American Historical Review (April 1934). P. 550–551.

³ Jones, Matthew, and Paul McGarr. "“Real Substance, Not Just Symbolism”? The CIA and the Representation of Covert Operations in the Foreign Relations of the United States Series". *Intelligence Studies in Britain and the US*. United Kingdom: Edinburgh University Press, 2013. P. 65–89. URL: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/utxa/detail.action?docID=1173638>

⁴ William B. McAllister ed al. *Toward “Thorough, Accurate, and Reliable”: A History of the Foreign Relations of the United States Series*. U.S. Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs, 2015.

⁵ Ibid.

⁶ Evans K.J., Welch J.M. Official Eyes on History: Digital Access to “Foreign Relations of the United States.” *The History Teacher*. 2015. No. 48 (3). P. 508. URL: <http://www.jstor.org/stable/24810526>

⁷ About the Foreign Relations of the United States Series. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/about-frus>

⁸ “Executive Power and the Control of Information: Practice Under the Framers”, *Duke Law Journal* 77. No. 1 (March 1977). P. 12.

⁹ William B. McAllister ed al. Toward “Thorough, Accurate, and Reliable”: A History of the Foreign Relations of the United States Series. U.S. Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs, 2015. P. 5.

¹⁰ Mart S.N., Ginsburg, T. [Dis-] informing the people’s discretion: judicial deference under the national security exemption of the freedom of information act. *Administrative Law Review*, 2014. 66 (4). P. 735. URL: <http://www.jstor.org/stable/24475550>

¹¹ William B. McAllister ed al. Toward “Thorough, Accurate, and Reliable”: A History of the Foreign Relations of the United States Series. U.S. Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs, 2015. P. 17.

¹² Ibid. P. 19.

¹³ “Captions and Handling Instructions” Department of State, Foreign Affairs Handbook, 5 FAH-2 H-440. URL: <http://www.state.gov/documents/organization/89284.pdf>

¹⁴ Michael J. Hogan. A Cross of Iron: Harry S. Truman and the Origins of the National Security State, 1945–1954 University Press, 1998. P. 165.

¹⁵ William B. McAllister ed al. Toward “Thorough, Accurate, and Reliable”: A History of the Foreign Relations of the United States Series. U.S. Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs, 2015. P. 67.

¹⁶ Tyler Dennett Collection Relating to John Hay (A Finding Aid to the Collection in the Library of Congress). URL: https://findingaids.loc.gov/exist_collections/ead3pdf/mss/2007/ms007069.pdf

¹⁷ “Principles to Guide the Editing of ‘Foreign Relations’”, attachment to Tyler Dennett memorandum to Secretary of State, March 26, 1925, Folder “55D606 OSS/PB-1,” Box 35, Miscellaneous Office Files, 1910–1944, RG 59, Archives II, p. 1 and Dennett memorandum to Secretary of State, p. 1.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ PUBLIC LAW 102-138-OCT. 28, 1991. URL: <https://www.congress.gov/102/statute/STATUTE-105/STATUTE-105-Pg647.pdf>

²² Ibid. Sec. 401.

²³ Ibid. Sec. 403.

²⁴ Executive Order 12,958--Classified National Security Information. URL: <https://www.justice.gov/oip/blog/foia-update-executive-order-12958-classified-national-security-information>

²⁵ William B. McAllister ed al. Toward “Thorough, Accurate, and Reliable”: A History of the Foreign Relations of the United States Series. U.S. Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs, 2015. P. 179.

²⁶ Ibid. P. 185.

²⁷ Message of the President of the United States to the two houses of Congress, at the commencement of the second session of the thirty-seventh congress Volume I 1861. URL: <https://search.library.wisc.edu/digital/A3V6B36KRR37BV87>

²⁸ William B. McAllister ed al. Toward “Thorough, Accurate, and Reliable”: A History of the Foreign Relations of the United States Series. U.S. Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs, 2015. P. 203.

²⁹ Message of the President of the United States to the two houses of Congress, at the commencement of the second session of the thirty-seventh congress. Volume I 1861. URL: <https://digital.library.wisc.edu/1711.dl/3V6B36KRR37BV87>

³⁰ Ibid. URL: <https://search.library.wisc.edu/digital/A3V6B36KRR37BV87/pages/A5IFKHE2VSZY5E87>

³¹ Papers relating to foreign affairs, accompanying the annual message of the president to the second session thirty-eighth congress. Part I 1864. URL: <https://search.library.wisc.edu/digital/A3TF4CIJXB5D4T8G>

³² Executive documents printed by order of the House of Representatives, during the first session of the thirty-ninth Congress, 1865–'66. Part 2 1865/1866. URL: <https://search.library.wisc.edu/digital/AI2HVOU2QKJXOG8M>

³³ Index to the executive documents of the House of Representatives for the second session of the forty-fifth Congress, 1877–'78. Volume I 1877/1878. URL: <https://search.library.wisc.edu/digital/A3RF4AUZPRYRJ38O>

³⁴ Evans K.J., Welch J. M. Official Eyes on History: Digital Access to "Foreign Relations of the United States." *The History Teacher*. 2015. No. 48 (3). P. 508. URL: <http://www.jstor.org/stable/24810526>

³⁵ Martin P. Claussen, "Revisiting America's State Papers, 1789–1861". *American Archivist* 36. No. 4 (October 1973). P. 525.

³⁶ William B. McAllister ed al. Toward "Thorough, Accurate, and Reliable": A History of the Foreign Relations of the United States Series. U.S. Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs, 2015. P. 209.

³⁷ Charles Seymour review of Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918 Supplements in *American Historical Review* (April 1934). P. 550–551.

³⁸ William B. McAllister ed al. Toward "Thorough, Accurate, and Reliable": A History of the Foreign Relations of the United States Series. U.S. Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs, 2015. P. 275.

³⁹ Plummer B.G. The Changing Face of Diplomatic History: A Literature Review. *The History Teacher*. 2005. No. 38 (3). P. 394. URL: <https://doi.org/10.2307/30037016>

⁴⁰ U.S. Department of States, Foreign Relations of the United States: Foundations of Foreign Policy, 1969–1972 (Washington DC., Government Printing Office, 2003). URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v01/summary>

REFERENCES

1. *About the Foreign Relations of the United States Series*. <https://history.state.gov/historicaldocuments/about-frus> [in English].
2. Abraham D. Sofaer. (1977). Executive Power and the Control of Information: Practice Under the Framers. *Duke Law Journal*, 1, 1–57 [in English].
3. BRIEFS. (2011). *PS: Political Science and Politics*, 44(2), 468–469. <http://www.jstor.org/stable/41319945> [in English].
4. *Captions and Handling Instructions*. Department of State, *Foreign Affairs Handbook*, 5 FAH–2 H–440. <http://www.state.gov/documents/organization/89284.pdf> [in English].
5. Charles Seymour. (April 1934). Review of Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918. *American Historical Review*, Volume 39, Issue 3, 549–551. <https://doi.org/10.1086/ahr/39.3.549> [in English].
6. Evans, K.J., & Welch, J.M. (2015). Official Eyes on History: Digital Access to Foreign Relations of the United States. *The History Teacher*, 48 (3), 505–515. <http://www.jstor.org/stable/24810526> [in English].

7. *Executive Order 12,958-Classified National Security Information*. (1995). <https://www.justice.gov/oip/blog/foia-update-executive-order-12958-classified-national-security-information> [in English].
8. *Executive documents printed by order of the House of Representatives, during the first session of the thirty-ninth Congress (1865–1866)*. Part 2. Washington. <https://search.library.wisc.edu/digital/AI2HVOU2QKJXOG8M> [in English].
9. *Index to the executive documents of the House of Representatives for the second session of the forty-fifth Congress (1877–1878)*. Volume I. Washington. <https://search.library.wisc.edu/digital/A3RF4AUZPRYRJ38O> [in English].
10. Ismail, Noorilham, Mohd Kasturi Nor Abd Aziz, & Ahmad Hifzurrahman Ridzuan. (2023). The John F. Kennedy Administration and the Formation of the Federation of Malaysia 1961–1963: A Review of Foreign Relations of the United States (FRUS). *AIP Conference Proceedings*. Vol. 2544. Melville: American Institute of Physics [in English].
11. Mart, S.N., & Ginsburg, T. (2014). [Dis-] informing the people's discretion: judicial deference under the national security exemption of the freedom of information act. *Administrative Law Review*, 66 (4), 725–785. <http://www.jstor.org/stable/24475550> [in English].
12. Martin P. Claussen. (1973). Revisiting America's State Papers, 1789–1861. *American Archivist*, Volume 36, Issue 4, 523–536 [in English].
13. Matthew, J. & McGarr P. (2013). Real Substance, Not Just Symbolism? The CIA and the Representation of Covert Operations in the Foreign Relations of the United States Series. *Intelligence Studies in Britain and the US*. 65–83. United Kingdom: Edinburgh University Press <https://ebookcentral.proquest.com/lib/utxa/detail.action?docID=1173638> [in English].
14. McAllister, W.B. et al. (2015). *Toward Thorough, Accurate, and Reliable: A History of the Foreign Relations of the United States Series*. U.S. Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs [in English].
15. *Message of the President of the United States to the two houses of Congress, at the commencement of the second session of the thirty-seventh congress*. (1861). (Vol. I). Washington. <https://search.library.wisc.edu/digital/A3V6B36KRR37BV87> [in English].
16. Hogan, M.J. (1998). *A Cross of Iron: Harry S. Truman and the Origins of the National Security State, 1945–1954*. University Press [in English].
17. *Papers relating to foreign affairs, accompanying the annual message of the president to the second session thirty-eighth congress*. (1864). Part I. Washington. <https://search.library.wisc.edu/digital/A3TF4CIJXB5D4T8G> [in English].
18. Plummer, B.G. (2005). The Changing Face of Diplomatic History: A Literature Review. *The History Teacher*, 38 (3), 385–400 <https://doi.org/10.2307/30037016> [in English].
19. Principles to Guide the Editing of Foreign Relations, attachment to Tyler Dennett memorandum to Secretary of State, March 26, 1925, Folder 55D606 OSS/PB-1, Box 35, Miscellaneous Office Files, 1910–1944, RG 59, Archives II, p. 1 and Dennett memorandum to Secretary of State, pp. 1–2. [in English].
20. Public Law 102-138 (October 28, 1991). <https://www.congress.gov/102/statute/STATUTE-105/STATUTE-105-Pg647.pdf> [in English].
21. Tyler Dennett Collection Relating to John Hay (A Finding Aid to the Collection in the Library of Congress). https://findingaids.loc.gov/exist_collections/ead3pdf/mss/2007/ms007069.pdf [in English].
22. U.S. Department of States (2003). *Foreign Relations of the United States: Foundations of Foreign Policy, 1969–1972*. Washington DC., Government Printing Office. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v01/summary> [in English].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.281>
УДК 82-94:341.71(477):(438)

Оксана Повякель

директор
Національний музей народної
архітектури та побуту України
03026, Україна, Київ, вул. Академіка Тронька, 1
E-mail: rozvutokpurogiv@gmail.com

ЛІТАЮЧИЙ АМБАСАДОР.

Спогад про першого офіційного представника України
в Республіці Польща

Oksana Poviakel

director
National Museum of Folk
Architecture and Lifestyle of Ukraine
1, Akademika Tronka Street, Kyiv, 03026, Ukraine
E-mail: rozvutokpurogiv@gmail.com

A FLYING AMBASSADOR.

Memories About the First Official Representative of Ukraine
in the Republic of Poland

Вікопомний для України 1991 рік: 24 серпня проголошено Акт про державну незалежність. Через кілька тижнів мій батько, Теодозій Старак, повідомляє мені, що йому запропоновано стати Тимчасово повіреним у справах України в Республіці Польща, по суті першим офіційним дипломатичним представником незалежної України у світі. Я пам'ятаю радість у його голосі, його гордість за свою, вистраждану державу, за те, що ніколи не здавався, ніколи не схибив з обраного шляху. Зрозуміло, що попереду ще величезні труднощі, ще нескінченна кількість проблем, що потребують розв'язання, проте головна мета досягнута — Україна незалежна держава, яка починає вибудовувати свою дипломатичну структуру.

Із перших днів після призначення виникла ціла низка проблем: як фінансових, так і організаційних. Проте Теодозій Старак гідно сприйняв всі виклики, був готовим до розв'язання будь-яких проблем, аби тільки

творюлася нова історія українсько-польських відносин, аби українці та поляки спільними зусиллями змогли перемогти наслідки трагічного минулого й започаткувати новий етап у взаємних відносинах. Таким піднесенням, сповненням планів я не бачила батька ще ніколи.

Теодозій Старак часто наголошував, що загальновідомому факту про те, що Республіка Польща першою серед країн світу (2 грудня 1991 року) визнала незалежність України, передував тривалий та доволі активний двосторонній діалог, який активізувався наприкінці 80-х років XX століття. Ще в 70-х роках дисиденти обох країн займалися розробкою концепції українсько-польського партнерства, а в 1989 році представники польської «Солідарності» та українського «Руху» почали розробляти й готувати формальні підстави майбутніх міждержавних відносин.

На момент проголошення незалежності вже почалося формування інституційно-правової бази українсько-польських відносин, були окреслені головні пріоритети в діалозі Києва та Варшави. 3 вересня 1991 року офіційний Київ звернувся до Польщі з пропозицією встановити дипломатичні відносини. 7–8 вересня урядова делегація України на чолі з міністром закордонних справ Анатолієм Зленком провела доволі непрості переговори у Варшаві, головним результатом яких стала домовленість про обмін спеціальними урядовими представниками, які повинні були приготувати підґрунтя для встановлення повноцінних дипломатичних відносин. Тоді ж польська сторона взяла на себе зобов'язання визнати Україну як незалежну державу відразу після того, як українці висловляться з цього приводу на референдумі.

Приїзд першого офіційного українського дипломатичного представника до Варшави мав неабиякий резонанс. Спершу Теодозій Старак був у центрі уваги всіх ЗМІ Польщі, де незабаром отримав прізвисько «літаючий амбасадор». Майже щодня інтерв'ю для газет та радіо, прямі ефіри на телебаченні, велика кількість нових людей, контактів, численні зустрічі з представниками польської влади, журналістами, дуже активні контакти з українською меншиною в Польщі. Він вибудовував польсько-українські відносини, маючи глибокі знання історії двох держав, добре розвинене аналітичне мислення, багаторічний досвід людини, яка пережила депортацію, радянську в'язницю, карагандинські табори, участь у дисидентському русі шестидесятників. Теодозій Старак якнайкраще вписувався у той період історії українсько-польських відносин, який згодом історики почнуть називати «романтичним».

Після грудневого референдуму та офіційного визнання незалежності України Республікою Польща у відносинах між державами наступив період, який без перебільшення можна назвати одним із найпродуктивніших. Про це свідчать хоча би вже ті факти, що 4 січня 1992 року між

країнами були встановлені повноцінні дипломатичні відносини. Лише впродовж січня 1992 року Україна та Республіка Польща обмінялися трьома офіційними візитами. Зокрема, 10–11 січня у Варшаві перебував голова Комісії із закордонних справ Верховної Ради України Дмитро Павличко, 14 січня у Варшаву з офіційним візитом прибув міністр оборони України Костянтин Морозов, а наприкінці січня Київ з офіційним візитом відвідали заступник міністра закордонних справ Єжи Макарчик та представник Канцелярії Республіки Польща Єжи Мілевський. Дипломати добре знають, що таке готувати офіційний візит. А Теодозій Старак готував всі ці візити сам, оскільки в штаті ще не було жодного офіційного працівника.

З візитом Костянтина Морозова пов'язаний ще один цікавий, справді історичний факт. Виявилось, що польська сторона не має партитури українського Гімну. З Києва надійшла партитура, проте ... гімну УРСР. Батько категорично відмовився передавати ці ноти польському протоколу. Він домовився з друзями з Києва, і цілу ніч вони надсилали йому на факс партитуру українського Гімну «Ще на вмерла Україна», а вранці польський президентський оркестр уже репетирував нову для нього мелодію. 14 січня, коли наш міністр оборони ступив на польську землю, на його честь уперше прозвучав Гімн незалежної України, і було піднято український національний синьо-жовтий прапор, очі Костянтина Морозова засвітилися радістю, невимовною гордістю за державу, яку він прибув представляти.

Наступного дня, 15 січня 1992 року Верховна Рада України була змушена ухвалити офіційну музичну редакцію Гімну, який напередодні прозвучав у Варшаві. З таких дій починалася історія української дипломатії. Нині, коли стали загальнодоступними деякі документи державних архівів, хочу процитувати частину звіту Теодозія Старака Президентові України Леонідові Кравчуку: «У травні Варшава розцвіла синьо-жовтими і біло-червоними прапорами. Розпочався перший офіційний візит Президента незалежної України до Республіки Польщі — до свого найближчого сусіда, країни, що з нею нас єднає багата спільна історія [і яка зараз стала прихистком для мільйонів українців, змушених покинути свої домівки, наразі окуповані російською федерацією. — *Авт.*]».

Завершенням надзвичайно високої дипломатичної активності у першій половині 1992 року стало підписання у Варшаві 18 травня президентами Лехом Валенсою і Леонідом Кравчуком Договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Цей договір був одним із перших документів такого зразка, підписаний лідером незалежної України.

Українська сторона відводила виняткову роль підписанню цього документа. Тому всі зусилля Теодозія Старака були спрямовані на те,

щоби цей документ став фундаментом, на який опиратиметься практично вся інституційно-правова база українсько-польських міждержавних відносин у різноманітних сферах. Тоді ж, упродовж першої половини 1992 року був створений додатковий механізм, на який покладалося завдання поглиблення контактів на найвищому рівні — Консультаційний комітет Президентів України та Республіки Польща.

А тепер хочу проаналізувати обстановку, в якій моєму татові довелося працювати протягом тієї першої половини 1992 року, про яку мовилося вище. Це був час становлення української дипломатії, коли доводилося досить часто самостійно, на свій страх і ризик ухвалювати рішення, оскільки майже не було фахових працівників у штаті, не кажучи вже про відсутність приміщення й технічне забезпечення. Україна в той час практично не мала своїх представництв за кордоном, досвід двосторонніх відносин зі світом був нульовим. Це був час активного виходу на світову арену, доводилося організовувати свою самостійну роботу.

Завдяки допомозі української громади, польських колег моєму татові, що не був кадровим дипломатом, вдалося налагодити роботу першого українського дипломатичного представництва. Батько був справжнім патріотом України, людиною з великим життєвим досвідом, що зробило його своїм у середовищі польських демократів, які внаслідок демократичних перетворень у польському суспільстві прийшли до влади в Польщі. Всіх їх об'єднувало бажання якнайшвидше збудувати нову концепцію українсько-польських відносин, хоча цей початок побудови міждержавних відносин був надскладним процесом.

Над ними тяжіла недовіра в середовищі обох суспільств, яку комуністичні ідеологи плекали десятиліттями. Тато розповідав, що йому досить часто доводилося зустрічатися як з палкими прихильниками українсько-польського зближення, так і з тими, хто, спекулюючи на трагічних сторінках історії, намагався призупинити цей процес. Надзвичайної ваги набули питання трагічних подій на Волині та Східній Галичині, виселення лемків із прикордоння Польщі, питання Польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі у Львові тощо. Проте тато був готовий до цих дискусій, бо він уже давно проаналізував першопричини штучно створеної українсько-польської ворожнечі, спланованої третьою силою для реалізації своїх політичних задумів. Упродовж років він детально вивчав історію, літературу, культуру Польщі, ставав на польську позицію бачення українських проблем. Так у нього виробилося вміння зрозуміти позицію партнера, що дозволяло знаходити компромісні рішення в багатьох, на перший погляд безвихідних, ситуаціях.

Однією з найдискусійніших проблем на початку розвитку двосторонніх відносин була так звана «війна цвинтарів». Потрібна була клопітка

й дуже делікатна роз'яснювальна праця, щоби подолати упередження. Спільно з Об'єднанням українців у Польщі, польськими органами влади Т. Старак приклався до відновлення багатьох українських місць пам'яті. Тут варто відзначити надзвичайно вагому роль мого батька у формуванні українського лобі в Польщі. До нього прислухалися, з ним відверто обговорювали та радилися щодо можливих шляхів зміцнення українсько-польських відносин, шляхів уникнення конфронтації у політичній та історичній сферах. Посол Сейму РП Яцек Куронь, Адам Міхнік, Володимир Мокрий, Богуміла Бердиховська підтримали запропоновану потребу формування нових векторів українсько-польської співпраці, стали на бік їх активної імплентації.

Окрема тема — це робота з українськими осередками в Польщі, якій батько приділяв багато часу й уваги. Він дуже глибоко знав і серцем сприймав проблеми Лемківщини, своєї малої батьківщини, її людей — представників рідної йому етнічної групи, яка в середині ХХ століття зазнала страшної трагедії розпорошення, виселення зі своїх історичних місць поселення. Він не раз бував у тих краях, зустрічався з представниками української громади. Безперечно, доводилося переживати чимало неприємних політичних моментів, ситуацій і провокацій. Адже міждержавні відносини формуються непросто, оскільки завжди знаходяться з обох сторін сили, зацікавлені в тому, щоби постійно тримати все в напрузі.

Після завершення своєї дипломатичної каденції і повернення до Львова навесні 1998 року батько включився в активну роботу по створенню Інституту Польщі при Львівському університеті. І на початку літа очолюваний Теодозієм Старакон інститут вже розпочав свою роботу. Батько був буквально переповненим енергією, планами, дуже активно включився в суспільно-політичне життя Львова, маючи на меті продовження формування добросусідських відносин із польською стороною.

На жаль, важка хвороба різко обірвала татове земне життя. 1 жовтня 1999 року на 69-му році життя перестало битися серце Громадянина, справжнього патріота України, патріотизм якого був не показним, а справжнім, творчим, трудівничим. До останніх сил і хвилин він самовіддано працював на благо України, яку любив безмежно. Чомусь тоді, на похороні, мені раптом пригадалися всі ті, перекладені ним польською мовою твори українських поетів, письменників... твори великих польських поетів, які зазвучали українською завдяки татові...

Хочу сьогодні висловити слова вдячності Консулові Республіки Польща у Львові Анджею Росінському, відомому політичному історичному громадському діячеві, активісту підпілля «Солідарності», який упродовж тривалого часу співпрацював та був добрим приятелем Теодозія Старака.

У жовтні 1999 року він та Збігнєв Місяк звернулися від імені заснованої ними організації «Польща-Україна» до Президента Польщі Александра Квасневського з проханням нагородити Т. Старака орденом. 5 січня 2001 року Президент ухвалив рішення посмертно відзначити першого дипломатичного представника України вищою нагородою — Командорським Хрестом Орденом «За заслуги перед Польщею».

Мені дуже хочеться, щоби пам'ять про мого батька, про Теодозія Старака не згасла. Його внесок у становлення Української незалежної держави, зміцнення її авторитету на міжнародній арені, становлення української дипломатії суттєвий і відчутний. Будучи людиною двох культур, української та польської, він бачив наші сусідські взаємини високоцивілізованими й рівнопартнерськими. Робив для цього усе, що міг, не шкодуючи часу, сил і здоров'я. Був період, коли він працював сам, один як ціла інституція. Внесок Теодозія Старака в розвиток дипломатії незалежної Української держави, і зокрема у формування польсько-українських відносин, зафіксований у архівах МЗС та інших архівах України як важливий і вагомий документ нашої переломної епохи. Переконана, що цей внесок, який ще потребує детального дослідження, завжди позитивно впливатиме на перебіг відносин між Україною та Польщею.

Received: 14.06.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.287>
УДК 930:94(327)355.48(470+571:477)“2014/2023”

Віталій Андрейко

канд. іст. наук, доц.
декан факультету історії та міжнародних відносин
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9797-831X>

Ігор Тодоров

д-р. іст. наук, проф.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: kaf-cstudy@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0986-9485>

МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.

Рецензія на книгу: Степан Віднянський, Андрій Мартинов.

Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство:
монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.

Vitaliy Andreyko

PhD in History, Associate Professor
Dean of the Faculty of History and International Relations
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9797-831X>

Ihor Todorov

Doctor of History, Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: kaf-cstudy@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0986-9485>

THE INTERNATIONAL DIMENSION OF RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE.

A review of the book: Stepan Vidnyanskyj, Andriy Martynov. *The Russian-Ukrainian War and the International Community: A Monograph*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. 264 p.

Монографія доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України Степана Віднянського та доктора історичних наук, професора, провідного наукового співробітника відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України Андрія Мартинова присвячена впливу агресії Російської Федерації проти України на систему міжнародних відносин. Проблема, обрана авторами для дослідження, незаперечно актуальна, розкрита ними кваліфіковано, із залученням значної кількості джерел.

Спираючись на цивілізаційний підхід, можна стверджувати, що сучасна війна Росії проти України має міжцивілізаційний характер. Російсько-українська війна триває вже майже десять років, що виходить за пересічні терміни сучасних воєн. Таку історичну розлогість цього конфлікту можна пояснити, якщо виходити з розуміння саме міжцивілізаційного зіткнення, бо саме війни на межі цивілізаційного розлому, згідно зі спостереженнями С. Гантінгтона, тривають пересічно довше, ніж «звичайні» війни всередині окремих цивілізацій. З огляду на дії РФ у Сирії та спецоперації, здійснені проти ФРН, США, Великої Британії, зміцнюється думка, що конфлікт з Україною є частиною розлогіших подій, тобто — лише «українським фронтом» у боротьбі Кремля проти Заходу. Ось чому допомога, яку Україна отримує від західних країн, є наслідком поступового набуття усвідомлення, що наша країна займає ключове геополітичне положення на сході Європи, і жертвувати «новою демократією» ніяк не можна. Між Балтійським і Чорним морями проходить невидимий, але реальний кордон поміж принципово різними культурними світами. І якщо Росія вчергове кидає виклик Заходу, то нам на своєму боці треба мати усіх потенційних союзників. Україна свій вибір зробила, закріпивши в Конституції власне європейське та євроатлантичне покликання. Війна пришвидшила розворот до західного світу навіть на тих українських теренах, які російські політики доволі умоглядно вважали «ісконно руськими» територіями.

Виклики демократичним цінностям в умовах вторгнення Російської Федерації в Україну включають міжнародно-правові, економічні, політичні та інформаційні аспекти. Росія розглядає Україну, як і Захід, як свого екзистенційного ворога. Російська Федерація не сприймає право України на існування як незалежної держави й переслідує свою кінцеву мету — повне знищення її як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності. Для абсолютної більшості росіян характерна ненависть до всього українського, європейського, західного. Не можна не погодитися з экс-міністром закордонних справ В. Огризком: «Русь і Московія від самого початку були різними і антагоністичними: Русь — цивілізаційно та ментально була невід'ємною частиною Європи, Московія — Азії».

Монографія Степана Віднянського та Андрія Мартинова складеться з 11 розділів, які демонструють чіткий та логічний план дослідження. Кожен розділ указує на окремі аспекти ставлення різних країн та міжнародних організацій до російсько-української війни. У монографії визначений вплив РФ на різні європейські країни, зокрема Німеччину, Францію, Італію, Іспанію й Португалію. Автори демонструють, як ці країни реагують на російські впливи. Гібридна війна РФ змусила країни-члени ЄС і НАТО гуртуватися та займати єдині позиції відносно Росії. С. Віднянський та А. Мартинов здійснили змістовний і небуденний огляд новітніх досліджень щодо війни як соціально-історичного феномену. А головне, автори монографії вперше в історичній науці представили комплексний огляд позицій різних країн у ставленні до сучасної російсько-української війни. Розглянуто також реакцію міжнародних організацій, зокрема таких як ООН, ОБСЄ та інших.

Автори дослідження висвітлили ключові етапи російсько-української війни та привернули увагу до значущих змін у геополітичному ландшафті останніх років. Точно визначений початок гібридної війни РФ проти України, а саме: від окупації Криму та частин Донецької і Луганської областей у 2014 році. Науковці вдаються до поняття постмодерності для розгляду динаміки сучасних міжнародних відносин та наголошують на деконструкції традиційних ідей геополітики й історичних наративів, що стають суттєвими в умовах глобалізації.

У монографії здійснено глибокий аналіз сучасної геополітичної ситуації у контексті війни між Російською Федерацією та Україною, особливо подій, які розгортаються з лютого 2022 року. Автори чітко розкривають основні мотиви дій РФ, а саме: бажання відновити імперський статус і неприйняття української нації та державності, і особливо, європейської та євроатлантичної інтеграції України. Особливості російського світосприй-

няття базуються на тиранофільії, лібертофобії, вестернофобії та агресивному нарцисцизмі. Все це складає ідеологію рашизму.

Привертає увагу ретельний аналіз подій, які стались під час війни Росії проти України в період з 2014 по 2023 роки. Автори докладно розглядають вплив цієї війни на геополітичні та глобальні процеси. Особлива увага приділяється ролі України як країни, яка об'єднала Європу та спонукала до консолідації та спільних дій на міжнародній арені. У монографії також переконливо доведено, що війна в Україні сприяла консолідації держав-членів Північноатлантичного альянсу та зміцненню їхнього воєнного потенціалу і збільшенню присутності НАТО в Центральній-Східній Європі.

Варто відзначити, що в монографії чітко вказано на наслідки антиросійських санкцій Європейського Союзу. Автори глибоко аналізують спад видобутку та подорожчання нафти марки «Brent» через ці санкції, а також негативний вплив на доходи та видатки Росії. Розкрито значні фінансові втрати країни. Дослідження показує, як ці санкції вдарили по авіаційній, автомобільній, металургійній та іншим галузям РФ. Важливим аспектом, розкритим у монографії, є вплив російсько-української війни на світову економіку. Автори вказують на зменшення обсягів світової торгівлі на 5% через санкції та контрсанкції, а також переривання логістичних ланцюгів постачання й інші наслідки. Цей аналіз демонструє важливість розуміння того, як глобальні події можуть вплинути на всіх.

Один із ключових аспектів, які висвітлені в монографії — трансформація міжнародних відносин під впливом цієї війни в центрі Європи. Автори розкривають, як війна між Росією та Україною вплинула на зовнішню політику та безпеку багатьох країн. Привернуто увагу до ключових аспектів сучасної міжнародної політики, таких як «авторитаризм», «зростання націоналізму» й «політика ідентичності».

Проаналізовано складну динаміку відносин між країнами Євросоюзу та іншими державами в контексті російсько-української війни. Автори вказують на існування трьох груп країн ЄС щодо реагування на російсько-українську війну. Перша група, названа «партією війни», включає країни, які підтримують Україну та прагнуть її повної перемоги над Росією. До неї входять Естонія, Литва, Латвія, Польща, Словаччина, Чехія. Друга група, названа «партією компромісу», складається з країн, які пропонують переговори та компромісні рішення для завершення конфлікту. До цієї групи відносяться Австрія та Угорщина. Третя група, яку автори називають «страусами», є менш активною в підтримці України та виступає за збереження власних національних інтересів.

Зроблений акцент на ролі Великої Британії, яка виявила однозначну підтримку України, навіть коли була членом Європейського Союзу.

Автори переконливо доводять, що Велика Британія була однією з країн, що надавали Україні критично важливу воєнну допомогу, допомагаючи боронити її від російської агресії. Окрім Великої Британії, автори детально аналізують позиції Польщі, Чехії, Словаччини, Румунії та країн південної Балтії. Дуже важливий контекст зумовлений тим, що ці держави мають власний досвід взаємодії з російським імперіалізмом. Відповідно розглянуто, як цей досвід вплинув на їхню політику щодо України. Аналіз позицій цих країн допомагає розібратися у складних політичних зв'язках та динаміці регіональної безпеки.

Автори також ретельно проаналізували заяви угорських політиків щодо відносин Угорщини з Україною та Росією. Відзначено, що впливовий мер Будапешта Гергей Корагонь і прем'єр-міністр Віктор Орбан висловлювали протилежні думки та заяви на цю тему. Важливим елементом угорських політичних трансформацій стала зміна ідеології партії «Jobbik», яка раніше мала проросійську спрямованість, але змінила свої погляди після початку повномасштабної російської агресії проти України. Геополітичні інтереси Угорщини потребують необхідності підтримки України. Україна отримує певну допомогу від Угорщини, втім вказано на неоднозначність цієї підтримки та на необхідність змін відносин між сусідніми країнами. Звернено увагу на проросійські настрої у окремих країнах, таких як Білорусь, Болгарія, Сербія, а також Словаччина (що, до речі, підтвердили результати парламентських виборів в СР в кінці вересня 2023 р.), і на те, як ці настрої можуть впливати на міжнародну підтримку України. Автори показують, що в цих країнах існують суспільні суперечності щодо розуміння важливості підтримки України та ставлення до Росії.

С. Віднянський і А. Мартинов акцентують увагу на тому, що в оцінці дій Росії у конфлікті, який почався як «гібридна» війна, але згодом перетворився на «гарячий» конфлікт, дуже важливим є оголошення Міжнародним кримінальним судом ордера на арешт Володимира Путіна під підозрою у скоєнні воєнних злочинів проти українського народу. Окрема увага в монографії приділяється інформаційно-пропагандистському супроводу війни, що базується на вразливостях громадської думки в країнах-союзниках України. Цей аспект показує важливість інформаційної боротьби в контексті міжнародних конфліктів та її вплив на міжнародні відносини.

Автори ретельно аналізують висловлювання зарубіжних політиків, експертів, науковців та інтелектуальної еліти, які вказують на різноманітні підходи та погляди на російсько-українську війну. У монографії показані спроби Росії просунути свої наративи та впливати на суспільну думку за кордоном через різних зарубіжних діячів і експертів. Наведені

приклади висловлювань діячів із країн Заходу свідчать про складність міжнародної реакції на війну Росії проти України. Відзначено також реакцію української влади та суспільства на такі висловлювання, а також офіційну реакцію партнерів та союзників України. Це підкреслює важливість громадської мобілізації та дипломатичної роботи для захисту інтересів України. У зв'язку з цим, автори закликають до активної боротьби з російською пропагандою та дезінформацією, вказують на важливість розкриття істини про російсько-українську війну та її історичний контекст. Послідовно розкриваються методи російської пропаганди, її вплив на інформаційний простір. Привернуто увагу до важливості історичних наративів та правдивого представлення подій минулого. Не можна не погодитися з авторами монографії, що існує нагальна проблема визначення сутності та особливостей російської інформаційної війни щодо Заходу та України.

Сучасний світ характеризується множинністю дискурсів, комунікаційних полів та інструментів впливу. Поняття влади і війни є менш лінійними, ніж раніше, і передбачають залучення багатьох сфер: економіки, дипломатії, культурного впливу, енергетики та інформації. Путінська Росія будує власний внутрішній наратив як подолання «приниження» 1990-х років та відповідь на «агресію» західного світу під час розпаду СРСР і після закінчення Холодної війни. Тому своїм завданням сьогодні вона вбачає здійснення «контрудару» проти західної цивілізації і повторне завоювання втрачених зон впливу. При цьому вона використовує здобутки демократичних суспільств, наприклад, цінності множинності, розмаїття, свободи та демократії, а також інформаційно-технологічні інструменти західного походження. Проте використовує їх для протилежних цілей. Замість розмаїття й множинності свобод і можливостей Кремль розвиває розмаїття й множинність інструментів впливу, влади та домінування. Для сучасної Росії інформаційна політика є лише одним із проявів її деструктивної поведінки щодо інших країн світу. Безумовно, інформаційна агресія не існує сама собою, у неї є керівники: президент Російської Федерації, який ставить стратегічні завдання; підлеглі йому міністерства, відомства, спецслужби та державні й недержавні інформаційні ресурси, які ці завдання виконують. Ситуація подається такою, що, мовляв, саме західні країни діють на шкоду російським інтересам, а отже, самій Росії варто вдаватися до дій у відповідь.

Україна напередодні повномасштабного вторгнення перебувала в епіцентрі потужної російської пропагандистської інформаційної діяльності. Агресор проводив вигідну собі політику, маніпулював масовою свідомістю, дезінформував і нав'язував суспільству потрібні погляди. Росія весь час створювала інформаційний майданчик для того, щоби

пропагандистський вплив був якомога комплекснішим і ефективнішим. Цинічна брехня, розпалювання ненависті й нетерпимості, заклики до насильства й застосування широкого кола каналів та агентів усередині України — такою була російська пропаганда в українському інформаційному полі. Йшлося не про одиничні випадки чи короткострокові дії, а про тривалу, заздалегідь сплановану, складну й послідовну інформаційно-психологічну операцію, спрямовану на руйнацію України як такої. У цьому контексті безглуздими та зрадницькими були заклики до миру, пошуків компромісу з Росією. Для Москви єдино можливим компромісом може бути тільки руйнація України.

Автори закликають європейських інтелектуалів та всіх небайдужих до долі України і майбутнього Європи долучитися до зусиль щодо встановлення достовірної інформації про російсько-українську війну й подолання російської пропаганди.

У монографії детально розкрито роль США в підтримці України під час російсько-української війни, висвітлено важливі факти й події. Зокрема, щодо візиту президента США Дж. Байдена до Києва та обіцянки США про подальшу підтримку України. Привернуто увагу до фінансової допомоги США Україні та порівняння видатків США на підтримку України під час російсько-української війни з аналогічними видатками упродовж інших конфліктів, зокрема в Кореї. Важливими є рішення США про постійне введення нових санкцій проти Росії. Показаний також широкий спектр заходів, які вживає для підтримки України Канада, включаючи фінансову, військову допомогу та санкції проти Росії. Відзначається також активність української діаспори в Канаді. Показовою є згадка про позов до суду щодо газопроводу «Північний потік-1».

Автори проаналізували позицію Японії у контексті російсько-української війни: зміна позиції Японії відбувається з 2014 року, коли країна перейшла до підтримки України. Звернуто увагу на конституційні обмеження Японії стосовно її зовнішньої воєнної активності. Подані конкретні приклади дипломатичних дій Японії, таких як висловлення протесту проти російських військових навчань та надання гуманітарної допомоги Україні. Ці дії свідчать про активну підтримку Японією України. Посилюється роль Японії у співпраці з іншими країнами, зокрема з Великою Британією та США, щодо впровадження додаткових санкцій проти РФ у технологічному секторі. Важливим було рішення Японії подвоїти воєнні витрати. Це свідчить про зростаючу геополітичну активність країни і її зобов'язання забезпечити свою безпеку та підтримку союзників.

Цікавим є здійснений авторами огляд суспільної думки в Молдові й Туреччині щодо російсько-українського конфлікту. Показано вплив

активної російської пропаганди та дезінформації на суспільство Молдови. Надані результати опитувань вказують на різні, іноді полярні погляди молдовського суспільства на війну Росії проти України. Така позиція певною мірою обумовлена нейтралітетом Молдови, закріпленим у Конституції, і підтримкою громадянами цього статусу.

Автори привертають увагу до політичної ситуації у Туреччині в контексті впливу російсько-української війни на внутрішню політику в цій країні, зокрема на результати останніх президентських виборів та підтримку різних кандидатів. Розглянуто також допомогу, яку Україна отримала від Ізраїлю. Важливою подією було визнання МЗС Ізраїлю воєнних злочинів збройних сил РФ. Це мало здійснити важливий юридичний та моральний вплив на міжнародну реакцію щодо конфлікту.

Подальший аналіз стосується позицій Китаю та Індії. Автори правильно визначили стратегічні протиріччя між цими двома азійськими державами та їхні підходи до ситуації в Україні. Китай використовує війну в Україні як інструмент тиску на США та отримує від Росії стратегічні ресурси. Автори аналізують політику Китаю відносно «російсько-українського конфлікту». Зазначається, що Китай не засудив пряму російську агресію, але при цьому упродовж певного часу неактивно підтримував Росію. Росія дедалі більше стала залежати від Китаю в економічному плані, зокрема через переведення валютних резервів РФ на китайські юані та інші економічні кроки. Це підкреслює важливість Китаю для Росії в умовах санкцій. У монографії розглядається мотивація Китаю в підтримці Росії. Автори вказують на те, що Китай був зацікавлений у тому, щоби російсько-українська війна тривала, оскільки це відволікало увагу США й НАТО від Китаю. Привернуто увагу до історичного контексту відносин між Китаєм і Росією, вказано на нерівноправні договори та територіальні втрати Китаю від Російської імперії. Автори монографії аналізують сучасний світовий порядок, де США та Китай є ключовими гравцями, і вказують на важливість розуміння Китаєм своєї ролі в ньому. Особливу увагу придано дослідженню впливу російсько-української війни на відносини між США та Китаєм. Докладно проаналізовано позиції обох держав, зокрема т. зв. нейтралітет Китаю і співпрацю зі США в питанні врегулювання конфлікту в Україні.

Щодо Індії, то в дослідженні з'ясовано, чому ця країна підтримує «нейтральну позицію» й намагається збалансувати свої інтереси в регіоні. Позиція Індії щодо російсько-української війни обумовлена історичними паралелями, які частина індійських еліт проводить між розпадом СРСР і розпадом колишньої Британської імперії. Цей контекст допомагає зрозуміти сентименти в Індії щодо російських імперських наративів. Автори наголошують на важливості відносин між Індією та Росією, зокрема на

постачанні російської зброї. Цей важливий аспект визначає політичну позицію Індії, яка формально намагається дотримуватися «нейтралітету» щодо війни, але фактично проявляє схильність у бік Росії. Автори вказали на зміну політики Ірану, який став прямим союзником Росії та стратегічним партнером Китаю. Постачання Іраном безпілотників Росії для обстрілів України суттєво впливає на перебіг війни.

Автори дослідження належно вводять читача в геополітичний контекст російсько-української війни та ролі, яку латиноамериканські країни відіграють у ньому. Зокрема, показана позиція Аргентини щодо Росії та України. Важливими є відомості про підтримку української діаспори в Аргентині та обмеження російського «пологового туризму». Ці факти ілюструють трансформацію ставлення Аргентини до війни й показують, що латиноамериканські країни можуть змінювати свою позицію з часом. Роль Бразилії і президента Лула да Сілви в контексті російсько-української війни показана спробами пропонувати посередництво та підтримку українського мирного плану. Втім небезпідставними є звинувачення Бразилії у підтримці російсько-китайської пропаганди. Показана позиція Куби та Венесуели, зокрема визнання «ДНР» і «ЛНР» та підтримка російської агресії. Привернуто особливу увагу також до активної російської пропаганди в латиноамериканських країнах і важливості боротьби з нею. Надані приклади фейків, які поширюються РФ у регіоні.

Автори монографії також детально зупиняються на впливі Росії на країни Африки в контексті російсько-української війни. Відзначено роль Південно-Африканської Республіки як фактичного союзника Російської Федерації. Водночас ордер на арешт В. Путіна, виданий Міжнародним кримінальним судом, вплинув на позицію ПАР щодо можливого його візиту на саміт БРІКС. Це свідчить про вплив міжнародного правосуддя на міжнародні відносини та можливу дипломатичну ізоляцію Росії. Загроза голоду через переривання постачання продуктів харчування та зерна, як ключового фактора, впливає на позицію африканських країн.

На прикладі голосувань у Організації Об'єднаних Націй автори демонструють, що багато країн залишилися нейтральними, а деякі прямо підтримують Росію. Певна частка країн-членів ООН регулярно не беруть участі в голосуванні резолюцій, спрямованих на захист суверенітету України й засудження російської агресії. Це, безумовно, свідчить про складну природу міжнародних відносин у контексті конфлікту. Міжнародні відносини під впливом російсько-української війни стають складнішими та непередбачуванішими.

Автори монографії ретельно проаналізували роль Організації Північноатлантичного договору щодо України в протистоянні Росії. Вказано на місце альянсу в підтримці демократичних цінностей та захисті євро-

атлантичної безпеки та важливість консолідації зусиль перед російською агресією. Водночас звернуто увагу на існуючі конфлікти та непорозуміння в євроатлантичній спільноті. Це може бути використано Росією для руйнування єдності альянсу. Згадані різні варіанти розвитку подій, включаючи можливий обмін територіальних поступок України на швидкий вступ до НАТО.

Розширення НАТО на схід завжди сприймалося Росією негативно, але не вело до реальних кроків у відповідь. Єльцинська Росія погодилася зі вступом Польщі, Угорщини, Чехії, а вже путінська — з приєднанням Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Румунії, Словаччини, Албанії, Хорватії, Чорногорії та Північної Македонії. Немає й тепер жорсткої реакції на вступ Фінляндії та перспективу вступу Швеції. Українська ж євроатлантична інтеграція для Росії перебуває в іншому вимірі й розглядається як пряма загроза РФ. Бо концептуально існування незалежної України вважається там «окупацією території Росії»! В. Путін певен, що НАТО не просто допомагає Україні, а загрожує самій Росії. Загроза ця полягає в позбавленні її можливості ліквідувати українську державність. Саме тому Україну варто запросити до альянсу та надати членство у прискореному форматі та в такий спосіб реалізувати одну з українських зовнішньополітичних конституційних настанов. Лише повноцінне членство в Організації Північноатлантичного договору гарантуватиме незалежність і позбавить Україну російських зазіхань.

У рецензованій монографії представлений важливий історичний контекст для розуміння розвитку ОБСЄ, вказано, зокрема, на ключові події та рішення, ухвалені цією організацією протягом останніх років. Здійснено цікавий огляд взаємодії України з різними регіональними та субрегіональними міжнародними організаціям, зокрема Організацією Чорноморського економічного співробітництва та Центральноєвропейською ініціативою. Ретельно проаналізовані дії України, Росії та інших країн-членів цих організацій. Наголошується на важливості України в Чорноморському регіоні та в Центральній Європі. Вказується на об'єктивні геополітичні інтереси України в розвитку цих відносин. Наголошено на ролі регіональних організацій у підтримці євроатлантичної та європейської інтеграції України. Загалом, автори дослідження переконливо довели, що Росія розраховувала на розділеність міжнародного співтовариства та намагається грати на протиріччях усередині Європейського Союзу. Варто зазначити, що в позиціях деяких країн поступово відбуваються трансформації, що звісно не могло бути відображено в монографії (де віддзеркалено ситуацію станом на середину 2023 року).

Загалом, аналіз змісту монографії С. Віднянського й А. Мартинова засвідчує якість отриманих результатів. Сформульовані у висновках

рекомендації відзначаються ґрунтовністю. Більшість із них мають реалістичний і змістовний характер, але виникають певні сумніви щодо можливостей реалізації, передусім через відсутність навіть теоретичних можливостей відходу Росії від своєї агресивної політики, а також через брак політичної волі наших західних партнерів.

Російська агресія проти України стала найпотужнішим за останні десятиріччя чинником дестабілізації європейського проекту, проте реального усвідомлення цього досі не прийшло. Європейські політичні та інтелектуальні еліти здебільшого не склали повною мірою іспиту щодо дотримання демократичних ліберальних цінностей стосовно сходу Європи. Росія ж із притаманним їй есхатологічним підходом вважає, що це навіть не війна за Донбас чи Україну (такою вона є лише за формою). Для РФ це війна за величезну Росію і весь русский мир. А загалом — ціннісна війна за майбутнє людства.

Водночас є певні пропозиції до авторів монографії. Незрозуміло, чому в назві розділу 7 йдеться про реакцію арабських країн, але в тексті їх немає. Хоча в іншому розділі є згадка про позиції Алжиру та Єгипту. На наш погляд, заслуговує на увагу важлива і, загалом проукраїнська, позиція Лівану.

На нашу думку, Японію не варто було згадувати в розділі 8, оскільки в ньому йдеться про позиції несимпатиків України, представників «глобального півдня» та Китаю. Адже позиція Японії, як і Південної Кореї, спрямована на всебічну підтримку України.

Ще на наш погляд, було би варто приділити більше уваги діяльності українських дипломатичних установ у різних країнах, згадати, як саме вони тримають дипломатичний фронт російсько-української війни.

Проте ці пропозиції носять непринциповий характер.

Загалом, рецензована монографія, безперечно, заслуговує на високу оцінку й посяде гідне місце серед досліджень у сфері міжнародних відносин та національної безпеки. Написана доступною мовою, вона знайде свого читача не лише в особі фахівця-міжнародника, історика, політолога, соціолога, юриста, але буде корисна всім, хто цікавиться питаннями протидії російській агресії та сучасних міжнародних відносин. Рецензована наукова праця — актуальне, новаторське за своєю концепцією дослідження, що відповідає всім сучасним вимогам.

Україна вже позиціонувала себе як форпост західної цивілізації. Перемога над російською агресією, зокрема й гібридною, можлива лише шляхом консолідації Заходу (і України як його невід’ємної частини).

Отже, монографія Степана Віднянського та Андрія Мартинова «Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство» є актуальною й важливою для наукового дискурсу, оскільки вона розглядає ключові

моменти міжнародної реакції на російську агресію в Україні та наголошує на важливості дипломатичних зусиль для досягнення миру й посилення безпеки у світі. У монографії висловлено надію на раціональні рішення у вимірах російсько-української війни з урахуванням національних інтересів України. Це підкреслює позитивний настрій авторів щодо майбутнього.

Received: 27.06.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.299>
УДК 341.462.1(477)“2014/2023”

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>
ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

**УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ.
Презентація книжки-есе Надзвичайного і Повноважного Посла,
професора Бориса Гуменюка «Слово — зброя дипломата».
Вінниця: ТВОРИ, 2023. 192 с.**

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>
ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

**UKRAINIAN DIPLOMACY DURING THE WAR.
Presentation of the book-essay by Ambassador Extraordinary and
Plenipotentiary, Professor Borys Humeniuk “The Word is a Diplomat’s
Weapon”. Vinnytsia: TVORY, 2023. 192 p.**

21 вересня 2023 р. в Медіацентрі ДП «ГДІП» відбулася презентація книжки доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії міжнародних відносин та гуманітарних студій Українського державного

університету імені Михайла Драгоманова, Надзвичайного і Повноважного Посла **Бориса Івановича Гуменюка** «Слово — зброя дипломата». **Вінниця: ТВОРИ, 2023. 192 с.**

У презентації взяли участь **Володимир Огризко**, міністр закордонних справ України (2007–2009 рр.), Надзвичайний і Повноважний Посол; **Віктор Андрущенко**, ректор Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, академік НАПН, член-кореспондент НАН України; **Сергій Пирожков**, академік НАН України, віце-президент НАН України; **Степан Віднянський**, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України; **Павло Кривонос**, генеральний директор Державного підприємства «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв», Надзвичайний і Повноважний Посланник другого класу; **Ігор Турянський**, Надзвичайний і Повноважний Посол; **Сергій Борщевський**, український поет, перекладач, дипломат; **Герман Макаренко**, д.ф.н., професор, завідувач кафедри ЮНЕСКО Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського, Посол Миру, а також викладачі та студенти УДУ імені Михайла Драгоманова.

Обговорення книги відомого історика-міжнародника й дипломата Бориса Гуменюка перетворилося на серйозну професійну розмову про актуальні проблеми України та міжнародних відносин під час російсько-української війни і роль дипломатії в умовах війни. Головний напрямок і тональність дискусій задав виступ модератора презентації Володимира Огризка. Він торкнувся багатьох проблем, які в історії дипломатії висвітлював ще британський дипломат Гарольд Нікольсон. У своїх працях «Дипломатія» та «Ідеальний дипломат» цей британський барон, лейборист на прикладі доленосних рішень, які ухвалювалися після Першої світової війни, показав усю складність і велику ціну рішень, які дипломати спонукають ухвалювати політиків і громадську думку. Відтоді вже в інформаційному суспільстві, де спостерігається інтенсивність інформаційних потоків, високий ступінь недостовірності інформації, з якою доводиться мати справу, ціна слова неймовірно збільшилася. На професійному рівні дипломату доводиться аналізувати великі обсяги інформаційних потоків, які надходять до нього різними мовами. Ці потоки формують велику мережу та мозаїку слів, понять, епітетів, алегорій, тощо. За кожним словом стоїть свій образ, своє світосприйняття, які спонукають до різних дій.

Отже, наголосив В. Огризко, загальновідома сентенція — «спочатку було слово» — особливо актуальна для професії дипломата. Вагомість кожного слова має особливе значення для дипломатичної діяльності. Слово може надихнути на звиягу і співпрацю, може ввести в оману, але

й може вбити. І це яскраво підтверджується розвитком сучасних подій на міжнародній арені, у центрі яких опинилися реакція, тлумачення і сприйняття, а також конкретні рішення та дії щодо російсько-української війни, про які йдеться в оригінальній за самою назвою, а також за змістом і формою викладу, книжці-есе Б.І. Гуменюка «Слово — зброя дипломата». Вона є дійсно цікавим авторським тлумаченням місця України у світі, а також поточної історії міжнародних відносин, в яких Україна, що героїчно воює за незалежність і територіальну цілісність, стала безсумнівним суб'єктом і відіграє важливу роль у формуванні нової поствоєнної, постмодерної системи міжнародних відносин не лише в регіональному, європейському, а й глобальному вимірах.

Наступні спікери теж високо оцінили працю Бориса Гуменюка. Зокрема, В. Андрущенко наголосив на важливості його книги як підручника для студентів з історії сучасних міжнародних відносин і зовнішньої політики України в умовах війни Росії проти України й розповів про плідну діяльність очолюваної професором Б.І. Гуменюком кафедри історії міжнародних відносин та гуманітарних студій УДУ імені Михайла Драгоманова, на якій працюють четверо відомих українських дипломатів. А П. Кривонос відзначив активну участь викладачів цієї кафедри і студентів УДУ в науково-інформаційних заходах, які регулярно проводяться Медіацентром Державного підприємства «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв».

С. Пирожков, своєю чергою, зазначив, що книга Б. Гуменюка «схоплює» картину буремного часу, зокрема демонструє, як історичні, воєнні, дипломатичні, політичні, економічні події впливали одні на одних та віддзеркалювались у вітчизняних і закордонних ЗМІ, як вони впливали на світову громадську думку й еволюцію світової політики щодо війни Росії проти України. Поточна історія міжнародних відносин у контексті російсько-української війни дає можливість побачити динаміку й тенденції розвитку подій, осмислити їхнє тлумачення, започаткувати спроби концептуалізації на перший погляд розрізнених фактів. Тому важливість зазначеного видання як «фотокартки» часу є не просто актуальною, а й закладає перші парадигмальні ознаки майбутньої історіографії російсько-української війни 2014–2023 рр., або «Національно-визвольної війни України проти РФ», як називає її Борис Іванович.

Цю думку підтримав і розвинув у своєму виступі С. Віднянський, який зупинився на перших досить вагомих здобутках цієї історіографії. Певним методологічним орієнтиром для дослідників російсько-української війни, зазначив він, може слугувати книга академіка Володимира Горбуліна «Як нам перемогти Росію у війні майбутнього», яка вийшла друком у 2021 р., незадовго до широкомасштабного вторгнення військ РФ

в Україну, і висвітлює, зокрема, вузлові проблеми та варіанти ймовірного розвитку російсько-українського протистояння. А історієписання власне воєнних подій 2022 р. в Україні розпочиналося з фіксації військовими істориками значного за обсягами фактологічного матеріалу, починаючи з події стратегічного значення — Київської оборонної операції, яка тривала з 24 лютого по 2 квітня минулого року. Згодом з'явилися перші синтетичні наукові й науково-популярні праці з цієї проблематики. В Інституті історії України НАН України, наприклад, після тимчасової окупації Росією АР Крим у 2014 р., того ж року було опубліковано ґрунтовну книгу «Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях», а в 2022 р. — багато в чому унікальне й фундаментальне за обсягом (понад 1500 стор.) та широтою охоплених проблем видання — «ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками. У двох книгах» за редакцією академіка Валерія Смолія, а нещодавно вийшла третя книга цього видання про багатовікове протистояння України та Росії. А у провідному вітчизняному історичному часописі — «Українському історичному журналі», що видається нашим інститутом, починаючи з минулого року створено спеціальні постійні рубрики: «Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції» і «Повсякдення російсько-української війни: усна історія». Також цього року побачили світ низка цікавих індивідуальних монографій наукових співробітників Інституту із проблематики війни, зокрема членів-кореспондентів НАН України Ярослави Верменич «Українсько-російське пограниччя: історичний досвід та сучасні виклики регіонального розвитку», Лариси Якубової «Рашизм: Звір з безодні», Степана Віднянського і д.і.н. Андрія Мартинова «Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство».

Повертаючись до праці Б. Гуменюка, С. Віднянський зазначив, що оригінальні й високопрофесійні роздуми та рекомендації автора, представлені на сторінках його книги, є нині особливо актуальними не лише для наукового дискурсу, а мають практичне значення для удосконалення й активізації української дипломатії миру та міжнародної безпеки і приборкання збройної агресії Росії, яка є загрозою для всього демократичного світу. Зокрема, автор цілком справедливо відзначає важливу роль дипломатичної служби на етапі гарячої фази російсько-української війни. Йдеться не лише про інформаційну війну, а й про зусилля, спрямовані на консолідацію міжнародної коаліції з підтримки України. Не менш важливою буде й роль дипломатії у післявоєнному світі, коли важливо буде не тільки виграти війну, а й виграти справедливий мир. Борис Іванович також небезпідставно стверджує, що «наша дипломатія, як і збройні сили, сягнула неймовірно високого рівня» й наголошує, що «потужний імпульс

формуванню нової, наступальної української дипломатії в умовах широкомасштабної російської агресії проти України дав президент Володимир Зеленський».

Це підтверджують і останні події міжнародного життя, на чому зупинилися у своїх виступах І. Турянський, С. Борщевський і Г. Макаренко. Зокрема, відомі українські дипломати висловили свої міркування щодо активної діяльності Президента і Міністерства закордонних справ України під час російсько-української війни, наголосивши, що дипломатичні успіхи України, насамперед те, що наша країна не залишилася віч-на віч з агресором, зумовлені багатьма причинами. Водночас, і на цьому абсолютно вірно акцентує увагу Б. Гуменюк у своїй книзі, «нашим головним, колективним дипломатом є Збройні сили України», адже лише після нашої перемоги на полі бою можна буде говорити про мирні переговори й завершення війни. Водночас спікери відзначили практичне значення книжки Б. Гуменюка, зокрема його конкретні міркування і пропозиції щодо пріоритетів розвитку України у воєнний та післявоєнний часи, покращення вітчизняної дипломатичної служби і трансформації української освіти тощо, а також висловилися щодо окремих промахів та недоліків у діях України на міжнародній арені, наприклад щодо розв'язання польсько-українського «аграрного», угорсько-українського «мовного» конфліктів та підвищення активності України в міжнародних організаціях різних рівнів.

Наприкінці презентації книжки «Слово — зброя дипломата» її автор — Борис Гуменюк — підвів спільний знаменник під своїми 30-ма есе, які складають зміст його книги, і які можна згрупувати навколо трьох фундаментальних питань. Перше з них — це характер повномасштабної війни, яку РФ розпочала проти України 24 лютого 2022 року. На думку автора, це не звичайний військовий конфлікт між двома сусідніми державами, якими рясніє історія людської цивілізації упродовж усього свого існування. Різниця між ними може бути лише в масштабах бойових дій та їхній тривалості. Війна ж московії проти України в першій чверті XXI століття — це безпрецедентна мілітаристська акція, яка розширила кордони людського невігластва та безумства, ницості й підступності її ініціаторів. «Чим визначається ця безпрецедентність? Чому автор доходить такого висновку? Тому що вперше в історії людства, зокрема з другої половини XX століття, коли утворився клуб ядерних держав, один із володарів цієї неймовірно руйнівної сили зброї безпідставно напав на сусідню державу з метою — не багато не мало! — тотального її знищення. В нашому випадку «деукраїнізувати». І почав це робити. Трагедія Бучі, Ірпеня, Гостомеля, Маріуполя, Сум, Харкова, Чернігова, сотень інших великих і малих українських міст і сіл, що стали об'єктами

безжального руйнування російськими ракетами, БПЛО, авіабомбами, скинутими з ворожих літаків. Руйнування української енергетичної та господарської інфраструктур, знищення об'єктів культури, а головне масові вбивства цивільного населення з численними жертвами серед наших героїчних ЗСУ, все це і входить у поняття «деукраїнізація», яке Москва ось уже понад півтора року намагається втілити в життя. Ці воєнні злочини, які здійснюються при застосуванні конвенційної зброї, чиняться на фоні постійного ядерного шантажу, на фоні загрози руйнування українських АЕС», — наголосив Б. Гуменюк.

«Особливістю цієї війни, — продовжив далі автор, — є і той фактор, що наш спротив агресивній зовнішній навалі, на моє глибоке переконання, є не тільки природним бажанням звільнити рідний край від ворогів-загарбників, поновити нашу територіальну цілісність до кордонів 1991 року. Він є об'єктивним, логічно-історичним продовженням нашої національно-визвольної боротьби за створення могутньої, непохитної Української держави, авторитетного члена світового співтовариства. Це — третій — завершальний етап цього руху. Перших два — доба Козацької держави, визвольні змагання під керівництвом Богдана Хмельницького, спроба створити Українську державу після I Світової війни — в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин завершилися невдачею. Якщо торкатись лише цього, другого етапу, доби УНР, то незрілість і розбалансованість української політичної еліти, слабкість та непрофесіоналізм української дипломатії під час Брест-Литовських перемовин не дали можливості заручитися підтримкою держав-переможниць у I Світовій війні — США, Великої Британії, Франції, переконати їх у необхідності надати нам таке ж сприяння, як це було зроблено щодо Польщі, Фінляндії, країн Балтії.

Сьогодні — кардинально протилежна ситуація. Потужна антиросійська коаліція навколо нашої боротьби проти агресора, процес у рамках Рамштайну, військова, фінансова, матеріально-технічна допомога з боку так званого колективного Заходу із консолідованим українським суспільством, ефективним політичним керівництвом держави, яке змогло організувати цей спротив, на вістрі якого героїчні ЗСУ — все це перетворює третій етап на вирішальну битву за дійсно непереборну незалежність та незламний суверенітет нашої держави».

Друге питання, яке знайшло виокремлене висвітлення у презентованій книзі, автор подає під назвою «Нове обличчя української дипломатії». Дійсно, після 24 лютого 2022 року українська дипломатія почала демонструвати нову якість. Як найвищого політичного рівня, в особі глави держави, так і на рівні професійної дипломатії — МЗС України та його закордонних установ. Вітчизняна дипломатія із тихої, беззубої з

європейського погляду та периферійної перетворилася на активну, наступальну, іноді навіть із порушенням протокольних норм, силу, яка задіяла весь свій інтелектуальний потенціал і професійний інструментарій, щоби створити потужну, ефективно діючу міжнародну коаліцію на підтримку України. Своїми діями українська дипломатія розбудила «сплячу» ліберально-демократичну Європу, примусила схаменутись політичне керівництво ЄС у його політиці загравання з Москвою, у примарному сприйнятті дійсності, в якій йому хотілось, щоби все обійшлось якось саме собою, шляхом умовляння агресора «схаменутись і не порушувати норми міжнародного права».

І, нарешті, третє питання, яке логічно пов'язане з вище описаними двома. Воно з ними переплітається, є невід'ємною частиною всього цього процесу, але автор книги вважав за необхідне позиціонувати його окремо. Його назва «Формування нового світопорядку як наслідок війни рф проти України». Зокрема, Б. Гуменюк наголосив, що, безумовно, повномасштабна війна Росії проти України не є локальним збройним конфліктом, і за своєю суттю вона таким бути не може, оскільки ця війна носить світоглядницький характер, це війна фундаментальних, моральних, правових і філософських цінностей, війна між принципами, нормами демократії та принципами, нормами тоталітаризму, агресії, зневажання прав людини. Претензії сучасного російського керівництва на «особливу, месіанську» роль серед інших народів світу, насамперед у полі їхнього географічного тяжіння, безпідставне увірування в цю ідеологему перетворило Москву на хижака-агресора на міжнародній арені, що сповідує орієнтацію не на силу права, а на право сили. Такі зазіхання на підпорядкування світового порядку під свої ціннісні лекала не могли не викликати відповідної реакції здоровомислячої світової громадськості. На вістрі цієї боротьби опинилась Україна. «Наш спротив агресії рф — це спротив всього притомного людства силам мракобісся, силам руйнування, а загалом, силам деструктивізму з історичного погляду. Адже що пропонує рф собі й людству? Які впроваджує технологічні, модернізаційні прориви, які би хотілося наслідувати, які би приносили користь у боротьбі з глобальними проблемами, що хвилюють людство? Але в них на порядку денному вчорашній і навіть позавчорашній день. Реставрація СРСР з елементами імператорської доби, створення закритого поліцейсько-жандармського суспільства, постійне настирливе втручання у внутрішні справи суверенних держав... Отже, наша неминуча Перемога над цим монстром за допомогою міжнародних союзників, насамперед США, ЄС, НАТО, інших щирих прихильників демократичних цінностей, приведе до формування нового світоустрою, до нових форм безпекових систем, нових фінансових і торговельних відносин. Тому маємо всі підстави

говорити про всесвітньоісторичне значення нашого героїчного спротиву проти агресії РФ», — завершив свій виступ професор Гуменюк.

Підбиваючи підсумки цікавої і досить тривалої презентації книги Б.І. Гуменюка «Слово — зброя дипломата», Володимир Огризко зазначив, що це змістовне, двомовне і яскраво оформлене видання ГДП безумовно має зацікавити наукову громадськість, дипломатів, політиків, студентів і всіх небайдужих до нинішніх драматичних воєнних подій і майбутньої долі України громадян, і не лише нашої країни. Воно, зокрема, є ще одним свідченням того, що в цей доленосний час кожен свідомий українець у межах своїх можливостей і сил бореться за нашу перемогу в російсько-українській війні, за національну ідентичність, державну незалежність, територіальну цілісність і європейський та євроатлантичний вибір України — вибір, за який ми платимо найвищу ціну.

Додамо від себе, що особлива відповідальність у цій нелегкій і тривалій боротьбі лягає й на професійну спільноту істориків, важливим завданням, історичною місією яких є служіння суспільству, і в умовах війни нашою традиційною зброєю — словом і пером. Йдеться про донесення до українського суспільства й міжнародного співтовариства правди про багатовікове російсько-українське протистояння й російсько-українську війну 2014–2023 рр., її причини й реальні та можливі геополітичні наслідки та жахливі злочини російських окупантів на українській землі, спростування російської брехливої пропаганди та її історичних наративів, зокрема про історію т.зв. «єдиного російського народу» та «русский мир», а також розкриття сутності, складників та історичних витоків панівної тоталітарної, людиноненависницької ідеології сучасної Росії, її засад і практики — «рашизму», що становить загрозу існуванню всієї людської цивілізації і потребує якнайшвидшого знищення.

Received: 22.09.2023. Approved: 28.09.2023. Published: 20.11.2023.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ: НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 32

Комп'ютерна верстка *Л. А. Зубець*

Відповідно до Закону України «Про медіа» Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення зареєструвала Інститут історії України Національної академії наук України суб'єктом у сфері друкованих медіа, ідентифікатор медіа в Реєстрі — R30-01404, назва друкованого медіа — «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (рішення № 980, протокол № 22 від 28.09.2023 р.).

Підписано до друку 20.11.2023 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 24,94. Обл. вид. арк. 23,14.

Тираж 300. Зам. 25. 2023.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виговотлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.